॥ श्रीः ॥

श्रीमल्लक्ष्मीव्यङ्कटेशाभ्यांनमः

सरस्वतीकण्ठाभरणे

श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीभोजदेवनरेन्द्रविरचिते

चतुर्थपञ्चमपरिच्छेदौ

ज्यौतिषोपाह्व भैरवनाथशास्त्रि प्रभृतिभिः

श्रीकाश्यां

राजराजेश्वरीमुद्रायन्त्रालये

प्रकाशंप्रनीतौ ।

संवत् १८४५

शुभम्भवतु

॥ श्रीः ॥

विदितमस्तु तत्र भवतां साहित्यानुरागिणां योयं भैरव शास्त्रिप्रभृतिभिर्मुद्रयितुमुपक्रान्तः सव्याख्यः सरस्वतीकण्ठाभरणाभिधः साहित्यग्रन्थः सोयं श्रीमद्विश्वेशाऽनुकम्पया श्रीगुरुचरणप्रसादात् सुहृदामानुकूल्येन च संशोधनादिपुरःसरं संपूर्णतामगमत्। परं तत्र परिच्छेदत्रयस्यैव व्याख्योपलब्धेस्तावन्तमेवामुद्रयं सव्याख्यमिति व्यज्ञापयं पूर्वभूमिकायाम्। तदनन्तरं च बहुत्र देशेषु सगवेषणाऽपि नासादितापरिच्छेदद्वयव्याख्येति खिन्नमना अपि विलम्बमसहमानैः प्रेप्सुभिर्वारंवारं प्रेरितः कृतोत्साहश्च प्रवृत्तोहं श्रौतविद्वानदीक्षणपाठकश्रीमज्जगन्नाथशर्मणामेकमेव शुद्धतमं पुस्तकमासाद्य तत्र तत्र प्राकृतोदाहरणेषु कृतच्छायं क्लिष्टस्थलेष्वपि विवरणसंपादनपुरःसरं तुर्यपरिच्छेदम् पञ्चमं तु केवलप्राकृतोदाहरणप्रायमिति आवश्यकेऽपि विवरणादिकरणे विलम्बासहिष्णूनां प्रेप्सूनां परीक्षया संप्रार्थनयाऽच्छायमेवान्यदप्येकं पण्डितवराणां मोहकमशर्मणां पुस्तकं संगृह्य संशोध्य, तत्र तत्र पाठभेदान् संसूच्य च मुद्रयित्वा प्रकाशितवानस्मि। परमत्र मदीयदृष्टिदोषेण सीसकाक्षरयोजकदोषेण वा स्खलितानि परिहाय गुणग्राहिणः सहृदयाः कृतधियः सानन्दमवलोकयन्त्वमुं सफलयन्तु च ममोद्योगमिति सप्रश्रयं प्रार्थयते

पौषवद्य १३ चं०
सं० १९४५

संशोधकः प्रकाशकश्च
द्राविडवीरेश्वरशास्त्री

॥ श्रीः ॥

॥ सरस्वतीकण्ठाभरणे चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्यउपमादिः प्रतीयते । विशिष्टोर्थः कवीनान्ता उभयालंक्रियाः प्रियाः ॥१॥ उपमारूपकंसाम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः ॥ समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षा ऽप्रस्तुतस्तुतिः ॥ २ ॥ स*तुल्ययोगितोलेशः ससहोक्तिःसमुच्चयः ॥ साक्षेपोर्थान्तरन्यासः सविशेषापरिष्कृतिः ॥ ३ ॥ दीपकक्रमपर्यायातिशयश्लेषभाविकः । संसृष्टिरितिनिर्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्बुधैः॥४॥तत्र। प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोवयवसामान्ययोगः सेहोपमानता ॥५॥ एकाभिधीयमानेस्यात्तुल्येधर्मेपदार्थयोः । प्रतीयमानेप्यपरा द्विविधाऽपिच सा त्रिधा ॥६॥ पदवाक्यप्रपञ्चाख्यैर्विशेषैरुपपद्यते । पृथगष्टविधत्वेन ताश्चतुर्विंशतिः पुनः ॥७॥ समासात्प्रत्ययाच्चैव द्विविधा स्यात्पदोपमा । यासमासोपमातत्रचतुर्द्धासाभिपद्यते ॥ ॥८॥ इवार्थान्तर्गतेरेकासामान्यान्तर्गतेःपरा । अन्तर्भूतोभयार्थान्यासान्यासर्वसमासभाक् ॥९॥ तास्वन्तर्भूतेवार्थायथा । मुखमिन्दुसुन्दरन्ते बिसकिसलयकोमले भुजालतिके । जघनस्थलीचसुन्दरि तवशैलशिलाविशाले-

*सतुल्ययोगितोलेश इति । विशिष्टस्यान्वये प्रतेरकसयाप्यन्विततवाच्चतुर्विंशतित्वमविरुद्धम् । एवमन्यत्रापि ।

थम् ॥ अत्रेन्दुरिवसुन्दरमिन्दुसुन्दरमितीवार्थ [उपमानानिसामान्यवचनैः] इति समासेनैवोक्तः । एवंबिसकिसलयइव कोमले शैलशिलेवविशालेति । सेयमन्तर्गतेवार्थानामसमासोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥ १ ॥ अन्तर्भूतसामान्यायथा । चन्द्रसरिसम्मुहंसे अमअसरिच्छोअमुहरसोविस्सो । सकअग्गहरहसुज्जलचुम्बनङ्कस्ससरिसंसे * ॥ अत्र चन्द्रेणसदृशश्चन्द्रसदृशम्मुखम् , अमृतेन सदृक्षो ऽमृतसदृक्षोमुखरस, इति समासे सुन्दरमधुरादि सामान्यशब्दप्रयोगोनश्रूयते । प्रतीयते च सदृशादिद्योतकादितिसामान्यधर्मस्य सौन्दर्यमाधुर्यादेरुपमानेप्रसिद्धस्योपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमन्तर्भूतसामान्यानामसमासोपमासुपदोपमाभक्तिः ॥ २ ॥ अन्तर्भूतोभयार्थायथा। कमलकरारम्भोरूःकुवलअणअणा मिअङ्कवअणासा । कहणुणवचम्पअङ्गीमुणालबाहूपिआतवइ * ॥ अत्र कमलमिवताम्रौरम्भेइवपीवरौकुवलयमिवश्यामेमृगाङ्क इवप्रेक्षणीयन्नवचम्पकमिवगौरम्मृणालमिवकोमलौकरावूरूनयने वदनमङ्गम्बाहूयस्याःसातथोक्तेत्यन्यपदार्थेन समासेनैव द्योतकसामान्ययोरुक्तत्वादियमन्तर्भूतेव सामान्यानामसमासोपमासुपदोपमाभक्तिः ॥ ३ ॥ सर्वसमासायथा। शरदिन्दुसुन्द-

*चन्द्रसदृशं मुखमस्या अमृतसदृक्षश्च मुखरसोप्यस्याः।सकचग्रहरभसोज्ज्वलचुम्बनं कस्य सदृशं स्यात् ।

*कमलकरारम्भोरूः कुवलयनयना मृगाङ्कवदना सा । कथं नु नवचम्पकाङ्गीमृणालबाहुः प्रिया तपति । तापयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोत्र तपतिः ।

रमुखी कुवलयदलदीर्घलोचनासामे । दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरूः ॥ अत्रोपमानोपमेयधर्माणामिन्दुसुन्दरादिपदैरिवार्थस्य समासेनैवाभिधानं सर्वे समासेऽस्यादिति सर्वसमासोपमानामेयं समासोपमासु पदीपमाभक्तिः ॥४॥ याप्रत्ययोपमेत्युक्ताकाव्यविद्भिःपदोपमा ॥ चतुर्द्धाभिद्यते सापिप्रत्ययार्थप्रभेदतः ॥ १० ॥ प्रत्ययोह्युपमेयेस्यादुपमानेपि कश्चन । तत्सामान्येभवेत्कश्चिदिवार्थेकश्चिदिष्यते ॥११॥ तेषांवशात्तदुपमाभवेत्तद्व्यपदेशभाक् । उदाहरणमेवास्या रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते ॥१२॥तत्रप्रत्ययस्योपमेयस्यार्थेयथा।हंसोध्वाङ्क्षविरावीस्यादुष्ट्रक्रोशीचकोकिलः । खरनादीमयूरोपित्वञ्चेद्वदसिवाग्मिनि । अत्र[कर्त्तर्युपमाने]इत्यनेनयदोपमानेउपपदेध्वाङ्क्षइवविरौतीति सामानाधिकरण्येनकर्तर्येवप्रत्ययस्तदोपमेयस्यार्थेभवति । एवमुष्ट्रक्रोशीखरनादीत्येतयोरपि द्रष्टव्यम् । सेयमुपमेयार्थप्रत्ययानामप्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥५॥ प्रत्ययस्योपमानार्थे यथा । पूर्णेन्दुकल्पवदनामृणालीदेश्यदोर्लता । चक्रदेशीयजघना सा स्वर्गेपि न दृश्यते ॥ अत्र पूर्णेन्दुरिव पूर्णेन्दुरित्यादिकयोपचारवृत्त्या यद्यपि पूर्णेन्दुप्रभृतय उपमानशब्दा अप्युपमेयेषु वदनादिषु वर्त्तन्ते तेभ्यश्चयद्यपिस्वार्थेएवस्वार्थिकाःकल्पबादयोभवन्ति । तथापिते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्गुणभूतमुपमानार्थमात्रम्ब्रुवते । यथाशुक्लादिभ्यस्तरबादयः । तथाह्ययं शुक्लोऽयञ्चशुक्लोयमनयोःशुक्ल-

तरइत्युक्ते शौक्ल्यस्यैव प्रकर्षोगम्यते। नशौक्ल्यवतः। से-
यमुपमानार्थप्रत्ययानाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः
॥६॥सामान्यार्थप्रत्ययेनयथा। सूर्यीयतिसुधारश्मिरना-
थातिमृतायते। मृतस्यकान्ताविरहे स्वर्गोपिनरकीयति॥
अत्र [उपमानादाचारे] इत्यादिभिःसूर्यादिभ्यः क्यजादय
श्चाचारलक्षणक्रियाविशेष उत्पद्यमाना नोपमेययोः सामा-
न्यएवोत्पद्यन्तइति सेयं सामान्यार्थप्रत्ययानाम प्रत्ययो-
पमासुपदोपमाभक्तिः ॥ ७ ॥ इवार्थप्रत्ययेनयथा। एक
एवहि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधाबहु-
धाचैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥ अत्र [तेनतुल्यं क्रिया-
चेद्वतिः] इत्यनेन चन्द्रशब्दाच्चन्द्रेण तुल्यन्दृश्यत इती-
वार्थएवप्रत्ययो नतु तुल्यक्रियार्थे ऽन्यथादृश्यत इति इ-
वार्थइव तुल्यक्रियाप्रयोगोपि न स्यात्। तदप्रयोगेपि च
गौरिवगवय इत्यादौवतिः प्रसज्येत। सेयमिवार्थ प्रत्य-
यानाम प्रत्ययोपमासुपदोपमाभक्तिः ॥८॥ वाक्योपमा
तुया तत्र द्वैविध्यंसाऽपिगच्छति। एकापदार्थयोः सा-
म्ये परावाक्यार्थयोर्मिथः ॥ १३ ॥ आद्यापूर्णाचलुप्ताच-
लुप्तपूर्णातथैवच। पूर्णलुप्तेति चाख्याता कविमुख्यैश्चतु-
र्विधा॥१४॥ तत्र। पूर्णासामान्यधर्मस्य प्रयोगेद्योतकस्य-
च। उपमानस्य च भवेदुपमेयस्यचैवहि ॥ १५ ॥ यथा।
कमलमिवचारुवदनम्मृणालमिवकोमलम्भुजायुगलम्।
अलिमालेवसुनीलातथैवमदिरेक्षणेकबरी॥ अत्रकमल-
मृणालालिमालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवा-

चकानाञ्चतुर्णामपि पदानाम्पृथक्पृथक्प्रयोगे पदार्थयोः साद्दृश्यस्याभिधीयमानत्वादियम्पूर्णानामपदार्थोपमासु- वाक्योपमाभक्तिः ॥ ९ ॥ लोपेसामान्यधर्मस्यद्योतकस्य- चयोपमा । प्रतीयमानसाद्दृश्ये द्वयोर्लुप्तेतितांविदुः ॥१६॥ यथा । नपद्मम्मुखमेवेदन्न भृङ्गौचक्षुषी इमे । मकेसरा- णिकान्तायाइमास्तादन्तपङ्क्तयः ॥ अत्रकान्तामुखादा- वुपमेयेपद्मादिविपर्ययज्ञानप्रत्याख्यानेन इवादीनाम- भावेपि कान्त्यादिलुप्तधर्मप्रतीतेर्लुप्तानामेयम्पदार्थोप- मासुवाक्योपमाभक्तिः ॥ १० ॥ लोपेसामान्यधर्मस्य लु- प्तपूर्णेतिगद्यते॥यथा । राजीवमिवतेवक्त्रन्नेत्रेनीलोत्पले- इव । रम्भास्तम्भाविवोरू च करिकुम्भाविवस्तनौ ॥ अत्र- सामान्यधर्मेलुप्तेपि प्रतीयमानसादृश्यादेवपदार्थयोरुप- मानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वे लुप्तपूर्णानामेयम्पदार्थो- पमासुवाक्योपमाभक्तिः ॥११॥ द्योतकस्य तु लोपेयापू- र्णलुप्तेति सास्मृता ॥ १७ ॥ यथा । त्वन्मुखम्पुण्डरीक- च्चफुल्लेसुरभिगन्धिनी*। कोमलापाटलौतन्विपल्लवश्चाध- रश्चते ॥ अत्रतन्त्रेण सदृशयोरनभिधानात्साद्दृश्यस्यपुन- रुपमानोपमेयभावविवक्षितेनश्लेषतोन्यत्वेसतीतरेतरयो- गेनोपमानोपमेययोरेकशेषेणाचतद्विशेषणयोः समुदाये- नाभिधानादिवादिमन्तरेणापिउपमानादीनाञ्चतुर्णामपि- पूर्णत्वेसत्युक्तार्थत्वादिवादिर्लुप्यतइति पूर्णलुप्तानामेय- म्पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥ १२ ॥ यातुवाक्या-

*गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इति इकारादेशः ।

र्थयोः साऽपिचतुर्द्धैकेवशब्दिका । नैकेवशब्दिकेवादि-
शून्यावैधर्मवत्यपि॥१८॥तास्वेकेवशब्दायथा। पाण्डयोय-
मंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागोहरिचन्दनेन। आभाति-
बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गारइवाद्रिराजः ॥ अत्र-
हिमवत्पाण्डयोर्निर्झरहारयोर्बालातपहरिचन्दनयोश्च प-
रस्परमुपमानोपमेयविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावप-
रिकल्पनेन वाक्यार्थयोर्द्वयोरेवकल्पितत्वादेकेनैवेवशब्दे-
नतयोःपरस्परमुपमानोपमेयभावोऽभिहित इतीयमेके-
वशब्दानामवाक्यार्थोपमासुवाक्योपमाभक्तिः ॥ १३ ॥
अनेकेवशब्दायथा। दिनेदिने सापरिवर्द्धमानालब्धो-
दयाचान्द्रमसीवरेखा। पुपोषलावण्यमयान्विशेषाञ्ज्यो-
त्स्नान्तराणीवकलान्तराणि॥ अत्रक्रियापदस्यवाक्यार्थ-
द्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात्कर्त्तुः कर्मणश्चोपमाना-
त्पृथगिवशब्दप्रयोगइतिसेयमभिधीयमानसादृश्या ऽने-
केवशब्दानामवाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥ १४ ॥
अनिवादिशब्दायथा। दिवोजागर्त्ति रक्षायै पुलोमारि-
र्भुवोभवान्। असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपानृपास्त्वया ॥
अत्रपुलोमारिवर्णनीययोर्द्यावाभूम्योरसुराणामवलिप्त-
पार्थिवानाञ्च तुल्यक्रियासमावेशादिवादिमन्तरेणापि-
वाक्यार्थानाम्परस्परमुपमानोपमेयभावोऽवगम्यत इ-
तीयमनिवादिशब्दानामवाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभ-
क्तिः ॥ १५ ॥ वैधर्म्यवतीयथा। प्रहितः प्रधनायमाध-
वानहमाकारयितुम्महीभुजा। नपरेषुमहौजसश्छला-

दपकुर्वन्ति मलिम्लुचा*इव॥अत्रसत्यप्युपमानेसत्यप्युपमेयेसत्त्यपिचेवशब्देमहौजसाम्मलिम्लुचानाञ्चयोऽयञ्छलापकरणन्नामवस्तुधर्मः सउपमान एव नजानियम्यत इति वैधर्म्यवतीनामेयं वाक्यार्थोपमासुवाक्यौपम्याभक्तिः ॥१६॥ यत्रोक्तिभङ्ग्यावाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते। वाक्यार्थयोर्विस्तरतः साप्रपञ्चोपमेष्यते ॥ १९ ॥ सातुप्रकृतरूपास्याद्रूपेणविकृतातथा ॥ तयोः प्रकृतरूपासाविज्ञेयाचचतुर्विधा ॥ २० ॥ स्यात्समस्तोपमातद्वदेकदेशोपमापरा ॥ मालोपमातृतीयास्याच्चतुर्थीरसनोपमा ॥ २१ ॥ तासुसमस्तोपमायथा । अलिवलयैरलकैरिवकुसुमस्तबकैः स्तनैरिववसन्ते । भान्तिलताललना इवपाणिभिरिवकिशलयैरधिकम् ॥ अत्रवसन्तलक्ष्मीपरिष्कृतलतानां ललनानाञ्चप्रतीयमानसादृश्यानामुपमानोपमेयभावविवक्षायां येयमलिवलयादिभिरलकादीनाम्प्रतीयमानसादृश्यानामेव पृथक्पृथगिवशब्दप्रयोगवतीतिविस्तारेणावयविनोऽवयवानाञ्चेति सामस्त्येनवाक्यार्थयोरौपम्यभङ्गिः।सेयंसमस्तोपमानामप्रकृतरूपोपमासुप्रपञ्चोपमाभक्तिः॥१७॥ एकदेशोपमायथा॥कमलदलैरधरैरिवदशनैरिवकेसरैर्विराजन्त्यः॥ अलिवलयैरलकैरिवकमलैर्वदनैरिवनलिन्यः ॥ अत्रनलिनीनां विलासिनीनाञ्च परस्परमुपमानोपमेयभावेवक्तव्ये विलासिनीलक्षणमुपमानार्थमेवावयवान्तराणिचयानिस्तनादयुपमेया-

*मलिम्लुचाश्चौराः।

नितानिपरित्यज्यकमलमेवैकन्तदवयवैर्दलादिभिः सहाघरादिभिरूपमानैः पृथक्पृथगिवप्रयोगाद्विस्तरेणोपमितं तेनेयमेकदेशोपमानामप्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः॥१८॥मालोपमायथा।सोहव्वलक्खणमुहंवणमालव्वविअलंहरिवइस्सउरम्। कित्तिव्वपवणतणअं आणव्ववलाइसेविलग्गइदिठ्ठी*।।अत्ररामदृष्टेर्लक्ष्मणमुखादिविनिवेशिन्याः शोभाद्युपमानमालया प्रतीयमानसादृश्यया विस्तरेणोपमितेर्मालोपमानामेयम्प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥१९॥ रसनोपमा यथा। चन्द्रायतेशुक्लरुचाथहंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥ अत्र चन्द्रादीनां शौक्ल्यादिभिरभिधीयमानसादृश्यैर्हंसादिभिर्येयं रसनान्यायेन पश्चाद्वलनया विस्तरवती हेतुमती च प्रत्ययोपमापङ्क्तिस्तयैहैकवाक्यताकरणेन शरद्रमणीयतायवर्णनमिति सेयं रसनोपमानामप्रकृतरूपोपमासुप्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥२०॥ इतीमास्ताश्चतस्रोपिरूपेण प्रकृतेनयाः। उपमानाञ्चतस्रोन्याविकृतेन प्रचक्ष्महे ॥ २२ ॥ विपर्यासोपमा तासु प्रथमाथोभयोपमा। अथोत्पाद्योपमानामतुरीया ऽनन्वयोपमा॥२३॥ तासु विपर्यासोपमा यथा। यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नन्तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी।

---

*शोभेव लक्ष्मणमुखं, वनमालेव विकलं हरिवरस्योरः। कीर्तिरिव पवनतनयमाज्ञेव बलान्यस्य विलग्ना दृष्टिः।

येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ अत्र नेत्रादीनामुपमेयत्वमिन्दीवरादीनामुपमानत्वमितिप्रसिद्धौयेयमऽत्यनुरागान्नेत्रादिष्वाधिक्यबुद्धिर्नाऽत्यनुरागादिन्दीवरादिषु तदनुकारबुद्धिस्तयेह रामेण विरहिणाऽभिधीयमानसादृश्यानाममीषाम्परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धेर्विपर्यासेन कल्पित इति सेयं विपर्यासोपमानाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः१ ॥२१॥ उभयोपमा यथा । तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् । निलीनान्नलिनीखण्डे कथन्नुत्वां लभेमहि ॥ अत्राप्यत्यन्तसादृश्यादेकस्मिन्पक्षे प्रसिद्धेर्विपर्यासइति सेयम्प्रतीयमानसादृश्योभयोपमानामविकृतरूपोपमासुप्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥२२॥ उत्पाद्योपमा यथा । उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् । तदो२पमीयेत तमालनीलमामुक्त मुक्तालतमस्यवक्षः ॥ अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानंच सादृश्यमभिहितमिति सेयमुत्पाद्योपमानामविकृतरूपोपमासुप्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥२३॥ अनन्वयोपमा यथा । त्वन्मुखन्त्वन्मुखमिवत्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव । त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिस्ते त्वमिवत्वं कृशोदरि ! ॥ अत्र त्वमेवेदृशी नाऽन्या

१यद्यपि केचित्प्रसिद्धोपमानोपमेयप्रातिलोम्यात्प्रतीपालङ्कारमाहुस्तथापि प्रतीपभेदानामुपमालङ्कारान्तर्भूतत्वेनाक्षेपालङ्कारान्तर्भूतत्वेनच पृथगलङ्कारत्वं नाश्रयणीयमेवमनन्वयादिष्वपीति तात्पर्यम् ।

२तदोपमीयेतेति । उपलभ्यमानमाघपुस्तकेषु "तेनोपमीयेतेति"पाठो दृश्यते तत्रचाऽयमर्थः । तेनव्योम्ना उपमीयेत समीक्रियेत इति ।

त्वत्सदृशीत्यऽनन्वयेसति उपमानोपमेयभावविवक्षयैक-स्यापि वस्तुनोभेदमुपकल्प्य प्रतीयमानसादृश्यमौपम्ये-नाभिहितमिति सेयमनन्वयोपमानामविकृतरूपोपमा-सुप्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥२४॥१॥ इत्युपमालङ्कारनिरूपणम् ॥

यदोपमानशब्दानाङ्गौणवृत्तिव्यपाश्रयात्। उपमेयेभवेद्वृत्तिस्तदातद्रूपकंविदुः॥२४॥शब्दार्थोभय१ भूयिष्ठभेदात्त्रे-धातदुच्यते। शब्दभूयिष्ठमेतेषु प्रकृतं विकृतन्तथा॥२५॥ अर्थभूयिष्ठमप्याहुः प्राधान्येङ्गयङ्गयेर्द्विधा। द्विधैवोभ-यभूयिष्ठं शुद्धसङ्कीर्णभेदतः॥२६॥ चतुर्द्धाप्रकृतन्तेषुशब्दभू-यिष्ठमुच्यते। समस्तंव्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि॥२७॥ तेषुसमस्तं यथा। पाणिपद्मानिभूपानांसङ्कोचयितुमीशते। त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलः। अत्र[उपमितं व्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगे]इतिसमासेपद्मानीवपद्मा-निचन्द्राइवचन्द्राइत्यभेदोपचारेणोत्पन्नसादृश्यात्पाणी-नान्नखानाञ्चपद्मचन्द्रादिभिरऽभिधानेसामान्येवादिश-ब्दार२प्रयोगादुपमानार्थस्तिरोभूतइति सोऽयङ्गौणशब्द-व्यपाश्रयः समासहेतुकः समस्तं रूपन्नामप्रकृतरूपके-षुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥१॥ व्यस्तंयथा। अङ्गुल्यः प-ल्लवान्यासन्कुसुमानिनखार्चिषः। बाहूलते वसन्तश्री-स्त्वंनः प्रत्यक्षचारिणी॥अत्रापिपूर्ववत्पल्लवकुसुमलता-वसन्तश्रीशब्दानाङ्गुणवृत्त्याश्रयेणाऽङ्गुलीनखार्चिर्बाहू-

१उभयेति।शब्दार्थेत्यर्थः। २सामान्येति। सामान्यस्योभयनिष्ठधर्मस्य रक्तत्वशुभ्रत्वादिकस्य इवशब्दस्य चेत्यर्थः।

वर्णनीयनायिकाभिः सह सामानाधिकरण्यात्सामान्ये-
वादिशब्दाप्रयोगाच्चतिरोभूतेष्युपमानार्थे समासोनक्त-
तइत्यसमस्तरूपन्नामप्रकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभे-
दः ॥ २ ॥ समस्तव्यस्तंयथा। स्मितम्मुखेन्दोर्ज्योत्स्ना-
ते प्रभाम्बुकुचकुम्भयोः। दोर्ल्लतापल्लवेपाणौपुष्पंसखि
नखार्चिषः ॥ अत्र मुखेन्दोः स्मितमेवज्योत्स्ना,कुचकु-
म्भयोः प्रभैवाऽम्बु,दोर्लतयोः पल्लवभूते पाणौ नखार्चि-
षएव पुष्पमिति समस्तानामसमस्तानाञ्चगौणशब्दा-
नामुपमातिरस्कारेण दर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तरूप-
न्नामप्रकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ ३ ॥ सविशे-
षणंयथा। हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः ॥
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ अत्रयथोक्तवि-
शेषणविशिष्टोयोहरिपादो, यश्च हरिहतासुरेभ्योनिःश-
ङ्कानां सुराणामानन्दोत्सवेध्वजस्तयोः सविशेषणयोरेव-
प्रतीयमानसादृश्ययोः परस्परमुपमानोपमेयभावइति
सविशेषणन्नामप्रकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठंरूपकभेदः। तदे-
तच्चतुष्टयमपिप्रकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमितिप्रकृतमुच्य-
ते॥४॥चतुरोविकृतस्यापिप्रभेदान्प्रतिजानते॥परम्परार्धर-
शनामालारूपकरूपकम्॥२८॥तेषुपरम्परा यथा। ववसा-
अरइपओसोरोसगइन्ददिढसिङ्खलापडिबन्धो। कहक-
हंविदासरहिणो जअकेसरिपञ्जरोगओघणसमओ*॥अ-

* व्यवसायरविप्रदोषोरोषगजेन्द्रदृढशृङ्खलाप्रतिबन्धः। कथङ्कथमपि दाश-
रथेर्जयकेसरी पञ्जरगतो घनसमयः ॥

त्रदाशरथिसम्बन्धिनोव्यवसायस्य रविणा रोषस्य गजेन्द्रेण जयस्य केसरिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया यदेकं रूपणमऽथैतत्सम्बन्धितयाप्रदोषशृङ्खलाप्रतिबन्धपञ्जराणान्द्वितीयन्तत्त्रयाणामपि घनसमयेन तृतीयं तेनेयं रूपकपरम्परानामविकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥५॥ रशनायथा। किशलयकरैर्लतानाङ्करकमलैर्मृगदृशाञ्जगज्जयति । नलिनीनाङ्कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ अत्रकिशलयकरैः करकमलैः कमलमुखैर्मुखेन्दुरितिरशनाक्रमेणशब्दानां सन्दर्भ उपलभ्यमानस्तदर्थानांमनोभुवोजगद्विजयेलतादिसंबन्धात्करणभावमनुमापयतीतिरशनानामैतद्विकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ ६ ॥ मालायथा। स्वामीदुर्नयवारणव्यतिकरेशौर्योपदेशेगुरुर्विस्त्रम्भे हृदयन्नियोगसमयेदासोभयेचाश्रयः। दातासप्तसमुद्रसीमरशनादामाङ्कितायाः क्षितेः सर्वाकारमहो स्वयंवरसुहृत्कोवानकर्णोमम ॥ अत्रस्वाम्यादीनां मालोपमादिक्रमेणनिरूपितत्वान्मालारूपकन्नामविकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥७॥ रूपकरूपकंयथा। मुखपङ्कजरङ्गेस्मिन्भ्रूलतानर्तकीतव। लीलानाट्यऽमृतं दृष्टौसखि! यूनांविषिञ्चति ॥ अत्रमुखमेवपङ्कजन्तदेवरङ्गो भ्रूरेवलतासैवनर्तकी लीलैवनाट्यं तदेवामृतमितिरूपितानामपिरूपणेनसमासेनरूपकरूपकन्नामायंविकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।तदेतच्चतुष्टयमपि परंपरादिभिर्विकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमिति-

विकृतमुच्यते॥८॥समस्तञ्चासमस्तं च युक्तञ्चायुक्तमेवच ।
चतुर्द्धाङ्गिप्रधानं स्यादर्थभूयिष्ठरूपकम्॥२९॥ तेषुसमस्तंय
था।ताम्राङ्गुलिदलश्रेणिनखदीधितिकेसरम्।ध्रियतेमूर्द्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम्॥ अत्रसमस्तोपमायामिवपादाख्यःपङ्कजाख्यश्चावयवीपरस्परमुपमानोपमेयभूतः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यैरङ्गुलिश्रेणिनखदीधितिभिर्दलश्रेणिकेसरैश्च सह सामस्त्येनरूपितस्तद्योग्यस्थानविन्यासेनचार्थस्यप्राधान्यमभिहितमितिसमस्तन्नामरूपकमिदमङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । नचैतद्वाच्यम् । पाणिपद्मानिभूपानामित्यादेरुदाहरणादिदन्नभिद्यत इति । तत्रहि । वाक्ये नखार्चिषां क्रियासमावेशेन प्रधान्यमवगम्यते ननखचन्द्राणान्ततश्चनरूपकम् । पाणिपद्मेत्यस्यतुयद्यपिसङ्कोचक्रियायामस्तिसमावेशस्तथापिनतानिवर्णनीयत्वेनउपन्यस्तानि । अपितुजिगीषुभाववर्णनाङ्गतया । अतः समावेशमात्रभणनान्न तत्र पाणिपद्मानान्नाऽपिनखचन्द्राणामर्थप्राधान्यमपितु शब्दप्राधान्यमेव । इहतुचरणपङ्कजताम्राङ्गुलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलिविनिवेशनेन प्राधान्यमप्रतीयतइति उभयमपि निरवद्यम्॥९॥असमस्तं यथा।
अकस्मादेवते चण्डि! स्फुरिताधरपल्लवम्। मुखम्मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः ॥ अत्राप्येकदेशोपमाक्रमेणाऽधरपल्लवस्वेदाम्बुकणमञ्जरीणां सहजाहार्यावयवाऽनभिधानादुपमानावयविनश्चाऽनभिधानादिदमसमस्त-

ननामरूपकमङ्गिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्राऽपिच मुख्यवस्तुनः स्फुरिताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य घर्माम्भःकणमञ्जरीधारणक्रियासमावेशः प्राधान्यं स्थापयति ॥१०॥ युक्तं यथा । स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदम्मुखम् । न कस्य नन्दनं सुभ्रूः ! सुरभिश्वसितानिलम् ॥ अत्रस्मितपुष्पोज्ज्वललोलभृङ्गसुरभिश्वसितानिलन्तेमुखन्न कस्य नन्दनमिति पुष्पभृङ्गादीनां परस्परं युक्तुपपत्तेर्युक्तन्नामायमङ्गाङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठोरूपकभेदः । अत्र यद्यपि नन्दनमिवनन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपाश्रयः शब्द एव समस्तविशेषणैः परिष्क्रियते तथापि नन्दयतीति कृदभिहितक्रियासमावेशे मुखाख्यस्यैव वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते । तस्यत्वपह्नियत इत्यर्थप्रधानमेवैतत् ॥११॥ अयुक्तं यथा । इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलम्मुखम् । जगन्नेत्रेन्दुरस्माकङ्कथं तापाय १ कल्पते ॥ अत्र ज्योत्स्नोत्पलयोरयोगाज्जगन्नेत्रेन्दोश्चमुखस्य सन्तापाकारणमिदमयुक्तन्नामाङ्गिप्रधानरूपकभेदेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि पूर्ववन्मुखाख्यवस्तुनोविशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधान्यमवगम्यते॥१२॥ भेदानङ्गप्रधानस्य चतुरोऽवयवाश्रयान् ॥ सहजाहार्यतद्योगतद्वैषम्यैः प्रचक्षते ॥३०॥ तेषु सहजावयवं यथा । पप्फुरिअउठ्ठदलन्तक्खणविग्गलि

१ तापायेति । क्लृपिसंपद्यमानेचेति चतुर्थी ।

अरुहिरमहुविच्छडम् । उक्खडिअकण्ठनालम्पडिअम्फुडदसणकेसरम्मुहकमलम् १॥ अत्रौष्ठादीनां दलादीनाञ्च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्खण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानाम्मुखपक्षे कमलपक्षेच सहजत्वङ्गम्यतइति सहजावयवो नामायमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । नैतद्वाच्यम् । ताम्राङ्गुलिदलश्रेणीत्यादेरर्थप्रधानभेदादिदन्न भिद्यते इति। तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशेनावयविनः प्राधान्यं विवक्षितमिहतुपतनक्रियायामवयवानामतएव ते स्फुरितादिविशेषणैर्विशिष्यन्ते ॥ १३ ॥ आहार्यावयवं यथा । तोकुम्भअणपडिवअणादण्डपरिघट्टिआमरिसघोरविसो । गलिअंसुअणिम्मोओजाओ भीसणअरोदसाणणभुअओ १॥ अत्र कुम्भकर्णप्रतिवचनममर्षो शुकमितिदशाननपक्षेदण्डोघोरविषनिर्मोक इति भुजगपक्षेऽवयवास्तेषामाहार्यत्वादिदमाहार्यावयवन्नामरूपकमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि कुम्भकर्णसम्बन्धपरिघट्टितगलितविशेषणविशिष्टानामवयवानामेवदशाननभुजगभीषणतरीकरणक्रियायाम्प्राधान्यमत्रगम्यते ॥ १४ ॥ उभयावयवं यथा । यस्यावी-

१ प्रस्फुरितोष्ठदलं तत्क्षणविगलितरुधिरमधुवितीर्णं च । उत्खण्डितकण्ठनालंपतितं स्फुटितदशनकेसरं मुखकमलम् ।

२ सकुम्भकर्णप्रतिवचनदण्डपरिघट्टनामर्षघोरविषः । गलितांशुकनिर्मोको जातो भीषणतरो दशाननभुजगः ।

जमहङ्कृतिर्गुरुतरो मूलम्ममेतिग्रहो नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृद्भृत्यादयः पल्लवाः । स्कन्धोदारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लूयताम्॥ अत्र बीजम्मूलमङ्कुरः पुष्पम्फलमिति लतापक्षे सहजास्तृष्णापक्षे पुनरहंकृत्यादय आहार्यावयवा इति तदिदं सहजाहार्याणामवयवानाम्परस्परमुपमानोपमेयभावरूपणेनोभयावयवन्नामरूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि चाहङ्कारममताध्रौव्यस्मरणसुतादिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेवबीजादिरूपेण रूपितानाम्भगवदाराधन कुठारेण तृष्णालतालूयतामिति प्रार्थनक्रियया समावेशेन प्राधान्यमवगम्यते ॥ १५ ॥ विषमावयवं यथा । मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना । नर्त्तति भ्रूलतेनालम्मर्द्दितुम्भुवनत्रयम् ॥ अत्रेन्दुनामुखावयवीरूपितो भ्रुवौ च तदवयवौलतावयविभ्याम्मदरक्तौतु कपोलौनकेनाऽपीति सर्वतोवैषम्याद्विषमावयवन्नाम रूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वऽर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि मदरक्तनर्त्तितयोः कपोलभ्रुवोरेवमन्मथस्य जगत्त्रितयमर्द्दनक्रियायाम्प्राधान्यं साधकतमत्वङ्गम्यते ॥ १६ ॥ आधारवन्निराधारङ्केवलं व्यतिरेकि च ॥ इति शब्दार्थभूयिष्ठं शुद्धमाहुश्चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥ तेष्वाधारवद्यथा । सोहइविसुद्धकिरणो गअणसमुद्दम्मिरअणिवेलालग्गो । तारामोत्तापअरो फुडविहडि अमेहसिप्पि-

सम्पुडविमुक्को १ ॥ अत्र समुद्रत्वेन रूपितङ्गगनमाधारम्परिकल्प्य रजनिमेघतारकौघानां वेलाशुक्तिमुक्ताफलप्रकराणाञ्च प्रतीयमानाऽभिधीयमानसादृश्यानां शब्दप्राधान्यतोऽर्थप्राधान्यतश्च रूपणङ्कृतमिति आधारवन्नामरूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः॥१७॥ निराधारं यथा । वणराइकेसहत्था कुसुमाउह सुरहि सञ्चरन्तधअवडा । ससिअरमुहुत्तमेहा तमप्पडिहत्था विणेन्ति धूमुप्पीडा २॥ अत्र धूमोत्पीडानां वनराजिकेशहस्तत्वेन कुसुमायुधसुरभिसञ्चरद्ध्वजपटत्वेन शशिकरमुहूर्त्तमेघत्वेनतमःप्रतिहस्तत्वेन च रूपितानान्निराधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यञ्चावधार्यतइति निराधारन्नामरूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ॥१८॥ केवलं यथा । वेल्लितभ्रु गलद्घर्मजलमालोहितेक्षणम् । विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ अत्रावयविन एव केवलस्य वदनपङ्कजमिवेति रूपणादस्य शब्दप्राधान्यं वेल्लितभ्रुप्रभृतिविशेषणोपादानाच्चार्थप्राधान्यमेवलक्ष्यते तेन केवलंनाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ १९ ॥ व्यतिरेकवद्यथा । अनाघ्रातम्पुष्पङ्किसलयम लूनङ्कररुहैरनाविद्धं रत्नम्मधुनवमनास्वादितरसम् । अखण्डम्पुण्यानाम्फल-

१ शोभते विशदकिरणो गगनसमुद्रे रजनीवेलालग्नः। तारामुक्ताप्रकरः स्फुटविघटितमेघशुक्तिसंपुटविमुक्तः ॥ २वनराजिकेशहस्ताः कुसुमायुधसुरभिसंचरद्ध्वजपटाः। शशिकरमुहूर्तमेघास्तमः प्रतिहस्ताविनयन्ति धूमोत्पीडाः॥ केशहस्ताः प्रशस्तकेशा इत्यर्थः। हस्ताः शस्तास्तु केशेभ्य इत्युक्तेः ।

मिवच तद्रूपमनघन्नजाने भोक्तारङ्कमिह समुपस्थास्यतिविधिः१॥ अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादित व्यतिरेकाणाम्प्रतीयमानसादृश्येनशकुन्तलारूपेणरूपणादर्थतःशब्दतश्चप्राधान्यमवधार्यतइति व्यतिरेकवन्नामरूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ २० ॥ अथ सङ्कीर्णभेदानाञ्चतुष्टयमिहोच्यते। स्यात्सावयवसङ्कीर्ण न्तथाऽनवयवाह्वयम्॥३२॥ तथैवोभयसङ्कीर्णं श्लेषोपहितमित्यपि। सैषारूपकभेदानां विंशतिश्चतुरुत्तरा ॥३३॥ तेषु सावयवसङ्कीर्णं यथा। रइग्ररकेसरणिवहं सोहइ धवलब्भदलसहस्सपरिगग्रम्। महुमहदंसणजोग्गम्पिआमहुपत्ति पङ्कग्रंव्वणहग्रलम् १॥ अत्र पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिवनभस्तलं शोभत इत्युपमानोपमेयभावेनाऽवयविनोरभेदस्या ऽविवक्षायामुपमैव नरूपकं रविकरधवलाभ्रदलसहस्रयोः केसरनिकरदलसहस्रयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्ययोश्च सहजाहार्यावयवभूतयोरभेदोपचारेण रूपणमिति सावयवरूपेणोपमायाः सङ्कीर्णत्वादिदं सावयवसङ्कीर्णन्नामसङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ २१ ॥ निरवयवसङ्कीर्णं यथा। दीहो दिग्रहभुअङ्गोरइबिम्बफणामणिप्पहं विग्रसन्तो। अवरसमुद्दमुवगओ मुञ्चन्तो कञ्चुअं व्वग्राइणिवहम् २॥ अत्र दिवसावयवि-

१ विधिर्दैवम्। २ रविकरकेसरनिवहंशोभतेधवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम्। मधुमथदर्शनयोग्यंपितामहोत्पत्तिपङ्कजमिवनभस्तलम्॥ ३ दीर्घोदिवसभुजङ्गोरविबिम्बफणामणिप्रभयाविकसमानः। अवरसमुद्रमुपगतोमुञ्चन्कञ्चुकमिवकान्तिनिवहम्॥

नोभ जङ्गाऽवयविनश्चाऽभिधीयमानप्रतीयमानदैर्घ्यदारु-णादिधर्मयोरभेदोपचारेण रूपणमवयवानाञ्चतुर्णां र-विबिम्बातपफणामणिनिर्मोकानां सत्यामप्यभेदोपचा-रयोग्यतायान्द्वयोरिवशब्दप्रयोगेनोपमायान्द्वयोस्तुल्य-रूपणेप्यसामानाधिकरण्यान्नावयवावयविभावो विभा-व्यतइति निरवयवस्योपमायां सङ्कीर्णत्वान्निरवयव-सङ्कीर्णन्नाम सङ्कीर्णरूपकेषु उभयभूयिष्ठरूपकभेदः॥२२॥ उभयसङ्कीर्णं यथा । धुअमेहमहुअराओघणसमआ-अठ्ठिओण अविमुक्काश्रो । णहपाश्रवसाहाश्रोणि अअठ्ठाणं व्वपडिगआ दिसा ओ १॥ अत्र पादपरूपेण-रूपितस्य नभसोयदेतद्दिशां शाखारूपेणरूपणम्मेघाना-ञ्च मधुकरप्रकरेण तदुभयमप्यन्यपदार्थषष्ठीसमासयो-रभिधीयमानेन सावयवन्निरवयवञ्चेति उत्प्रेक्षया च सङ्कीर्यमाणमुभयसङ्कीर्णरूपकव्यपदेशं लभते । सोऽयं सङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥ २३ ॥ श्लेषोपहितं यथा । पीणपश्रोहरलग्गन्दिसाणपवसन्त जलश्र सम-अ विइण्णम् । सोहग्गपढम इह्लम्पव्वाअइ सरसणहप-अंव्वइन्दहणु २॥ अत्र सरसनखपदाकारस्येन्द्रधनुष उ-त्पन्नसादृश्यादभेदोपचारेणरूपणेयोऽयं सरसेनभसिपद-मस्येति व्युत्पत्याश्लिष्टरूपेण तद्विशेषणप्रकारः । यश्चशो-

१धुतमेघमधुकरावनसमयाद्व्यौन्नत्यविमुक्ताः । नभःपादपशाखानिजस्थान-मिव प्रतिगतादिशः ॥ २ पीनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवितीर्णम् । सौभाग्यप्रथमचिह्नं पूतीयते सरसनख(नभः) पदमिवेन्द्रधनुः॥

भायाः प्रथममग्र्यंचिह्नं सौभाग्यस्यच प्रथमञ्चिह्नम्पीन-पयोधरेमेघेस्तनेवालग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावस्ते-नेदं श्लेषेणोपधीयतइतिश्लेषोपहितन्नामसङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः॥२४॥२॥इतिरूपकालंकारनिरूपणम्॥ द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोवगम्यते।उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्तितत्॥३४॥तदानन्त्येनभेदानामसङ्ख्य-न्तस्यतूक्तयः। दृष्टान्तोक्तिःप्रपञ्चोक्तिःप्रतिवस्तूक्तिरेव च ॥३५॥तत्रैवादेःप्रयोगेणदृष्टान्तोक्तिम्प्रचक्षते॥इवादेरप्रयो-गेणप्रपञ्चोक्तिम्मनीषिणः॥३६॥ वस्तुकिञ्चिदुपन्यस्य-न्यसनात्तत्सधर्मणः। साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति रुच्यते॥ ३७ ॥ तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादि हेतु-के। साम्ये पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते॥३८॥ सा क्रियायोगनिमित्तसाम्या दृष्टान्तोक्तिः सामान्यतः पूर्वा यथा। स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातान्निषेदुषी-मासनबन्धधीरः। जलाभिलाषी जलमाददानाञ्छायेवताम्भूपतिरन्वगच्छत्॥ अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर-नाविष्टलिङ्गत्वादवश्याभिधेयत्वाच्च स्थितइत्यादिषु न लिङ्गभेददोषः। अभिधीयमानस्थानादिक्रियायोगज-नितं साम्यंसमस्तमूर्त्तिमत्साधारणञ्च पूर्वमेवच्छाया दृष्टान्तः सेयं क्रियायोगनिमित्तसाम्यासामान्यतः पूर्वा-नामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः॥ १॥ सैवक्रियागुणयोग निमित्ताविशेषतः पूर्वायथा। सअलुज्जोइअवसुहेसम-

त्थजीअलोअवित्थरन्तपआवे । ठाइ णचिरं रविम्मि-
वविहाणपडिदाविमइलदासप्पुरिसे¹॥ अत्र जगदुद्द्योतन
क्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यमसाधारणश्च सूर्यदृष्टान्त
इति विशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्तेयम्पूर्वानामदृष्टान्तो-
क्तिः साम्यभेदः ॥२॥ गुणयोगनिमित्तसाम्यासामान्य-
त उत्तरा यथा । रूपन्तदोजस्वि तदेववीर्यं तदेवनैस-
र्गिकमुन्नतत्वम् । न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्त्ति-
तोदीपइव प्रदीपात् ॥ अत्र रूपादिगुणयोगजन्मज-
नितं साम्यं सामान्यरूपश्चपश्चात्प्रदीपदृष्टान्त इति
सामान्यतोगुणयोगनिमित्तेयमुत्तरानामदृष्टान्तोक्तिःसा
म्यभेदः ॥ ३ ॥ सैवक्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ताविशेष-
तो यथा । अव्वोछिन्नपसरिओअहिअं उद्धाइफुरिअसू-
रच्छाओ । उच्छाहोसुहडाणंविसमक्खलिओमहाणईणवसो
त्तो²॥ अत्राव्यवच्छिन्नप्रसृत इति क्रियायोगनिमित्तंस्फु
रितशौर्यच्छाय इति गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्यच्छाय
इति द्रव्ययोगनिमित्तञ्च साम्यं सामान्यविशेषरूपश्चवि-
षमस्खलितमहानदीस्रोतो दृष्टान्तइति विशेषतः क्रिया-
दियोगनिमित्तेयमुत्तरानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥४॥
द्रव्यजातिनिमित्तसाम्यासामान्यतःपूर्वादृष्टान्तोक्तिर्यथा॥
विसवेओव्वपसरिओजंजंअहिलेइवहलधूमुप्पीडो॥साम-

१ सकलोद्द्योतितवसुधे समस्तजीवलोकविस्तारप्रताप। स्थायिनी न चिरं रवा-
विवविधानपतितापि मलिनता सत्पुरुषे ॥ २ अव्यवच्छिन्नप्रसृतोधिकमुद्धातिस्फु-
रितसूर्य(शौर्य)च्छायः । उत्साहः सुभटानां विषमस्खलितं महानदीनवस्रोतः ॥

लइज्जइतन्तंरुहिरेवमहोअहिस्सविद्दुमवेढम्॥१॥अत्रधूमविषयोर्विद्रुमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतम्प्रतीयमानं श्यामलायतइति धूमविषयद्रव्ययोगजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपंचसाम्यं सेयन्दृष्टान्तस्य पूर्वमेवोपन्यासाद्द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्यासामान्यतःपूर्वानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥५॥ सैवद्रव्यायोगनिमित्तसाम्याविशेषतो यथा। संचारिणीदीपशिखेव रात्रौ यंयं व्यतीयायपतिंवरा२सा। नरेन्द्रमार्गाट्ट३इवप्रपेदेविवर्णभावं स सभूमिपालः ॥ अत्र दीपशिखादिद्रव्ययोगकृतं साम्यम्। सामान्यविशेषरूपौसंचारिणीदीपशिखेति च राजमार्गाट्टइतिच दृष्टान्तौपूर्वमेवोपन्यस्तौ सेयं विशेषतोद्रव्यायोगनिमित्तसाम्यापूर्वानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥ ६ ॥ द्रव्यायोगनिमित्तसाम्यैव सामान्यत उत्तरा यथा। उज्ज्वलालोकयास्निग्धात्वयात्यक्ता न राजते। मलीमसमुखावर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ अत्र द्रव्यायोगकृतं साम्यं सामान्यरूपश्च प्रदीपः पश्चात्प्रदीपशिखावर्तिर्दृष्टान्तः सेयं यथोक्तरूपोत्तरानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥७॥ सैव क्रियागुणायोगनिमित्तसाम्याविशेषतो यथा। तोताणहच्छाअंणिच्चलले।अणशिहंपउत्थपआवम्।आलेक्खपईवाणवणिअमपअइचडुलत्तणम्पिविअलिअम्॥४॥

१ विषवेग इव प्रसृतोयं यमभिलेढि बहलधूमोत्पीडः। श्यामलयति यत्तद्रुधिरमिव महोदधेर्विद्रुमवेष्टः॥ २संज्ञायां भर्तृव्रजोतिखभि अर्हद्विषदजन्तस्येति मुमिसाधु। ३ अट्टाख्यो गृहभेदः॥ ४ तत्तेषां हतच्छायं निश्चललोचनशिखं परंस्तप्रतापम्। आलेख्यप्रदीपानामिवनिजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम्॥

अत्रहतच्छायमित्यादीनामन्तर्गतगुणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात्क्रियागुणयोगनिमित्तन्निजंप्रकृतिचटुलत्वमपिविगलितमिति गुणायोगनिमित्तंचसाम्यम् । सामान्यविशेषरूपश्चालेख्यप्रदीपदृष्टान्त इति क्रियागुणायोगनिमित्तेयंविशेषत उत्तरानामदृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥ अथ दृष्टान्तोक्तेद्दृष्टान्तालङ्कारस्यवाकोविशेषः। उच्यते । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्त इत्यर्थंप्रतितुन कश्चिद्विशेषः । उक्तिंप्रतितुपुनरनेको विद्यते । तद्यथा । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भिन्नवाक्ये निर्देशोदृष्टान्तालङ्कारः । एकवाक्यनिर्देशोदृष्टान्तोक्तिः । साध्यधर्मसिद्धये दृष्टान्ताऽलङ्कारः । साधर्म्यसिद्धयेदृष्टान्तोक्तिः । इवाद्यप्रयोगो दृष्टान्तालङ्कारः । इवादिप्रयोगेतुदृष्टान्तोक्तिः । अत एवेयमुभयालङ्कारः सपुनरर्थालङ्कार इति ॥ ८ ॥ साम्योत्कर्षापकर्षोक्तेरुपमानोपमेययोः । प्रकृता विकृता चेति प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्श्यते ॥३१॥ सोपमानोपमेययोः साम्येनप्रकृतायथा । अरण्यबीजाऽञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः । यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीतलोचने ॥ अत्र मृगलोचनोपमानानान्तल्लोचनोपमेययोश्च साम्यमविकृतानामेव प्रतीयते सेयं सामान्येनप्रकृतानामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥ ९ ॥ प्रकृतैवोपमानोत्कर्षेण यथा ।

१ बीजाञ्जलिर्नीवाराञ्जलिः ।

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन वहसि किम्मुग्धे!। स-
न्तीदृशानि दिशिदिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि॥ अत्र
तव द्वे लोचनोत्पले एव सरसाम्पुनर्बहूनि नीलोत्पला-
नीत्युपमानोत्कर्षः प्रतीयते। सेयमुपमानोत्कर्षेण प्रकृता
नामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥१०॥ सैवोपमानापकर्षेण य-
था। अन्यतो नयमुहूर्तमाननं चन्द्र एष सरलेकलामयः।
मा कदाचनकपोलयोर्मलं सङ्क्रमय्यसमतान्नयिष्यति।
अत्रोपमानस्य मलिनताकृतोपकर्षः प्रकृत एव प्रतीयते
सेयमुपमानापकर्षेण प्रकृतानामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः
॥११॥ सैवोपमानस्य किंचिदुत्कर्षेण यथा। आपातमात्र
रसिकेसरसीरुहस्य किंबीजमर्पयितुमिच्छसि वापिका-
याम्। कालःकलिर्जगदिदन्नकृतज्ञमज्ञे! स्थित्वा हरि
ष्यति तवैवमुखस्य शोभाम्॥ अत्रोपमानस्योपमेयादी-
षदुत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते। सेयमीषदुत्कर्षेण प्रकृता-
नामप्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥ १२ ॥ उपमानोपमेययोः
साम्यापत्याविकृता यथा॥ घरिणीअ महाणसकम्म-
लग्गमसिमइलिएण हत्थेण। छित्तम्मुहं हसिज्जइ च-
न्दावत्थङ्ग अंपइणा ॥ अत्रोत्कृष्टोपमेयस्य मसीमालि-
न्यवैकृतेनोपमानसाम्यमापाद्यमानं प्रतीयते। सेयमु-
पमानोपमेययोः साम्यापत्याविकृतानाम प्रपञ्चोक्तिः
साम्यभेदः॥१३॥ विकृतैवोपमेयस्योत्कर्षापत्यायथा।रत्तु-

१ पद्मातपत्रमित्यपि क्वचित्पाठः॥ २ गृहिण्यामहानसकर्मलग्नमसीमलिनेन हस्तेन। छिप्तं मुखे हसति चन्द्रावस्थाङ्गतं पीत्वा॥

रपलदलसोहातीश्रवि चसअम्मि सुरहि वारुणीभरिए ।
मअतंत्रेहिंमणहरा पडिमावडि एहिंलो श्रणेहिं लहुइश्रा१॥
श्रत्रोपमेयस्यमधुमदताम्रत्ववैक्रुत उत्कर्षः प्रतीयते। से-
यमुपमेयोत्कर्षेणविक्रुतानाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः॥१४॥
सैवोपमेयापकर्षापत्या यथा । मृगम्मृगाङ्कः सकलं
सदाङ्कैबिभर्त्तितस्यास्तुमुखङ्कदाचित् । कपोलदेशे मृग-
नाभिपत्त्रमियान्सखे! तस्य ततोऽपकर्षः ॥ अत्रमृगाङ्कः
सकलं मृगं सदाबिभर्त्ति । तन्मुखञ्च कदाचिन्मृगनाभि
मात्रजमेवपत्त्रमित्युपमेयस्यवाचनिक्यपकर्षापत्तिः प्रती-
यते । सेयमुपमेयापकर्षापत्याविक्रुतानाम प्रपञ्चोक्तिः
साम्यभेदः ॥ १५ ॥ सैवोपमेयस्य साम्यापत्योपमानो-
त्कर्षेण च यथा । नमर्त्यलोकस्त्रिदिवात्प्रहीयते म्रियेत-
नाऽग्ने यदि वल्लभोजनः । निवृतमेवत्रिदिवप्रयोजनम्मृ-
तः सचेज्जीवत एवजीवति ॥ अत्रोपमेयस्य यथोक्तधर्म-
योगे सत्युपमानेन पूर्वार्द्धे साम्यमुत्तरार्द्धे तु किञ्चिदुत्क-
र्षो भवति । सेयं यथोक्ताविक्रुतानामप्रपञ्चोक्तिः साम्य-
भेदः ॥ १६ ॥ प्रतिवस्तूक्तिरप्यऽस्मिन्नृजवीवक्राच क-
थ्यते । दृष्टान्तोक्तेश्च साछायाम्प्रपञ्चोक्तेश्च गाहते ॥४०॥
सादृष्टान्तोक्तिच्छाययाविधाऋजुः पूर्वाच यथा । तन्मन्ये-
हिमभासस्ताराानिकरेण कान्तिरुच्छेद्या । यत्तस्या मुख-
मेतद्यदि युवति मुखानिविजयन्ते २॥ श्रत्र तदिन्दोस्ता-

१ रक्तोत्पलदलशोभा तस्यामपिचषके सुरभिवारुणीभरिते । मदताम्राभ्यांमनोहरप्रतिमापतिताभ्यां लोचनाभ्यां लघ्वी कृता॥२विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् ।

रकौघेणकान्तिरुच्छेद्याइति पूर्वमृजूक्त्या दृष्टान्तरूपम्। पश्चाद्यदेतन्मुखं युवतिमुखानि विजयन्तइति ऋजूक्त्यैवदार्ष्टान्तिकरूपमप्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयन्दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृज्वी पूर्वाच प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १७ ॥ सैवोत्तरावक्राच यथा । शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य। दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्रोक्त्या पूर्वन्दार्ष्टान्तिकरूपं वस्तूपन्यस्य पश्चाद् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्त्यैव दृष्टान्तरूपमप्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयन्दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधौ वक्रोत्तरा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १८ ॥ दृष्टान्तोक्तिच्छाययानिषेधेच ऋजुः पूर्वा च यथा । न मालतीदामविमर्द्दयोग्यन्नप्रेमनव्यं सहते ऽपराधान् । म्लानापिन म्लायति केसरस्रग्देवीन खण्डप्रणया कथञ्चित्॥ अत्र "न मालतीदामविमर्द्दयोग्यमिति, म्लानापि न म्लायति केसरस्रगिति च ऋजूक्तिभ्यामेव पूर्वन्दृष्टान्तरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्योत्तरकालं "न प्रेमनव्यं सहते ऽपराधानिति "देवी न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति, च दार्ष्टान्तिकरूपे प्रतिवस्तुनी ऋजूक्त्यैव प्रतिषिद्धे सेयन्निषेधे ऋज्वी पूर्वा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १९ ॥ सैवोत्तराचवक्रा च यथा। मानुषीषु कथं वास्यादस्य रूपस्य सम्भवः। न प्रभातरलञ्ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ अत्र कथंवास्यादितिवक्रयानिषेधोक्त्यादार्ष्टा-

न्तिकमभिधायपश्चान्नवसुधातलात्प्रभातरलंज्योतिरुदे-
तीति वैयधिकरण्यवक्रयैव निषेधोक्त्या दृष्टान्तो-
ऽभिहितः सेयन्निषेधेवक्रोत्तराच दृष्टान्तोक्तिच्छायया
प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ २० ॥ प्रपञ्चोक्तिच्छायया
विधावृज्वी यथा । तरङ्गयदृशोऽङ्गने ! पततुचित्रमिन्दी-
वरं स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतुविद्रुमः श्वेतताम् । क्षणं व
पुरपावृणुस्पृशतु काञ्चनङ्कालिकामुदञ्चयमुखम्मनाग्भ-
वतु च द्विचन्द्रन्नभः ॥ अत्र प्रथमचतुर्थपादयोरु-
पमानोपमेयसाम्यं वैकृतम् । द्वितीयतृतीयपादयोरुप-
मानापकर्षः प्रकृत इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया वि-
धावृज्वी नामप्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ २१ ॥ सैववि-
धौवक्रा यथा । एक्कोणामिअभुअभङ्गविमलकवोलङ्क-
वअणङ्क तुज्झमअच्छिन्तिरिच्छण अणङ्ग । एहुससि-
बिम्बउकलङ्कगार उपरडरउक्खित्तउ उप्परेणभमाइ
अणिमञ्छणखप्परउ १ ॥ अत्रोपमेयोत्कर्षो वैकृत
उपमानापकर्षःप्राकृतःप्रकाशतएव यापुनरियमुत्तरार्द्धे
न रूपकेणोपमानापकर्षस्योक्ति भङ्गिस्तयेयम्प्रपञ्चोक्ति-
च्छायया विधौवक्रा नामप्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥२२॥
सैवनिषेधे ऋज्वी यथा । दातारोयदिकल्पशाखिभिरलं
यद्यर्थिनः किन्तृणैः सन्तश्चेदमृतेन किं यदि खलास्त-

१ एकोनामित भ्रुवभङ्ग विमलकपोलाङ्कवदनाङ्कतवमदर्चितिर्यग्नयनाङ्कः । अयं शशिबिम्बः कलङ्कपङ्कः पाण्डरः क्षिप्तउपरिष्टाद्भ्रम्यते नीराजन खर्परः ॥

त्कालकूटेन किम् । किङ्कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पन्थानमेतिप्रिया संसारेपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्तितेनापि किम् ॥ अत्रोपमेयोत्कर्ष ऋजूक्त्यैवचनिबद्धइति सेयमप्रपञ्चोक्तिच्छाययानिषेधे ऋजुर्नामप्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः॥२३॥सैवनिषिद्धे वक्रा यथा। तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत्स्मितङ्कासुधातच्चक्षुर्यदिहारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरोधिङ्मधु। धिक्कन्दर्पधनुर्भ्रुवौचयदिते किं वा बहुब्रूमहेतत्सत्यम्पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमोवेधसः ॥ अत्रोपमानापकर्षोवक्रोक्त्याचनिषेधः शेषम्पूर्ववत् । तेइमेद्वे अपिमालोपमाछायया प्रपञ्चोक्तीपूर्वेपुनरुत्पाद्योपमाछाययेतिमन्तव्यम् ॥ २४ ॥३॥ इतिसाम्यालंकारनिरूपणम् ॥अर्थयोरतिसादृश्याद्यत्रदोलायते मनः॥ तमेकानेकविषयद्वयःसंशयंविदुः॥४१॥तत्रैकविषयोनेको यस्मिन्नेकत्रशङ्क्यते ॥ यस्मिन्नेकमनेकत्र सोनेकविषयः स्मृतः ॥४२॥तयोराद्योऽभिधीयमानसादृश्योयथा। आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामेनिवृत्तिः परानासाग्रे नयनंयदेतदपरंयच्चैकतानम्मनः। मौनं चेदमिदं चशून्यमखिलं यद्विश्वमाभातिते तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसिभोः किं वा वियोगिन्यसि ॥ अत्रैकस्मिन्वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधीयमानसामान्यप्रत्यक्षन्तद्विशेषप्रत्यक्षादुभयविशेषस्मरणाच्चयोविमर्शः सोयमेकविषयः संशयः ॥ १ ॥ स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा । किम्पद्ममन्तर्भ्रान्तालिकिन्तेलोलेक्षणम्मुखम्। ममदोलायते चित्तम्पश्यतस्त्वां

घनस्तनि !॥ अत्रमुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव-वस्तुनिपद्मलक्षणम्भ्रमरलक्षणंचाऽपरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशङ्क्यते । सोयमप्येकविषय एव संशयः ॥ २ ॥ अनेकवस्तु विषयोद्विधा । शुद्धोमिश्रश्च । तयोः प्रतीयमानसादृश्यः शुद्धो यथा । बालीभम्भुरभोलीउल्हसिअणि अंसिणी गहणसुणिअविणिक्कन्ता णिद्दाएभेम्भली । राहुवित्तीअमुहुजोहइपुणुजोहइगअणुभुल्लल्लेओणहुआणइदोण्हविचन्दुकंवणु १ ॥ अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्बालिकामुखचन्द्रयोरेकश्चन्द्र एव विशङ्क्यतइति सोयमनेकविषयः शुद्धः संशयः ॥ ३ ॥ अभिधीयमानसादृश्योमिश्रो यथा । द्वावप्येतावभिनवजपापुष्पभासान्निवासौतिष्ठत्येतद्द्वयमपि वियन्मण्डलस्योपसन्ध्यम् । अस्तङ्कोयात्युदयतिचकःकोरविःकःशशाङ्कः काचप्राचीतदिहनवयङ्का प्रतीचीति विद्मः॥ अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्या२चन्द्रमसोः प्राचीप्रतीच्योर्वातदन्यतममेकमेववस्तुपर्यायतोविशङ्क्यतइति अनेकविषयोयम्मिश्रः संशयः ॥ ४ उपलक्षणञ्चैतत्तेन-वितर्कोक्त्यादयोपिसंशयोक्तावेवद्रष्टव्याः । तद्यथा । सरोजपत्त्रे परिलीनषट्पदेविशालदृष्टेः स्विदमूविलोचने। शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसन्ततेर्द्विरेफवृन्दन्नुनिशब्दनि-

१ वालानिष्कपटोल्लसितनिवसनाग्रहणंश्रुत्वाविनिष्क्रान्ता निद्रयाव्याकुला॥ राहुरपि तस्यामुखं पश्यति पुनः पश्यति गगनं भ्रान्तिमान् खलुनजानातिद्वयोरपि चन्द्रःकः ॥ २देवताद्वन्द्वेचेत्यानङ् पूर्वपदस्य।

श्चलम् ॥ अगूढहासस्फुटदन्तकेसरम्मुखंस्विदेतद्विकचन्नु पङ्कजम् । इतिप्रलीनान्नलिनीवने सखींविदाम्बभूवुः सुचिरेणयोषितः॥ युग्मम् । यथाच । मुहेम अक्खलिउल्ला-वेण्हाणोल्लएचिउरेविणिणिअं सणसारेसमोत्ति अहारेउ-रे । कालत्तरेतरलच्छिहुमम्मणुसमुल्लसइमाहहु पुणुथण गुडुरेणमुणइकहिंवसइ १ ॥ कःपुनर्वितर्कसंशययोर्विशे-षः । उच्यते । निर्णयासन्नोवितर्कः । वितर्कासन्नश्चसं-शयः संशयानोहिवितर्कस्यकोटिमारूह्यततोविभ्रष्टस्तत्त्व-मभिनिविशते । यथापूर्ववाक्ये विदाम्बभूवुरिति संशयमे-वविगाहते । यथा "माहहुपुणुथणगुडुरेणमुणइकहिंवस-इ"इति । शब्दाश्चकिंस्विदादयस्तुल्यरूपाएवसंशयविपर्य-ययोरिति दुरवबोधस्तद्विशेषः । नन्वेवंवितर्कादयोप्युभ-यालङ्काराःस्युः।सत्यम्।किन्तूक्तिपक्षे परार्थानुमानवत्स्व-रूपपक्षे स्वार्थानुमानवदिति।अयमेवचोक्तिशब्दस्यार्थस्ते नस्वरूपमात्रोक्तौसंशयवितर्कादयोप्यर्थालङ्काराउक्तिप्रा धान्येतूभयालङ्काराः॥५॥४॥इतिसंशयोक्त्यलंकारनिरूपण-म्॥अपह्नुतिरपह्नुत्यकिंचिदन्यार्थदर्शनम्।औपम्यवत्य नौपम्याचेतिसाद्विविधोच्यते॥४३॥वाच्येप्रतीयमानेचसा-दृश्येप्रथमातयोः॥तथाभूते द्वितीयास्यादपह्नोतव्यवस्तुनि ॥४४॥अनौपम्यवतीभूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते॥ तासामु-

१ मुखे मदस्खलितोल्लापे स्नानोत्प्लुतेषु चिकुरेष्वपिनिर्निवसनसारेसमौ-क्तिकहारे उरसि । कालान्तरे तरलाक्ष्योर्मदनः समुल्लसतिमाधवःपुनः स्तन-कुड्मले न मन्यते क्व वसति ॥

दाहृतिष्वत्र रूपमाविर्भविष्यति॥४५॥ तत्राभिधीयमानौ-पम्यवती यथा । गिह्मेदवग्गिमसिमइलिआइन्दीसन्तिविंज्झसिहराइम्। आसासुप उत्थइएणहोन्तिणव पाउसम्भाइम्१॥ अत्र नवप्रावृडभ्राणां विन्ध्यशिखरैरभिधीयमानसादृश्यैरपह्नुतत्वादभिधीयमानौपम्यवत्यपह्नुतिः ॥१॥ प्रतीयमानौपम्यवती यथा। न केतकीनां विलसन्तिसूचयः प्रवासिनोहन्तहसत्ययं विधिः। तडिल्लतेयन्न चकास्ति चञ्चलापुरःस्मरज्योतिरिदं विजृम्भते ॥ अत्र केतकीसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानसादृश्यैस्तडिल्लतायाश्च स्मरज्योतिषाऽपह्नुतत्वादियंप्रतीयमानौपम्यवत्यपह्नुतिः ॥२॥ अनौपम्याभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा। राजकन्यानुरक्तंमारामोद्वेदेनरक्षकाः। अवगच्छेयुराः ज्ञातमहोशीतानिलंवनम् ॥ अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्य रोमाञ्चकारणस्य रक्षकावगतिहेतोः पूर्वमेवाभिहितस्यचवनानिलशैत्यलक्षणेन कारणान्तरेणापह्नवः। नचैतयोः सादृश्यमस्ति। सेयमनौपम्याभिधीयमानाऽपह्नोतव्यवस्तुः कार्यात्पूर्वङ्कारणोपन्यासेन पूर्वेत्युच्यते ॥३॥ सैवापूर्वा यथा। आनन्दाश्रुप्रवृत्तं मेकथन्दृष्ट्वैवकन्यकाम्। अक्षिमेपुष्परजसावातोद्धूतेन पूरितम्। अत्रानन्दाश्रुप्रवृत्तमिति पूर्वङ्कार्यस्य पश्चाद्दृष्ट्वैवकन्यकामिति कारणस्योपन्यासः। शेषं पू-

१ग्रीष्मे दावाग्निमसीमलिनानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि। आशासु पर्यस्तान्येतानि न भवन्ति नवप्रावृडभ्राणि॥

र्ववत् । सेयमभिधीयमानाऽपह्नोतव्यवस्तुरनौपम्यापह्नुतिरपूर्वेत्युच्यते ॥४॥ अनौपम्यैवप्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा ॥ उप्पेल्लिअवइकारिल्लआइं उच्चेंसिदइ अवच्छुलिये। कण्टअविलिहित पीणुण्ण अथणि उत्तम्मसुएत्ताहे १ ॥ अत्रचैतस्याः स्तनयोरुपपतिनाननखक्षतङ्कृतमपितुकण्टकैरितिप्रतीयमाना ऽपह्नोतव्यं वस्तु प्रकाशते । पूर्ववदेवच पूर्वार्द्धेकारणस्योपन्यासः पश्चिमार्द्धेतु कार्योपदेशो दृश्यते। सेयमनौपम्या प्रतीयमानाऽपह्नोतव्यवस्तुः पूर्वानामापह्नुतिरपह्नुत्यकिञ्चिदन्यार्थदर्शनमिति लक्षणयोगाज्जायते ॥५॥ सैवापूर्वा यथा कस्सत्रणहोइरोसोदठ्ठनपिआइसव्वणं अहरम् । सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामेसहसुएह्निम् २ ॥ अत्रापि नास्या उपपतिना अधरोव्रणितः किन्तर्हि भ्रमरेणेति प्रतीयमाना ऽपह्नोतव्यं वस्तु । पूर्वार्द्धे तु सव्रणमधरमिति कार्यमुपन्यस्य पश्चिमार्द्धे सभ्रमरकमलाघ्रायिणीति कारणमुपन्यस्तम् । सेयमन्यौपम्याप्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुरपूर्वा च अपह्नुतिर्यथोक्तलक्षणयोगाज्जायते॥६॥॥५॥ इत्यपह्नुत्यलंकारनिरूपणम् ॥समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः॥ निरुद्भेदोऽथसोद्भेदः सद्विधापरिपठ्यते ॥ ४६॥तयोर्निरुद्भेदो यथा।३दूरपारिट्ठराए अवऊहत्तम्मि-

१ उत्क्रम्यवचनकारिणि ! लतामुच्चैर्दस्यापच्छलितायाम् । कण्टकविलिखितपीनोन्नतस्तनिउत्ताम्यस्वे दानीम् ॥ २॥ कस्यवानभवतिरोषोदृष्ट्वाप्रियायाःसव्रणमधरम् । सभ्रमर पद्मोद्घ्रायिणि ! वारिते वामे सहस्वे दानीम् ॥३दूरप्रति ब

दिणअरे अवरदिसम्। असहन्तिव्वकिलिम्मइपिअअमपच्च क्खदूसणन्दिणलच्छी ॥ अत्र दिनकरदिनलक्ष्मीप्रतीचीनां समारोपितनायकनायिकाप्रतिनायिकाधर्माणान्दूरप्रति- बद्धराग इत्यादिभिः श्लिष्टपदैरनुद्भेद एवमन्यधर्माध्यारो पादयन्निरुद्भेदः ॥१॥सोद्भेदो यथा । वल्लहेलहुबोलन्तइ- एत्तइपुणु बहुबलिकिज्जमितामरसणि तुज्झरोसहुथिर- हु । जेणाणिरग्गलुजम्पइकिम्पिणिजावजणुतावहिमेण- त्रिसित्रिभत्थिपुलुट्ठठतशु १॥ अत्रापि प्रियतमव्यलीका- सहिष्णुः कापिकामिनीहिमानीपुष्टाङ्कमलिनीमालोक्यत- स्यामात्मधर्मान्प्रियेचसूर्यधर्मानारोपयति । तेचत्रलिक्रि- येऽहन्तत्ररोषस्येत्यादिभिः पदैरुद्भिद्यमाना इह प्रतीयन्त इत्ययंसोद्भेदः समाधिभेदः॥२॥ अन्यश्चान्यधर्माश्चान्यधर्मा इतिव्युत्पत्याधर्मिणोप्यध्यासेसमाधिरिष्यते । सधर्मा- णान्धर्मिणश्च यथा । चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकते- स्मिन्सरय्वांवादद्वैतं सुचिरमभवत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् । एकोब्रूते प्रथमनिहतङ्केशिनङ्कंसमन्यः सत्वन्तत्त्वङ्कथय- भवताकोहतस्तत्रपूर्वम् ॥ अत्रसम्बोध्यवर्णनीयेविष्णुस्व- रूपस्य धर्मिणस्तद्धर्माणाञ्चाध्यासादयन्धर्मिधर्माध्यास- रूपः समाधिः ॥ ३ ॥ धर्मिणएवाध्यासो यथा । प्राप्त- श्रीरेषकस्मात्पुनरपि मयि तम्मन्थखेदं विदध्यान्निद्राम-

छरागेऽवगूहिनि दिनकरेऽपरदिशम् । असहन्तीवक्काम्यतिप्रियतमप्रत्यच- दूषणं दिनलक्ष्मीः ॥ १ वल्लभेलघुःदत्वागच्छतिपुनर्बहुर्वालिक्रियेतामरसितव- दोषस्यस्थिरस्य ॥ येननिरर्गलंजल्पतिकिमपियावज्जनस्तावद्धिमेन प्रविश्यमुष्टा- सि ॥ २ ॥ अर्थप्रदर्शनमेतत् । व्युत्पत्तिस्तु अन्यश्च धर्माश्चेत्येव ॥

प्यस्य पूर्वामनलसमनसोनैवसम्भावयामि । सेतुंबध्ना-
तिकस्मात्पुनरयमखिलद्वीपनाथानुयातस्त्वय्यायाते वि-
तर्कानिति दधतइवाभातिकम्पः पयोधेः॥ अत्र प्राप्तश्री-
रेषकस्मादित्यादिभिर्मन्थखेदादि धर्माणान्निवर्त्तितत्वा-
त्प्राप्तश्रीरित्यादीनाञ्चश्लेषेणैवाभिधानात्त्वयीति वर्ण-
नीयपदे विष्णुस्वरूपस्यधर्मिणएवाध्यासात्तद्धर्माणाञ्चा
नध्यासादऽयन्धर्माध्यासरूपःसमाधिः ॥ ४ ॥ समाधि-
मेवमन्यन्ते मेलितन्तदपिद्विधा ॥ धर्माणामेवचाध्या-
सेधर्मिणां वान्यवस्तुनि ॥ ४७ ॥ तत्रान्यधर्माणामेवान्य-
वस्तुन्यध्यासान्मेलितं यथा । पल्लविअंविअकरपल्लवे
हिम्पप्फुल्लिअंविअणअणेहिम् । फलिअंविअपीणप-
ओहरेहिं अज्जाएलावस्सम् १ ॥ अत्रपल्लवितमिवपुष्पि-
तमिवफलितमिवेत्युत्प्रेक्षयालताधर्माणांलावण्यधर्मिणि-
धर्माध्यारोपो दृश्यते । करपल्लवादीनाञ्चानुपात्तव्या-
पारहेतुत्वेनसाधकतमत्वेनवाप्राधान्यंलक्ष्यते । सोय-
मन्यवस्तुनिपुनरन्यधर्माणामेवारोपेणमेलितन्नामसमा-
धिभेदोभवति । सतूद्देशेसमाध्युक्तिरित्युक्तिग्रहणाल्ल-
भ्यते ॥ ५ ॥ धर्माणान्धर्मिणश्च यथा । देहोव्वपड-
इ दिअहो कण्ठच्छेओव्वलोहिओहोइ रई । गलइरुहि-
रव्वसंजझाघोलइकेसकसणंसिरम्मिविअतिमिरम् २ ॥
अत्र देहादयोयथोक्तक्रियावन्तोजन्तुवधक्रियायान्नि-

१ एतच्छ्लोकच्छायाप्रथमपरिच्छेदेपृष्ठे ८१ द्रष्टव्यम् ॥ २ देहइवपततिदि-
वसकण्ठच्छेदइवलोहितोभवतिरविः । गलतिरुधिरमिवसंध्याघूर्णते केशक-
षणं शिरसीवतिमिरम् ॥

बद्धदिवसादिभिरुपमेयादिवसावसानक्रियायाम्मेलिता-
स्तदेतद्गुणक्रियावतान्द्रव्याणाम्प्रधानक्रियाध्यारोपेध-
र्मिधर्माध्यासे मेलितन्नामसमाधेरेवभेदोभवति॥६॥ इति
समाध्युक्त्यलंकारनिरूपणम् ॥ यत्रोपमानादेवैतदुपमेय-
म्प्रतीयते ॥ अतिप्रसिद्धे स्तामाहुः समासोक्तिम्मनीषिणः
॥४८॥ प्रतीयमानेवाच्येवासादृश्ये सोपजायते॥श्लाघाङ्ग-
र्हामुभेनोभेतदुपाधीन्प्रचक्षते ॥४९॥ विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा॥ अस्त्यसावपराप्यस्ति तुल्या तु-
ल्यविशेषणा॥५०॥ संक्षेपेणोच्यते यस्मात्समासोक्तिरिय-
न्ततः॥ सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथ्यते ॥५१॥
तत्र प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती यथा । उत्तुङ्गकृतसं-
श्रयस्यशिखरिण्युच्चावचग्रावणिन्यग्रोधस्य किमङ्ग तस्य
वचसाश्लाघासुपर्याप्यते । बन्धुर्वा सपुराकृतः किमथ वा
सत्कर्मणां सञ्चयोमार्गे रुक्षविपत्त्रशाखिनि जनोयम्प्रा-
प्यविश्राम्यति ॥ अत्रन्यग्रोधेनैवोपमानेनोपमीयमा-
नेन प्रतीयमानसादृश्यस्य वर्णनीयवदान्यो१पमेयस्यो-
क्तत्वात्तच्छ्लाघयैवतच्छ्लाघा प्रतीयते इति सेयम्प्र-
तीयमानसादृश्या श्लाघावती समासोक्तिः ॥ १ ॥
सैवगर्हावतीयथा । किञ्जातोसि चतुष्पथेयदिघनच्छायो-
सिकिञ्छायया सम्पन्नःफलितोसिकिंयदिफलैः पूर्णोसि-
किंसन्नतः । हेसद्वृक्ष! सहस्वसम्प्रतिशिखाशाखाशताक-
र्षणक्षोभोन्मोटनभञ्जनानि जनतः२स्वैरेवदुश्चेष्टितैः॥ अ-

१वदान्यस्त्यागिवीरयोरितिविश्वः ॥२जनेभ्य इत्यर्थः॥

त्रोपमानभूतस्यसद्वृक्षस्यव्याजगर्हणया तदुपमेयःकोपि-सत्पुरुषोविगर्ह्यतइति सेयम्प्रतीयमानसादृश्या गर्हा-वतीनामसमासोक्तिः ॥ २ ॥ सैवोभयवतीयथा । निष्क-न्दामरविन्दिनींस्थपुटितोद्देशांस्थलीम्पल्वलेजम्बाला-विलमम्बुकर्त्तुमपरासूतेवराही सुतान् । दंष्ट्रायाञ्चतुरर्ण-वोर्मिपटलैराप्लावितायामियंयस्याएवशिशोः स्थिताविप-पद्भूःसापुत्रिणी पौत्रिणी ॥ अत्रपूर्वार्द्धेगर्होत्तरार्द्धेश्ला-घागम्यते । सेयम्प्रतीयमानसादृश्योभयवतीसमासो-क्तिः ॥ ३ ॥ अनुभयवतीयथा । इतः स्वपिति केशवःकु-लमितस्तदीयद्विषामितश्चशरणार्थिनः शिखरिपक्षिणःशे-रते । इतोपिवडवानलः सहसमस्तसंवर्त्तकैरहोविततमू-र्जितम्भरसहञ्चसिन्धोर्वपुः ॥ अत्रगर्हाश्लाघाविस्म-योक्तावेवास्तमयते सैयम्प्रतीयमानसादृश्यानुभयवती-नामसमासोक्तिः ॥ ४ ॥ अभिधीयमानसादृश्याश्लाघाव तीतुल्याकारविशेषणायथा । नालस्यप्रसरोजलेष्वपिकृता-वासस्यकोषेरुचिर्दण्डेकर्कशतामुखेच मृदुतामित्त्रेमहान्प्र-श्रयः । आमूलङ्गुणसङ्ग्रहव्यसनिताद्वेषश्चदोषाकरेयस्यै-षास्थितिरम्बुजस्यवसतिर्युक्तैवतत्रश्रियः॥ अत्राम्बुरुह-सत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसि-द्धेरुपमानेनैवश्लेषवत्तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृ-श्यमुपमानमेवावगम्यते । सेयमभिधीयमानसादृश्या-श्लाघावतीतुल्यविशेषणानामसमासोक्तिः ॥ ५ ॥ प्रती-

१ निम्नोन्नतप्रदेशामित्यर्थः । निम्नोन्नतन्तुस्थपुटमितिकोशात्॥

यमानाभिधीयमानसादृश्यश्लाघागर्हावती तुल्यातुल्यविशेषणा यथा । उपाध्वन्तत्पान्थाः पुनरपि सरोमार्गतिलकं यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलीनक्लमभराः । इतस्तु क्षाराब्धेर्जरठकमठक्षिप्तपयसो निवृत्तिः कल्याणी न पुनरवतारः कथमपि ॥ अत्र पूर्वार्द्धेऽभिधीयमानसादृश्ययोः श्लाघापश्चिमार्द्धे तु प्रतीयमानसादृश्ययोर्गर्हाऽवगम्यते । सेयमुभयवती तुल्यातुल्यविशेषणाभिधीयमानसादृश्या समासोक्तिः ॥ ६ ॥ अन्योक्तिर्द्विधा स्वजातौ जात्यन्तरे च । तयोः स्वजातौ यथा । लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः । बलिरेष स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥ अत्र हरिशब्देन बलिशब्देन कश्चित्समानेतिवृत्तः पुंविशेष एवोच्यते । सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संक्षेपोक्तिरूपत्वात्समासोक्तिरेव ॥ ७ ॥ जात्यन्तरे यथा । पिबन्मधु यथाकामम्भ्रमरः फुल्लपङ्कजे । अप्यसन्नद्धसौरभ्यम्पश्य चुम्बति कुड्मलम् ॥ अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित्कामी फुल्लपङ्कजशब्देन कापि प्रौढाङ्गना कुड्मलशब्देन कापि मुग्धाङ्गनाभिधीयते । सेयमन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति ॥ ८ ॥ अनन्योक्तिशब्देनेहाध्यासविषया तद्भावापत्तिरुच्यते । यथैष ब्रह्मदत्त इति । सा द्विधा । शुद्धा चित्रा च । तयोः शुद्धा यथा । सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां किरञ्ज्योत्स्नामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीम् । उपप्राकाराग्रम्प्रहिणु नयने तर्कय मनागनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥ अत्र कस्याश्चिन्मुखे चन्द्रमसमध्यास्य-

कश्चिदेवम्ब्रूते । साचेयम्पूर्वार्द्धेऽभिधीयमानतुल्यविशेषणा । पश्चिमार्द्धे पुनरनाकाशो कोऽयङ्गलितहरिणइत्यत्राऽतुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवानन्योक्तिः । एकस्यैवचाभ्यासादियं शुद्धेत्युच्यते ॥ ९ ॥ चित्रा यथा । कमलमनम्भसिकमले च कुवलयेतानि कनकलतिकायाम् । सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्पराकेयम् ॥ अत्राध्यासः पूर्ववद्वैचित्र्यञ्चनिगदेनैवव्याख्यातम् । सेयमनन्योक्तिः समासोक्तिरेवानेकाध्यासवैचित्र्याच्चित्रेत्युच्यते ॥ १० ॥ उभयोक्तिर्यथा । लावण्यसिन्धुरपरैवहिकेयमत्रयत्रोत्पलानिशशिनासह सम्प्लवन्ते । उन्मज्जतिद्विरदकुम्भतटीचयत्रयत्रापरेकदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥ अत्रापूर्वेयं लावण्यसिन्धुरित्यन्योक्तिः यत्रोत्पलानिशशिनासहसंप्लवन्तइत्यनन्योक्तिः सेयमुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते ॥ ११ ॥ उपलक्षणञ्चैतत् । तेनान्यापियोपमानोपमेयविषयेसंक्षेपोक्तिःसाऽपिसमासोक्तिरेवभवति । यथा । इन्दुर्लिप्तइवाञ्जनेनजडितादृष्टिर्मृगीणामिवप्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलताश्यामेवहेमप्रभा । पारुष्यङ्कलयाचकोकिलवधूकण्ठेष्विवप्रस्तुतंसीतायाः पुरतश्चहन्तशिखिनां बर्हाः सगर्हाइव ॥ अत्रसंक्षेपतः सीताशब्दवाच्यस्यमुखादेरवयवसमूहस्याश्रयतइन्दुरञ्जनेनेवलिप्तोजडितेवमृगीणां दृष्टिः प्रम्लानमिवारुण्यं विद्रुमस्यश्यामेवहेमकान्तिः । परुषाइवकोकिलालापाः सगर्हाइवशिखिनां बर्हाइत्युत्प्रेक्षोक्तेरनुक्ता-

न्यपि तदुपमेयानिमुखादीनिप्रतीयन्ते । सेयमपिसंक्षे-पोक्तिः समासोक्तिरेव भवति । कःपुनः समा-सोक्तेःसमाध्यध्युक्तेर्विशेषः । उच्यते। यत्रप्राकरणिके-ऽप्राकरणिकोधर्मोऽध्यास्यतेसासमाध्युक्तिर्यथा। "अस-हन्तिव्वकिलिं मइपिअअमपच्चवखदूसणन्दिणलच्छी" इ-ति। यत्रपुनरप्राकरणिकेप्राकरणिकधर्मः सासमासोक्ति-र्यथा। "पिबन्मधुयथाकामंभ्रमरःफुल्लपङ्कजे" इति। ननु-धर्मिणोध्यासेसमानमितिचेन्न। सत्वन्तरत्वङ्कथय भव-ताकोहतस्तत्रपूर्वमित्यादिषु, अनाकाशेकोयङ्गलितहरि-णः शीतकिरणइत्यादिषुचप्रव्यक्तएवाध्यासविशेषोदृश्य-ते। एकत्रमनसाऽन्यत्रतुवचसेति। सोयंसमाध्युक्तेःसमा-सोक्तेश्चभेदोभवति ॥ १२ ॥ ७ ॥ इति समासोक्त्यलं-कारनिरूपणम् ॥ अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यते-ऽन्यथा ॥ द्रव्यङ्गुणः क्रियावाऽपि तामुत्प्रेक्षां प्रच-क्षते ॥५२॥ तासुद्रव्योत्प्रेक्षायथा । देहस्थादर्पणे य-स्य पश्यति प्रतिमामुमा। श्मान्यार्द्धार्द्धमिवोत्पन्नमर्द्ध-नारीश्वरान्तरम् ॥ अत्रप्रतिबिम्बरूपेणादर्पणेऽन्यथाव-स्थितस्यार्द्धनारीश्वररूपलक्षणस्य द्रव्यस्ययदपरार्द्धोत्प-न्नार्द्धनारीश्वरान्तररूपेणद्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणंसेयमु-त्प्रेक्षाद्रव्योत्प्रेक्षेतिभवति ॥१॥ गुणोत्प्रेक्षायथा । पल्ल-विअं विअकरपल्लवेहिंपप्फुल्लिअंव्वणअणेहिम् । फलि-अंविअपीणपओहरेहिं अज्जाएलावण्णम् ॥ अत्रकर-पल्लवादिरूपेणान्यथावस्थितस्याङ्गलावण्यलक्षणस्ययदेत-

त्पल्लवितत्वादिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणम् । सेयमुत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षेति भवति ॥ २ ॥ क्रियोत्प्रेक्षायथा । सेनागजाःस्वकरपल्लवलेखिनीभिर्गण्डस्थलान्मदमषीं मुहुराददानाः । मन्ये नरेन्द्र! तवतोयधितीरतालीपत्त्रोदरेषुविजयस्तुतिमालिखन्ति॥ अत्रसेनागजानाङ्गण्डस्थलेभ्योलेखन्याकारैः करैर्मषीरूपस्य मदपयसोयदादानं यश्चास्यतीरतालीपत्त्रोदरेषुमहावर्णतयानिः क्षेपःसउक्तरूपेणान्यथोत्प्रेक्ष्यतइति सेयमुत्प्रेक्षाक्रियोत्प्रेक्षाभवति ॥ ३ ॥ उत्प्रेक्षावयवोयश्चयाचोत्प्रेक्षोपमामता । मतञ्चेतिनभिद्यन्तेतान्युत्प्रेक्षास्वरूपतः ॥५३॥ तत्रोत्प्रेक्षावयवोयथा । अङ्गुलीभिरिवकेशसंचयं सन्निगृह्यतिमिरम्मरीचिभिः । कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीवरजनीमुखंशशी ॥ अत्राङ्गुलीभिःकेशेषुगृहीत्वाप्रियामुखंचुम्ब्यते साचलोचनेनिमीलयतीतिप्रायोवादः । तत्रमुखचुम्बनादिक्रियाप्रधानमङ्गिभूताप्रतीयते। केशग्रहणाक्षिनिमीलनेनचाङ्गभूते प्रधानेतत्राङ्गिभूतायाः क्रियायाउत्प्रेक्षणेनाऽवयवभूताक्रियोत्प्रेक्षिताभवति।यथाहि।कुड्मलीकृतसरोजलोचनमित्यत्रनोत्प्रेक्षापदमेवमङ्गुलीमरीचिभिस्तिमिरकेशसंचयंसन्निगृह्येत्यत्रापितंनप्राप्नोतिमरीच्यङ्गुलिसन्निगृहीततिमिरकेशसंचयमित्येवंत्रावक्तव्यंभवति।तत्रयोयमवयवक्रियायामप्यन्यपदार्थोक्ताद्वितीयाऽवयवक्रियाविलक्षणइवप्रयोगेणपृथक्पदतयावाक्यकल्पः सइवस्यापिव्याख्यानपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानःकविभिरुत्प्रेक्षावयवइत्युच्यते ।

अन्ये पुनर्यत्र प्रधानक्रियानोत्प्रेक्ष्यतेऽवयवक्रियातूत्प्रेक्ष्यतेतमुत्प्रेक्षाऽवयवं वर्णयन्ति । यथा । लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेवच । सानश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्नाप्रिया ॥ तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षाऽवयवोन भवति ॥ ४ उत्प्रेक्षोपमा यथा । किंशुक१व्यपदेशेनतरुमारुह्यसर्वतः । दग्धादग्धमरण्यान्याः२पश्यतीवविभावसुः ॥ अत्रव्यपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियेोत्प्रेक्ष्यत इति सेयमुत्प्रेक्षोपमापूर्वस्मिन्नप्युदाहरणे मरीचिभिरङ्गुलिभिरिवतिमिरकेशसंचयमिव संनिगृह्येत्युपमानार्थानुप्रवेशउत्प्रेक्षायांद्रष्टव्यः। सेयमुत्प्रेक्षावयवउत्प्रेक्षोपमाचोत्प्रेक्षैवभवति॥५॥मतंयथा। यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टेलोकःशशकइति,नोमांप्रतितथा३।अहन्त्विन्दुं मन्येत्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्कितनुम् ॥ अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुमिन्दुमहं मन्ये इत्यनेनस्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधानमुत्प्रेक्षाया एव प्रकारः ।६॥८॥इत्युत्प्रेक्षालंकारनिरूपणम्॥अप्रस्तुतप्रशंसास्यादस्तोतव्यस्ययास्तुतिः॥कुतोपि हेतोर्वाच्याचप्रत्येतव्याचसोच्यते॥५४॥साचधर्मार्थकामानां प्रायोन्यतमबाधया ॥

१ किंशुकः पलाशः ।२ महारण्यस्य ।३ मन्मतंनेति यावत् ॥

स्वाभिप्रायप्रसिद्ध्याच जायमानेह दृश्यते ॥ ५५ ॥ तासु-
धर्मबाधयावाच्या यथा । मेदश्छेदकृशोदरं लघु भव-
त्युत्थानयोग्यं वपुः सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चि-
त्तो भयक्रोधयोः । उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सि-
ध्यन्ति लक्ष्ये चले मिथ्यैवव्यसनं वदन्ति मृगयामीदृ-
ग्विनोदः कुतः ॥ अत्र यथोक्तैर्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाध-
नेन यदीदमीदृग्विनोदःकुतइति साक्षान्मृगयाऽभिन-
न्दनं सेयं वाच्यानामप्रस्तुतस्तुतिरहिंसापरमोधर्मइति
धर्मम्बाधते ॥ १ ॥ धर्मबाधयैव प्रत्येतव्यायथा । काल-
क्खरदुस्सिक्खिअबालअरेलग्गमज्झकण्ठम्मि । दोण्ह-
विणरअणिवासोसमअंजइहोइताहोउ १ ॥ अत्र काला-
क्षरदुःशिक्षितेत्यनेन लिपिज्ञानादिभिरधीतधर्मशास्त्रा-
भिमतरूपकपोगण्डः कोपिकयापि अविनयवत्यासो-
पालम्भमेहिरेकण्ठेलगेत्यभियुज्यते । तत्र यदितेमत-
मेवं कृतेनरकः स्यात्सयथावयोः सहैवनासौ नरकइ-
ति किं तर्हि स्वर्ग इति स्वाभिप्रायसाधनाद्ध महा-
साहसेनियोगस्तस्येहसाक्षादप्रस्तुतस्यास्तोतव्यस्यस्तुतिः
प्रतीयतेसेयम्प्रत्येतव्यानामा ऽप्रस्तुतप्रशंसा परस्यदा-
रान्मनसापि नेच्छेदिति धर्ममेवबाधते ॥ २ ॥ अर्थबा-
धयावाच्या यथा । पङ्गो!वन्द्यस्त्वमसिनगृहंयासियोर्थी
परेषान्धन्योऽन्ध ! त्वन्धनमदवतान्नेक्षसेयन्मुखानि । श्ला-

१ कालाक्षरदुःशिक्षितबालकरे लग मम कण्ठे । द्वयोरपिनरकनिवासस्स-
मतं यदि भविष्यति तद्भवतु ॥

दयोमूक ! त्वमसि कृपणं स्तौषिनार्थाशयायः स्तोतव्यस्त्वम्बधिर! नगिरंयः खलानां शृणोषि॥अत्रस्तोतव्यानाम्पङ्ग्वन्धमूकबधिराणां वन्द्यधन्यश्लाघ्यस्तोतव्यपदैः साक्षादभिनन्दनादियं वाच्यानामाप्रस्तुतप्रशंसाऽभिमानितोर्थसिद्धिम्बाधते ॥ ३ ॥ अर्थबाधयैवप्रत्येतव्यायथा । कामं वनेषु हरिणास्तृणानिखादन्त्यऽयत्नसुलभानि । विदधतिधनिषुनदैन्यन्तेकिलपशवोवयं सुधियः॥ अत्र तेकिलपशवो वयंसुधियइति मृगाणामसाक्षादभिनन्दनन्तेनेयमस्तोतव्यानाममीषां वाक्यार्थत्वेन स्तुति प्रतीतेः प्रत्येतव्यानामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोर्थसिद्धिम्बाधते ॥ ४ ॥ कामबाधयावाच्या यथा । णमुश्नन्तिदीहसासंणरुअन्तिणहोन्तिविरहकिसिआओ । धण्णओताओजाणं वहुवल्लहवल्लहोणतुमम् १ ॥ अत्र धन्यास्तायासान्त्वन्नवल्लभ इतियेयमतिरक्तायाः साक्षादस्तोतव्यस्तुतिः सेयंवाच्यानामाप्रस्तुतप्रशंसातस्या एवकामसिद्धिम्बाधते ॥ ५ ॥ कामबाधयैव प्रत्येतव्या यथा । सुहउच्छअञ्जणन्दुल्लहंपिदूराहि आणेन्ता । उअआरअजरजीअम्पणेत्तणकआवराहोसि २ ॥ अत्र पूर्वोक्तास्मदभिप्रायसिद्धैवन्नामत्वयास्माकमुपकृतं येनजीवितमपि हरन्नापराध्यसीति ज्वरम्प्रतियदतिरक्ततयावाक्यन्तेनेहास्तोतव्यस्य ज्वरस्यस्तुतिः प्रतीयते ।

१ नम्रियन्ते दीर्घश्वासं नरुदन्ति नभवन्ति विरहक्लेशिताः । धन्यास्तायासां बहुवल्लभवल्लभो नत्वम् ॥ २सुखपृच्छकं जनं दुर्लभमपिदूराद्धिआनयिता ॥ उपकारकज्वर ! जीवं प्रणयन्नकृतापराधोसि ॥

सेयम्प्रत्येतव्यानामाऽप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव शरीरबाधयासर्व्वानपि कामान्बाधते ॥ ६ ॥ ९ ॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलंकारनिरूपणम् ॥ विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् ॥ कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ५६ ॥ साभिधीयमानतुल्यगुणत्वेनस्तुत्यर्थां यथा ॥ शेषोहिमगिरिस्त्वञ्चमहान्तोगुरवः स्थिराः । इमां लङ्घितमर्यादाञ्चलन्तीम्बिभृथक्षितिम् ॥अत्राभिधीयमानमहत्त्वादि गुणोत्कृष्टाभ्यां शेषाहितुषारशैलाभ्यांसह स्तुत्यर्थन्तुल्ययोगेनक्षितिपतेरभिहितत्वादियंस्तुत्यर्थातुल्ययोगिता॥२॥ अभिधीयमानतुल्यगुणत्व एवनिन्दार्थायथा । सङ्गतानिमृगाक्षीणान्तडिद्विलसितानि च । क्षणद्वयन्नतिष्ठन्तिघना[१]रब्धान्यपि स्वयम् ॥ अत्रघनारब्धान्यपीत्यादिभिरभिधीयमानतुल्यगुणानाम्मृगाक्षीसङ्गतानान्तडिद्विलसितानाञ्चनिन्दार्थन्तुल्ययोगेनाभिधानादियन्निन्दार्था तुल्ययोगिता ॥ २ ॥ प्रतीयमानतुल्यगुणत्वेस्तुत्यर्था यथा । यमः कुबेरोवरुणः सहस्राक्षोभवानपि । बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपालाइतिश्रुतिम् ॥ अत्रयमादयःपञ्चभवन्तोलोकपालाइत्यनुक्तमपि तुल्यवस्तुयोगितयैवस्तुत्यर्थमेषाम्मिथः सादृश्यम्प्रतीयते । सेयम्प्रतीयमानतुल्यगुणत्वेस्तुत्यर्थातुल्ययोगिता ॥ ३ ॥ प्रतीयमानतुल्यगुणत्वएवनिन्दार्था यथा । राजानमपि सेवन्तेविषमप्युपभुञ्जते ।

[१] घनो मेघो घनं निबिडम् ॥

रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिकानराः ॥ अत्रयोयं से-
वादिर्मानवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतुस्तुल्य-
त्वेनयोगः । राजादीनां वा कर्मतादिरूपतयातत्क्रिया-
यां समावेशः सोमीषामिमथः सादृश्यम्प्रत्याययन् राज-
सेवापरस्त्रीरत्योर्विषोपभोगतुल्यतांगमयतीति सोय-
म्प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्थातुल्ययोगिता ॥४॥ अ-
न्येसुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि । स्तुतिनिन्दा-
र्थमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥५७॥ सास्तुत्यर्था य-
था । आहूतस्याभिषेकायविसृष्टस्य वनायच । नमया-
लक्षितस्तस्य स्वल्पोप्याकारविभ्रमः॥अत्र रामस्यराज्या-
भिषेकवनगमनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतयास्तुतिः
प्रतीयते ॥ ५ ॥ निन्दार्थायथा । यश्चनिम्बम्परशुना
यश्चैनम्मधुसर्पिषा । यश्चैनङ्गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटु-
रेवसः ॥ अत्रयःपरशुनाछिनत्तियोमुं मधुसर्पिषा सिञ्च-
त्तियोवागन्धमाल्याभ्यामर्चति । तम्प्रतितुल्यमेवनिम्ब-
स्य कटुत्वमिति समासोक्त्यातदुपमेयस्य निन्दाप्रतीयते
॥ ६ ॥ १० ॥ इति तुल्ययोगिताऽलंकारनिरूपणम् ॥
दोषस्ययो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्ययः ॥ सलेशः
स्यात्ततोनान्याव्याजस्तुतिरपीष्यते ॥ ५८ ॥ तत्र दोषस्य
गुणीभावलेशो यथा । युवैषगुणवान्राजायोग्यस्तेपति-
रूर्जितः । रणोत्सवेमनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥
अत्रयेयमुत्तरार्द्धे राज्ञोवीर्यप्रकर्षस्य स्तुतिः साकन्याया
निरन्तरान्भोगान्निर्विविक्षोर्दोषत्वेन प्रतिभासिष्यत

इत्यभिप्रेत्ययोयं विदग्धसख्याराजप्रकोपपरिजिहीर्षया- दोषोपि गुणरूपेणोक्तः सोयन्दोषस्य गुणीभावोनाम- लेशतोल्पतयाशनैरनन्यविदित उच्यमानोलेश इत्युच्य- ते ॥ २ ॥ गुणस्य दोषीभावो यथा। चपलोनिर्द्दयश्चासौ- जनः किं तेन मेसखि !। आगः प्रमार्जनायैवचाटयोये- नशिक्षिताः ॥ अत्र पूर्वार्द्धेनमानपरिग्रहानुगुणंसखीना- मग्रतः प्रकाशम्प्रतिज्ञायतदनिर्वाहमाशङ्कमानातदुप- हासम्परिजिहीर्षदोषाभासन्तद्गुणग्राममाह । "आगः प्रमार्जनायैवचाटवोयेन शिक्षिताः" इति सोयङ्गुणस्य दोषीभावोनामलेशो भवति ॥ २ ॥ अन्ये पुनः समस्त- मेवलेशलक्षणमाचक्षते। यत्र दोषस्य गुणीभावो गुणस्य च दोषीभावइति। सोपिद्विधा। समासोक्त्याऽसमासो- क्त्या च। तयोः समासोक्त्या यथा । गुणानामेवदौ- रात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते । असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गली[1]॥ अयमपिप्रकोपभयाल्लेशेनैवो- च्यतइति लेशः ॥ ३ ॥ असमासोक्त्या यथा । सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः सर्वत्रैवजना- पवादचकिताजीवन्ति दुःखं सदा । अव्युत्पन्नमतिः कृतेन नसता नैवाऽसताव्याकुलो युक्ताऽयुक्तविवेकशून्य- हृदयोधन्योजनः प्राकृतः ॥ अत्रापि प्रकोपभयादि पूर्व- वत् ॥ अथैषव्यस्तलक्षणत्वेन कस्मान्न लेशइत्यु- च्यते । दोषगुणीभावस्याप्रस्तुतस्तुत्यागुणीभावस्य तु

[1] कुत्सितगलवान्॥

व्याजस्तुरयापहारात् । व्याजस्तुतिरपिद्विधा । शुद्धा-
मिश्राच । तयोः शुद्धा यथा । पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्री-
स्त्वयापरिभुज्यते । राजन्निक्ष्वाकुवंश्यस्यकिमिदन्तवयु-
ज्यते । अत्र शुद्धपरदारापहरणलक्षणनिन्दाव्याजेनस्तु-
तेर्विहितत्वादियं शुद्धानामव्याजस्तुतिर्गुणदोषीभावल-
क्षणाल्लेशान्नपृथक् ॥ ५ ॥ मिश्रायथा । प्रियोसिप्रा-
ज्ञोसि प्रभुरसिकुलीनोस्यऽसियुवायुवरयस्त्वामेवङ्क्ति न-
पतिमुर्वीश!वृणुते । घ्नतश्चैनाङ्कीर्तिंरघुनहुषमान्धातृमहि-
षीमपरामृश्य वृद्धामधिगतनयोनार्हति भवान् ॥ अत्रस्तु
तिपदमिश्रयैवव्याजगर्हयास्तुतिरिति इयम्मिश्रानाम-
व्याजस्तुतिर्लेशभेदः ॥६॥११॥ इतिलेशालंकारनिरूपणम्॥
कर्त्रादीनां समावेशः सहान्यैर्यः क्रियादिषु ॥ विविक्तश्चा
विविक्तश्च सहोक्तिःसानिगद्यते ॥५९॥ वैसादृश्यवती चे-
यमुच्यमानामनीषिभिः ॥ सहेत्वादिप्रयोगेषु ससादृश्याच
दृश्यते ॥६०॥ साकर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा । कोकि-
लालापमधुराः सुगन्धिवनवायवः । यान्तिसार्द्धञ्जनानन्दै-
र्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ अत्र सुरभिवासराइति कर्तृपदार्थः
केवलएवजनानन्दैः सहवृद्धिप्राप्तिक्रियायां समाविष्टइति
सेयंविविक्तकर्त्रीक्रियासमावेशानामवैसादृश्यवतीसहो-
क्तिः॥१॥कर्मणो विविक्तक्रियासमावेशे यथा ।१उम्भसिपि
ग्राइसमअन्तहविधुरेणभणसिकीसकिसि अन्ति । उअ-

१ उह्यसे प्रियया समं तथापि धुरो भरस्तेन भणसि किं कर्शितइति । उ-
परि भरेण चानतो मुञ्चति बलीवर्दोप्यङ्गानि ॥

रिभरेगग्रग्रणणुअमुग्रइग्रइल्लोविग्रङ्गाइम् ॥ अत्र स-
म्बोध्यमानयुष्मदर्थः कर्मतामापन्नऊह्यस इति क्रि-
यायाङ्केवलएव प्रियापदार्थेन सहसमाविष्टः । सेयं वि-
विक्तक्रियासमावेशानामवैसादृश्यवतीसहोक्तिः ॥ २ ॥
यत्रानेकोपिकर्त्रादिःप्रविविक्तैःक्रियादिभिः । विविक्त-
भावंलभतेविविक्तासापिकथ्यते ॥६१॥ साकर्तृद्वयस्यपृथ-
क्क्रियासमावेशेयथा । वर्द्धतेसहपान्थानांमूर्छयाचूतम-
ञ्जरी । वहन्तिचसमन्तेषामस्रुभिर्मलयानिलाः ॥ अत्र-
चूतमञ्जरीमूर्छयासहवर्द्धनक्रियायां मलयानिलाश्चास्रुभिः
सहवहनक्रियायांपृथक्पृथग्विवेकेनैव कर्त्तारःसमाविष्टाः
सेयमपिविविक्तकर्तृक्रियासमावेशैवर्वैसादृश्यवतीसहो
क्तिरेवङ्कर्मणोपिविवेकेद्रष्टव्या ॥३॥ कर्तृणामविविक्तक्रि
यासमावेशेयथा । धीरेणसमञ्जामाहिग्रएणसमंग्रणिठ्-
ठिग्राउवएसा । उच्छाहेणसहभुवाआहेणसमङ्गलन्तिसे-
उल्लावा[1]॥ अत्रयामादीनांबहूनांधैर्यादिभिःसहगलनक्रि-
यायामेकस्यामेवाविवेकतःसमावेशाद्दृश्यते । सेयमवि-
विक्तकर्तृक्रियासमावेशानामवैसादृश्यवतीसहोक्तिः॥४॥
कर्मणाविविक्तक्रियासमावेशइवशब्देनसहशब्दस्यस्था-
नेससादृश्यायथा । धीरंवजलसमूहन्तिमिणिवहंमिव-
सपक्खपठवग्रलोअम् । णइसोत्तेव्वतरङ्गेरआणाइंवग-
रुग्रगुणसआइंवहन्तम्[2]॥अत्रधैर्येणजलसमूहस्यतिमिनि

१ धैर्येण समं यामा हृदयेन सममनिर्मिता उपदेशाः । उत्साहेन सह भुजा बाष्पेण समं गलन्ति अस्या उल्लापाः ॥ २ धैर्यमिवजलसमूहं तिमिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम् । नदीस्रोतांसीव तरङ्गान् रत्नानीव गुरुकगुणशतानिवहनम् ॥

वहनसपक्षपक्षपर्वतलोकस्यनदीस्रोतोभिस्तरङ्गाणांरत्नैश्च गुरुकगुणशतानांमिथःप्रतीयमानंसादृश्यमिवेन द्योत्यते। सहार्थश्चवाक्यार्थसामर्थ्येनलभ्यत इतिसेयन्धैर्यादीनांबहूनांवहनक्रियायामेकस्यामेवाविवेकतः कर्मभूतानामावेशेनाविविक्तकर्मक्रियासमावेशानाम ससादृश्यासहोक्तिः ॥ ५॥आदिग्रहणाद्गुणसमावेशेपिगुणिनःससादृश्यायथा। सहदीर्घाममश्वासैरिमाःसम्प्रतिरात्रयः । पाण्डराश्चममैवाङ्गैःसहताश्चन्द्रभूषणाः ॥ अत्ररात्रयोदीर्घाःपाण्डराश्चेतिदैर्घ्येणपाण्डरत्वगुणयोरविवेकेनरात्रिषुरात्रीणाञ्च तयोः श्वासैरङ्गैश्चसहसमावेशो दृश्यते । सेयमविविक्तगुणसमावेशानाम इवाद्यप्रयोगेपिससादृश्यासहोक्तिः ॥ ६ ॥ १२ ॥ इति सहोक्त्यऽलङ्कारनिरूपणम् ॥ द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु ॥ निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात्समुच्चयः ॥ ६१ ॥ इतरेनरयोगोयः समाहारोयउच्यते ॥ अन्वाचय इहान्योयः सोपिनान्यः समुच्चयात् ॥ ६२ ॥ द्विपदाश्रयश्च सस्यात्सस्याद्बहुपदाश्रयः ॥ उभयाश्रयश्च सस्यात्सस्यादनुभयाश्रयः ॥ ६३ ॥ त्रयः प्रतिपदं वास्युर्द्योतकैरुत्तरत्रवा ॥ पदैशुद्धाश्च मिश्राश्चतुरीयोद्योतकंविना ॥ ६४ ॥ तत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा। निर्यता परिजनेन बोधितः स्फूर्जमानरुचिरुल्लसद्दृशः । द्वारसंवलनमांसलोधिकन्दीपकश्चमदनश्चदिद्युते ॥ अत्र दीपकश्चमदनश्चेतिद्वेद्रव्येप्रतिपदञ्चकारेणैकस्यांदिद्युत इति

क्रियायां समुच्चयेन निवेशित इति नदिद्युताते इति द्विवचनम्। दीपकमदनाविति चार्थेद्वन्द्वश्च नभवति॥१॥ द्विपदाश्रय एवोत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययोर्द्रव्यसमुच्चयो यथा। निक्रामंक्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा कलाशेषामूर्त्तिः शशिनइव नेत्रोत्सवकरी। अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरामियन्नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयतिच॥ अत्ररमयति, कम्पयतिचेति द्वेक्रिये उत्तरपदवर्त्तिना चकारेणैकस्मिन्मनोलक्षणे द्रव्ये कर्मणिसमुच्चयेनैककालमेव निवेशिते तेनायमन्वाचयोन भवति ॥ २ ॥ बहुपदाश्रयःप्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानांक्रियासमुच्चयोयथा। अप्राकृतस्तु कथमस्तु नविस्मयाय यस्मिन्नुवास करुणाच कृतज्ञताच। लक्ष्मीश्चसात्त्विकगुणज्वलितञ्चतेजो धर्मश्चमानविजयौ च पराक्रमश्च ॥ अत्रकरुणाचकृतज्ञताचेत्यादयोगुणाः प्रत्येकम्बहुपदाश्रयत्वेनचकारेणैकस्यामुवासेति क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेन गुणेषुबहुवचनञ्चभवति। करुणाकृतज्ञतादीनां द्वन्द्वसमासश्च नभवति। यस्मिन्निरत्यपेक्षायाञ्चायमेव गुणानान्द्रव्यसमुच्चयो भवति॥३॥ बहुपदाश्रय एवोत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानांक्रियासमुच्चयो यथा। रूपमप्रतिविधानमनोज्ञम्प्रेमकार्यमनपेक्षविकाशि। चाटुचाकृतकसम्भ्रममासाङ्काभ्णस्त्वमगमद्भ्रमणेषु ॥ अत्ररूपम्प्रेमचाटुचेतिबहवोगुणाउत्तरपदाश्रयेणचकारेणाऽगमदित्येकस्यां क्रिया-

यां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेनागमन्नितिबहुवचनं , द्व-न्द्वोवानस्यात् । कार्मणत्वमित्यपेक्षायाञ्चायमेवगुणा-नाञ्जातिसमुच्चयो भवति ॥ ४ ॥ उभयपदाश्रयउत्तरप-दाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानाङ्क्रियासमुच्चयो यथा । विचिन्त्यमानम्मनसाऽपि देहिनामिदं हि लोकेषु चका-स्तिदुर्लभम् । निशासचन्द्रा मदिराचसोत्पलाप्रियानु-रागोऽभिनवञ्चयौवनम् ॥ अत्र निशामदिरा च द्रव्ये, अ-नुरागोयौवनञ्चगुणौ बहुष्वपिपदेषु द्वन्द्वे सत्यपि उत्तर-पदाश्रयनिवेशिनाचकारेणचकास्तीत्येकस्याङ्क्रियाया-न्निवेश्यन्ते । तेन चकासतीतिबहुवचनं, समासश्च न स्यात् । अयमेवचदुर्लभमित्यपेक्षायान्द्रव्यगुणानाङ्गुण-समुच्चयोभवति । तेऽमीत्रयोपिशुद्धाः ॥५॥ मिश्रः पुनरुभ-यपदाश्रयत्वद्बहुपदाश्रयश्चभवति । यथा । आदित्यच-न्द्रावनिलोऽनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च । अहश्चरा-त्रिश्चउभेचसन्ध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तम् ॥ अत्रादित्य चन्द्रादयोद्रव्यविशेषाउत्तरपदनिवेशिनाप्रतिपदनिवेशि नाचचकारेणजानातीतिएकस्यांक्रियायान्निवेश्यन्ते । ते नचबहुवचनाभावेसमासाभावेचैषमिश्रःसमुच्चयभेदोभ-वति ॥६॥ अनुभयाश्रयस्तुसमुच्चयोऽन्वाचयश्चनभवति । द्वयोरपिदीपकेनविषयापहारात् । तेनेतरेतरयोगसमाहा-रयोःसउदाहृियते । तत्रेतरेतरयोगोयथा । सावशेषपद-मुक्तमुपेक्षास्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु । गन्तुमुत्थितमका-रणतःस्मद्योतयन्तिमदविभ्रममासाम् ॥अत्रोक्तमुपेक्षोत्थि-

तमित्येतेक्रियाद्रव्यविशेषाइतरेतरयोगेनमदविलासद्योतनक्रियायान्निवेश्यन्ते । तेनद्योतयन्तीतिबहुवचनम् । द्वन्द्वसमासश्चतद्विवक्षायांस्यात् । नचेहद्योतकश्चकार उत्तरपदेप्रतिपदंविद्यतइतिसोयमुभयाश्रयःसमुच्चयभेदः ॥ ७ ॥ समाहारोयथा । वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिगम्बरत्वेननिवेदितंवसु । वरेषुयद्बालमृगाक्षि!मग्यतेतदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ अत्र यद्वरेषुमृग्यतेतत्किं त्रिलोचने व्यस्तमप्यस्तीति ब्रुवन्त्रपुर्वयोवसूनां समुदायं समस्तमेवाऽभिसन्धत्ते। तस्यचाविर्भूतावयवभेदत्वेनेतरेतरयोगस्तिरोहिताऽवयवभेदत्वेन समाहारः । स इह यदित्येकवचनान्तेन नपुंसकेन च कथ्यते । न चेहक्वचिदपिचकारोस्तीति सोयमप्यनुभयाश्रयः समुच्चयभेदः ॥८॥ चयोगेपीतरेतरयोगः स उत्तरपदयोगेपि यथा। तत्क्षणं विपरिवर्त्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः । साबभूववशवर्त्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्यच ॥ अत्रशूलिनोमदस्यचेत्युत्तरपदाश्रयेण चकारेणद्वौद्रव्यविशेषौ वशवर्त्तिनीत्येतस्मिन्गुणपदेयदीतरेतरयोगेन सन्निवेश्येतेतदाविपरिवर्त्तितह्रियोरित्यादिषु द्वन्द्वयोरितिपर्यन्तेषुद्विवचनमेकशेषोवानस्यात् । सोयमपिद्विपदाश्रय उत्तराश्रितद्योतकश्च समुच्चयभेदः ॥ ९ ॥ एवमपरेपीतरेतरयोगेऽपि चयोगाउदाहार्याः । समाहारस्तु चयोगविषयोविचिन्त्यमानमित्यादिनैवोक्तः । अन्वाचयस्तु क्रियाविषयएवोपपद्यते । तत्रचोत्तरपदाश्रय एव

चकारोभवति । यथा । गच्छन्तीनां रमणवसतिंयोषि-
तान्तत्रनक्तं रुद्धालोकेनरपतिपथेसूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
सौदामिन्याकनकनिकषस्निग्धयादर्शयोर्वीं तोयोत्सर्गस्त-
नितमुखरो माच भूर्विक्लवास्ताः ॥ अत्रपूर्वन्दर्शयेत्युर्वीं
कर्मविषयत्वेन क्रियामुपन्यस्य तोयोत्सर्गस्तनितमुख-
रोमाचभूरिति तत्कर्त्तृयैव धर्मिण्यकर्मकङ् क्रियान्तरम-
न्वाचीयते । सोयमभिन्नकालत्वभिन्नविषयत्वाभ्याम-
न्वाचयः समुच्चयाद्भिन्नो भवति। नन्वेवं यदि समुच्चयेपि
भिन्नविषये क्रिये तुल्यकालमेव प्रयुज्येते को दोषः स्यान्न
कश्चित्। किन्तु तस्य समुच्चयमुद्रयाविषयोपहृतइति नो-
दाह्रियते ॥ १० ॥ समासेपीतरेतरयोगादनुभयाश्रितः
समुच्चयभेदो यथा । वागर्थाविवसम्पृक्तौवागर्थप्रतिप-
त्तये। जगतः पितरौ वन्देपार्वतीपरमेश्वरौ ॥ अत्रवा-
गर्थाविवेतिपरवल्लिङ्गता सम्पृक्तौपितराविस्यत्रयोयं[पु-
मान्स्त्रिया,पितामात्रा] इतिचैकशेषः । तेनैषविशेष-
लक्षणयोगादुक्तोक्तित्वे सत्यलङ्कारतां लभतइति । नध-
वखदिरादिष्वतिप्रसङ्गइत्ययमपिसमुच्चयभेदः ॥ ११ ॥
समाहारयोगादपियथा । स्त्रीणांहावैः कृतेयत्रनिज
कार्यैमनोभुवा । अक्षिभ्रुवनिभन्न्यस्तन्तन्मुखे शरकार्मुक-
म् ॥ अत्रापियोयमक्षिभ्रुवंशरकार्मुकमित्येतयोः[प्राणितू-
र्यसेनाङ्गानाम्]इति [वाङ्मनसाक्षिभ्रुव]इतिचविशेषल-
क्षणयोगस्तेनधवखदिरपलाशमित्येवमादिषु नाऽतिप्रस-
ङ्गो भवति ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिसमुच्चयालङ्कारनिरूपणम् ॥

विधिनाथनिषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्रया । शुद्धामिश्रा च साक्षेपोरोधोनाक्षेपतः पृथक् ॥ ६५ ॥ तत्र विध्याक्षेपः शुद्धोयथा। गच्छगच्छसिचेत्कान्त!पन्थानःसन्तुतेशिवाः। ममापि जन्मतत्रैवभूयाद्यत्र गतोभवान् ॥ अत्रगच्छेत्यस्य विधिवाक्यस्य ममापिजन्मतत्रैव भूयादित्याशिषाऽनुकूलतयैवमरणसूचनान्निषेधःक्रियतइतिशुद्धोऽयं विध्याक्षेपः ॥ १ ॥ मिश्रोयथा । अलंविवादेन यथा श्रुतन्त्वयातथाविधस्तावदशेषमस्तुसः। ममात्रभावैकरसम्मनः स्थितन्नकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥अत्रालंविवादेनेति निषेधेनतथाविधः सोऽस्त्वतिविधिनाचतन्मतमवस्थाप्य ममात्रभावैकरसम्मनःस्थितमितिविधिनानकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षतइतिप्रतिषेधेनचयत्पुनराक्षिपतिसोयं विधिनिषेधाभ्यांविधिमिश्रआक्षेपोभवति ॥२॥ निषेधाक्षेपःशुद्धोयथा । कुतःकुवलयङ्कर्णेकरोषिकलभाषिणि!। किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन्कर्मणिमन्यसे ॥ अत्रकुतःकुवलयङ्कर्णेकरोषीत्यस्यनिषेधवाक्यस्यकिमपाङ्गमित्यादिनाप्रश्नपरेणापिनिषेधपर्यवसायिनावाक्येनसमर्थनंक्रियतइत्ययंशुद्धोनिषेधाक्षेपः ॥ ३ ॥ मिश्रोयथा । सच्चङ्गरुआगिरिणोकोभणइजलासआणगम्भीरा। धीरेहिंउवमाउन्तह विहुमहणत्थिउच्छाहो१ ॥ अत्रसत्यङ्गुरवोपिगिरयइति विधिः,कआहजलाशयानगम्भीराइतिपरमताक्षेपः। ता-

१ सत्यं गुरवो गिरयः कोभणतिजलाशयामगम्भीराः ॥ धीरै रुपमात तथाविधं ममनास्ति उत्साहः ॥ १ ॥

भ्याङ्गिरीणांगुरुत्वं, सागराणाङ्गाम्भीर्यंयदयमुत्तरार्द्धेन धीरापेक्षयानिषेधति । अन्यापेक्षयातत्तदेवविधत्ते । सए षमिश्रोनिषेधाक्षेपः ॥४॥ रोधोनाक्षेपतःपृथगित्युक्तन्त- त्रैतावान्विशेषः। क्रियासूत्तिष्ठमानस्यवारणङ्कारणेनयत्॥ उक्तयायुक्तयाचरोधोयआक्षेपःसोयमुच्यते॥६६॥प्रतिकूलो- नुकूलश्चविधौरोधोऽभिधीयते॥निषेधेप्युक्तियुक्तिभ्यान्द्वि- प्रकारःसकथ्यते॥६७॥तत्रोक्त्याविधौप्रतिकूलोयथा । कि- ञ्जम्पिएणदहमुहजम्पिअसरिसंअणिववहन्तस्सभरम् । एत्तिअजम्पिअसारषिणहणंअण्णेविवज्जधारासुगआ१॥ अत्रकिमःप्रतिकूलत्वाचित्वाद्वचनवृत्यैवजल्पन्दशाननश्चि- त्ररथनरुद्धः । कारणञ्चवज्रप्रभावकीर्तनादितिप्रातिकूल्ये- नोपन्यस्तम् । सोयमौक्तःप्रतिकूलश्चविध्याक्षेपोरोधइत्यु च्यते॥५॥ उक्त्यैवविधावनुकूलोयथा । हन्तु ठिवमग्गमा- णोहन्तुतुरिअस्सअप्पणादहवअणम्।किंइच्छसिकाउंसेप वअवइपिअन्तिविप्पिअंरहुवइणम्२॥अत्रापिकिमःप्रति षेधवाचित्वाद्वचनवृत्यैवदशाननवधायोत्तिष्ठमानःसुग्रीवो जाम्बवतारुद्धःकारणम्पुनरानुकूल्येनैवोक्तम् । किमेतत्त्व- यारघुपतेःप्रियरूपंविप्रियमुपक्रान्तमिति सोयमौक्तोऽनु- कूलश्चविध्याक्षेपोरोधइत्युच्यते ॥६॥ द्विधावेवयुक्त्याऽनु कूलःप्रतिकूलश्चयथा । गच्छेतिवक्तुमिच्छामित्वत्प्रियमम

---

१ किंजल्पितेन दशमुखजल्पितसदृशमनिवहतो भरम् ॥ एतावज्जल्पितसारं निधनमन्येपिवज्रधारासुगताः । २ हन्तु विमार्गमाणो हन्तु त्वरितस्यात्मना- दशवदनम् । किमिच्छसिकर्तुमस्य प्लवगपते प्रियमितिविप्रियं रघुपतेः ।

तिप्रयैषिणी। निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागाइति करोमि किम्॥ अत्रयथोक्तमुक्त्वाकिङ्करोमीत्यानुकूल्येनैवाह। अत्रकिमः प्रश्नार्थत्वेपि युक्त्यानिषेधार्थत्वङ्गम्यते। सोयं यौक्तोनुकूलायौक्तश्च विध्याक्षेपोरोधइत्युच्यते। अय-मेत्रचास्यावैयात्योक्तिपक्षे यौक्तप्रतिकूलविध्याक्षेपोरो-धोभवति॥ ७॥ युक्त्यानिषेधे प्रतिकूलोयथा। प-उरजुआणोगामोमहुमासोजोव्वणंपईठेरो। जण्णसुरा-साहीणा असईमाहोउकिम्मरउ१॥ अत्रासतीमाभव-त्वितियः प्रतिषेधमाह। सप्रचुरयुवाग्रामइत्यादिकारण-मुक्त्वातनः किम्म्रियतामिति प्रातिकूल्येन रुध्यते। तत्र किमः काक्वासासूयप्रश्नार्थस्य युक्त्यानिषेधार्थत्वङ्गम्यते। सोयं यौक्तः प्रतिकूलनिषेधाक्षेपोरोध इत्युच्यते॥ ८॥ युक्त्यैवनिषेधेनुकूलोयथा। कह माज्झिज्जउ मज्झोइ-मीअ कन्दोट्टदलसरिच्छेहिम्। अच्छीहिजो ण दीसइ घणत्थणभरसद्धपसरेहिम्२॥अत्रस्तनादिवदस्यामध्यो-पि माक्षीयतामिति निषेधत्रादीकेनचिदानुकूल्येन रु-ध्यते। कथमयम्माक्षीयतामिति योस्याः कुवलयदल सदृशाभ्यां लोचनाभ्याङ्घनस्तनरुद्धप्रसराभ्यान्न दृश्यते। इयं ह्येताभ्यामन्यमीक्षमाणा यन्नपश्यति सोहमिवम-ध्योपि क्षीयमाणोलक्ष्यते। तत्रकिमः प्रश्नार्थत्वे निषेधा-

---

१ पौरयुवाग्रामोमधुमासोयौवनं पतिर्वृद्धः। यत्र सुरास्वाधीना असती मा भवतु किं म्रियताम्॥ २ कथं माक्षीयतांमध्यएतस्याः कंदोट्टदलसदृशाभ्याम्। अक्षिभ्यां यो न दृश्यते घनस्तनभररुद्धप्रसराभ्याम्॥ कन्दोट्टं कुवलयम्॥

र्थत्वङ्गम्यते। सोयंयौक्तोऽनुकूलश्चनिषेधाक्षेपोरोधइत्युच्यते ॥९॥ निषेधएवोक्त्याप्रतिकूलोऽनुकूलश्चयथा । भ्रुकुटिरारचिता गतमग्रतो हृतमथाननमुक्तमसाधुवा । इयमतिप्रभुता क्रियते बलादकुपितोपि हि यत्कुपितोजनः ॥ अत्राऽकुपितोपिकुपितः क्रियतइति योऽयंनिषेधाक्षेपरूपउपालम्भस्तत्रच भ्रुकुटिरारचितेत्यादिवैयात्येन प्रतिकूलंकारणमुपन्यस्य सेयमतिप्रभुतासौयमबलात्कारइति प्रकाश्यवाचनिकमेवोपालम्भमभिधत्ते । तेनायमौक्तः प्रतिकूलश्चनिषेधाक्षेपोरोधइत्युच्यते । अयमेवचास्या अवैयात्योक्तिपक्षे स्वरूपाख्यानादौक्तोऽनुकूलनिषेधाक्षेपोरोधोभवति॥१०॥यदातुकारणमुपन्यस्यापिक्रियासूत्तिष्ठमानोनरुध्यते । तदाक्षेपएव नरोधः । तद्यथा । गमिआकलम्बवाआदिट्ठम्मेहन्धआरि अङ्गअणअलम्। सहिओगज्जिअसद्दोतहविहुसेणत्थिजीविएआसंघो १ ॥ अत्र कदम्बवातातिवाहनादीनाञ्जीविताध्यवसायहेतूनामुपन्यासेपिक्रियासूत्तिष्ठमानोनरुध्यते । कथमयन्नजीवतीति । किन्तर्हिकारणमेवाक्षिप्यते । तथापिनास्त्यस्यजीवितेध्यवसायइति । सोयमाक्षेपएवनरोधः ॥ ११ ॥ क्रियोद्यतस्याऽपि कारणेकारणानामन्यपरत्वेरोधोनभवति । यथा । धनञ्चबहुलभ्यन्ते सुखंक्षेमंचवर्त्मनि । नचमेप्राणसन्देहस्तथापिप्रिय!मास्मगाः२॥अत्रयद्यपियात्रोद्य-

१ गमिताः कदम्बवाताः दृष्टं मेघान्धकारितं गगनतलम् । सोढो गर्जितशब्दस्तथापि खल्वस्या नास्ति जीविते आशंसा ॥ २ नमाङ्योगे इति अडभावः ॥

तः प्रियोरुध्यतेप्रभूतार्थलाभादीनाङ्कारणानांगमनपरत्वमेवननिवारणपरत्वमतोयन्नरोधः किन्तर्हिं आक्षेप एवभाति ॥ १२ ॥ १४ ॥ इतिआक्षेपालङ्कारनिरूपणम् । ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासोवस्तुप्रस्तुत्यकिञ्चन ॥ तत्साधनसमर्थस्यन्यासोयोऽन्यस्यवस्तुनः ॥ ६८ ॥ सउपन्यस्तवस्तूनां साधर्म्येणचकथ्यते ॥ वैधर्म्येणचविद्वद्भिर्वैपरीत्येनकुत्रचित् ॥६९॥ तेषुसाधर्म्येणयथा । पयोमुचः परीतापं१हरन्त्येतेशरीरिणाम् । नचात्मलाभोमहतांपरदुःखोपशान्तये ॥ अत्रपरीतापहरणक्षमस्यजलदाख्यस्यमहावस्तुनोन्यसनं विधायतत्साधनसाधर्म्येणैवतत्साधनक्षमम्महापुरुषलक्षणंवस्त्वन्तरमुपन्यस्यति । सोयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥ वैधर्म्येणयथा । प्रियेण सङ्ग्रन्थ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसिपीवरस्तने । स्रजन्नकाचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णिगुणा न वस्तुनि ॥ अत्रापि प्रियतमेनस्वयङ्कान्ताहृदये समारोपितायाः स्रजः प्रेमकारणमुपन्यस्यजलाविलदोषवत्याअपिस्रजोयदत्यागकारणन्तदिहवैधर्म्यद्वारेण प्रतिपादितमतोवैधर्म्येणाऽयमर्थान्तरन्यासः ॥२॥ विपर्ययेणयथा । जोजस्स हिअअदइओ दुःखन्देन्तोवि सोसुहन्देइ । दइअणहदूनिआणविवठ्ठइथणआणरोमञ्चो२॥ अत्रसाधनसमर्थवस्तुप्रथमतएवोपन्यस्य पश्चात्तत्साध्य मभिहितमितिविप-

१ उपसर्गस्यघञ्यमनुष्ये बहुलमिति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ २ ॥ योयस्य हृदयदयितो दुःखंददद्अपिससुखंदत्ते । दयितनखदूनितयोरपिवर्द्धतेस्तनयोरोमाञ्चः ॥

र्यासादयंविपर्ययेनामार्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥ प्रोक्तोयस्तू भयन्यासोऽर्थान्तरन्यासएवसः ॥ सप्रत्यनीकन्यासश्चप्रतीकन्यासएवच ॥७०॥ तेषूभयन्यासोयथा। तेविरलासप्पुरिसाजेअभणन्ताघडन्तिकज्जलावे। थोअव्विअतेविदुमाजेअमुणिअकुसुमणिग्गमादेन्तिफलम् १ ॥ अत्रविद्यमानमपिसाध्यसाधनभावमप्रतिपाद्ययदुभयोर्वस्तुनोर्न्यसनं सोयमुभयन्यासः ॥ ४ ॥ प्रत्यनीकन्यासोयथा। विरलाउवअरिइंच्चिअणिरवेक्खाछलहरव्ववच्चन्ति। झिज्झन्तिताणविरहेविरलच्चिअसरिप्पवाहव्व२ ॥ अत्रयदिदमुपकृत्यानपेक्षितप्रत्युपकाराणाङ्गमनं यच्चाकृतप्रत्युपकाराणान्तद्विरहेऽवसादनं तदुभयमपि जलधरसरित्प्रवाहयोरन्योन्यातिशयितयोरुपन्यस्यमानम्प्रत्यनीकन्यासोभवति ॥५॥ प्रतीकन्यासोयथा। का कथा बाण सन्धानेज्याशब्देनैवदूरतः। हुङ्कारेणैवधनुषः सहि विघ्नानपोहति ॥ अत्रविघ्नप्रोत्सारणसमर्थाया बाणमोक्षणलक्षणायाः क्रियायाः प्रथमावयवभूतज्याशब्दन्धनुषोहुङ्कारमिवेति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यासनामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ६ ॥७५॥ इतिअर्थान्तरन्यासालंकारनिरूपणम् ॥ गुणजातिक्रियादीनांयत्रवैकल्यदर्शनम् ॥ विशेषदर्शनायैवसाविशेषोक्तिरिष्यते ॥७१ ॥ प्रत्ये-

१ विरलाः सत्पुरुषाये अभणिताघटन्ते कार्यलाभे। स्वल्पाएव तेऽपि द्रुमाअननुमितकुसुमनिर्गमाददतेफलम् ॥ २ विरलाउपकृत्यएवानिरपेक्षाजलधराइव वर्तन्ते। क्षीयन्ते तेषांविरहे विरलाएव सरित्प्रवाहा इव ॥

तव्येऽभिधेयेचसाविशेषस्यकारणे ॥ वैकल्यादर्शनेनाऽपि क्वचिदप्युपपद्यते ॥ ७२ ॥ सागुणवैकल्येनयथा । न कठोरन्नवातीक्ष्णमायुधम्पुष्पधन्वनः । तथापिजितमेवाभूदमुनाभुवनत्रयम् ॥ अत्रातीक्ष्णेनाकठोरेणचायुधेन पुष्पधन्वात्रीणिजगन्ति विजयतइतितस्यप्रभावातिशयः प्रतीयते । सेयम्प्रतीयमानविशेषहेतुर्गुणवैकल्यवतीविशेषोक्तिः ॥१॥ जातिवैकल्येनयथा । न देवकन्यका नाऽपिगन्धर्वकुलसंभवा । तथाप्येषा तपोभङ्गंविधातुं वेधसोप्यऽलम् ॥ अत्रदेवकन्यकादित्वाभावेप्येषावेधसोऽपि तपोभङ्गंविधातुमलमितिवर्णनीयेरूपातिशयः प्रतीयते । सेयम्प्रतीयमानविशेषहेतुर्जातिवैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥ २ ॥ क्रियावैकल्येनयथा । नबद्धाभ्रुकुटिर्नाऽपिस्फुरितो रदनच्छदः । नच रक्ताभवद्दृष्टिर्जितञ्चद्विषतां कुलम् ॥ अत्रभ्रूभङ्गादेरभावेपियोयन्द्विषताञ्जयस्तेनवर्णनीयस्यप्रतापातिशयः प्रतीयते । सेयम्प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैकल्यवतीविशेषोक्तिः ॥ ३ ॥ आदिग्रहणाद्द्रव्यवैकल्येनयथा । नरथानचमातङ्गानहयानचपत्तयः । स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैवजीयतेजगतांत्रयम् ॥ अत्ररथादेरभावेपि जगत्त्रयविजयहेतुः स्त्रीणामपाङ्गावलोकनमभिधीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतुर्द्रव्यवैकल्यवतीविशेषोक्तिः ॥ ४ ॥ द्रव्यस्यापिवैकल्येनयथा । एकचक्रोरथोयन्ताविकलो विषमाहयाः । आक्रामत्येवतेजस्वीतथाप्यर्कोजगत्त्रयम् ॥ अत्ररथादीनान्द्रव्याणामेकचक्रत्वादिभिर्वैकल्येपि यदे-

तद्भगवतोभास्करस्य भुवनत्रयाक्रमणान्तस्येह तेजस्वि-ताहेतुरभिधीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतुर्वैकल्यवद्द्र-व्यानामाऽपरा विशेषोक्तिः ॥५॥ द्रव्यस्ययोगायोगाभ्या-मवैकल्पेनापिक्वचिद्देषाविशेषायाऽविशेषायच यथा । अ-यन्त्यारथक्षोभाद्दंसेनांसोभिपीडितः । एकःकृतीशरीरे-स्मिन्शेषमङ्गंभुवोभरः ॥ अत्रायन्त्याऽस्पृष्टोंसः सपुण्यवां-स्तयाचाऽस्पृष्ट शेषमङ्गमेनिरर्थकमिति योऽयमवैकल्यद-र्शनेऽपि विशेषस्तेनैषा हेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमाणा यथोक्ता विशेषोक्तिर्भवति । यापुनरिहोर्वश्यामितोवा-क्याद्गुणादिविशिष्टाऽवगतिःसापर्यायोक्तिर्नविशेषोक्तिः॥ ६॥ १६॥ इतिविशेषालङ्कारनिरूपणम् ॥ क्रियाकारक सम्बधिसाध्यदृष्टान्तवस्तुषु ॥ क्रियापदाद्युपस्कारमाहुः परिकरम्बुधाः ॥ ७३ ॥ तेषुक्रियापरिकरोयथा । ववसि-णिवेइअत्थोसोमारुइलद्धपच्चआगअहरिसम् । सुग्गीवे-णउरत्थलवणमालामलिअमहुअरंउवऊढो१ ॥ अत्रमा-रुतिलब्धप्रत्ययागतहर्षमित्यनेन,उरःस्थलवनमालामृदि-तमधुकरमित्यनेनचोपगूहनक्रियायाःपरिकरितत्वादयङ् क्रियापरिकरः ॥ १ ॥ कारकपरिकरोयथा । पढिआअ-हत्थसिढिलिअणिरोहपण्डुरसमूसत्तकवोला । पेल्लिअ-वामपओहरविसमुण्णडाहिणत्थणीजणअसुआ२॥ अत्रह-

१ व्यवसायनिवेदितार्थः समारुतिर्लब्धप्रत्ययागतहर्षम् । सुग्रीवेणउरः स्थलवनमालामृदितमधुकरमुपगूढः ॥ २पतिताच हस्तशिथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्सत्कपोला । प्रेरितवामपयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनीजनकसुता ॥

स्तशिथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्वसत्कपोलेत्यनेन,प्रेरितवामयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनीत्यनेनच,जनकसुतेति चकारकपदस्यपरिकरितत्वादयङ्कारकपरिकरः॥२॥सम्बन्धिपरिकरोयथा॥ उम्मूलिआणखुलिआउक्खिवन्ताणउज्जअंओसरिआ॥णिज्जन्ताणगिराआगिरीणमग्गेणपत्थिआणइसोत्ता१॥अत्रोध्रियमाणगिरिसम्बन्धिनोप्रयोजका अपिनदीप्रवाहविशेषणैरुपस्कृताइतिसम्बन्धिपरिकरोयम्॥३॥ साध्यपरिकरोयथा। धीरंहरइतिसाओविणअंओव्वणमओअणङ्गोलज्जम्। एक्कन्तगहिअवक्खोकिंसीउउजण्ठवेइवअपरिणामो२॥ अत्रगतवयसोनधैर्यन्नविनयोनलज्जेतिसाध्यम्। विषाद,यौवन,मदाऽनङ्गक्रियादृष्टान्तैरुपस्कृतमितिसाध्यपरिकरोयम्॥४॥दृष्टान्तपरिकरोयथा। मज्झट्ठिअधरणिहरच्छिज्जइअसमुद्दमण्डलंउव्वेलम्। रइरहवेअविअलिअम्पडिअंविअउक्खडक्खकेडिच्चक्कम्३॥ अत्रप्रक्षिप्तमन्दरसमुद्रोदाहरणभूतंरविरथचक्रमुत्कटाक्षकोटीतिविशेषणेनसाम्यसिद्धयेपरिकरितमितिदृष्टान्तपरिकरोयम्॥५॥वस्तुपरिकरोयथा। देवीपुत्रमसूत नृत्यतगणाः!किन्तिष्ठतेत्युद्भुजेहर्षाद्भृङ्गिरिटावुदाहृतगिराचामुण्डयालिङ्गिते। पायाद्वोजितदेवदुन्दुभिघनध्वानःप्रवृ-

---

१ उन्मूलितामखण्डिताउत्क्षिप्ता नच ऋजुकं प्रसृता:। निर्यान्तोननिरापा गिरीणां मार्गेणप्रस्थितानदीप्रवाहा:॥ २ धैर्यंहरति विषादोविनयंयौवनमदोऽनङ्गोलज्जाम्। एकान्तगृहीतपक्ष: किंतिष्ठतु यत्स्थापयति वय: परिणाम:॥ ३मध्यस्थितधरणिधरं छीयते च समुद्र मण्डलमुद्वेलम्। रविरथवेगविगलितं पतितमिवोत्कटाक्षकोटिं चक्रम्॥

त्तस्तयोरनयोन्याङ्गनिपातजर्जरतरस्थूलास्थिजन्मारवः॥ अत्रचामुण्डाभृङ्गिरिटिपरिष्वङ्गसङ्घट्टितपरस्परहृदयास्थिजन्मनःशब्दस्यवस्तुतयापरिगृहीतस्यदेवीपुत्रमसूतेत्यादिभिः परिकरितत्वादयंवस्तुपरिकरः॥ ६ ॥ क्रियायथा समासेनतथाकृत्तद्धितादिभिः । विशेष्यतेतदाहुस्तं क्रिया परिकरम्परम् ॥७४॥ तत्रकृतातादर्थ्येनयथा । गेहाद्यातासरितमुदकंहारिकानाजिहीर्षेमङ्क्ष्यामीति प्रयसियमुनातीरवीरुद्गृहाणि । गोसन्दायी१विशसिविपिनान्येवगोवर्द्धनाद्रेर्नत्वंराधे!द्रुशिनिपतितादेवकीनन्दनस्य॥ अत्र [तुमुण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायाम्]इत्यादिभिरुपपदभूतापिक्रियैवविशिष्यते। तेनायमपरःक्रियापरिकरोभवति ॥७॥एवंलक्षणादिषुशत्रादिभिरपिद्रष्टव्यम् । तद्यथाऽव्ययेन । सलीलमासक्तनितान्तभूषणंसमासजन्त्याकुसुमावतंसकम् । स्तनोपपीडंरनुनुदेनितम्बिनाघनेनकाञ्चिज्जघनेनकान्तया ॥ अत्रस्तनाभ्यामुपपीडयन्त्यायन्नुनुदेइत्यर्थाक्रियाविशेषणमेवैतदिति । अयमपिक्रियापरिकरो भवति ॥८॥ एवंयथाविध्यनुप्रयोगादिष्वपिद्रष्टव्यम् । तेनक्रियायाः क्वचिदान्तरविशेषणयोगाद्बहिरङ्गत्वम्भवतीत्यपिव्याख्यातम् । यथा । शय्यन्तेहतशायिकाः पथितरुच्छायानिषण्णाध्वगैःश्रीकण्ठायतनेषुधार्मिकजनैरास्यन्तउष्ट्रासिकाः । शून्येतत्रनिकुञ्जशाखिनिसखि!ग्रीष्मस्य मध्यन्दिनेसज्जानान्दयिताभिसारणविधौरम्यः क्षणोव-

१ चण्कर्मणिचेत्यचिकोप ॥ २ सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षइतिणमुल् ॥

र्तते ॥ अत्रउष्ट्रासिकाआस्यन्तेहतशायिकाः शय्यन्तेइ-त्यमूभ्यां सामान्यविशेषोपचरितरूपो भावात्माण्वुलैव प्रत्याय्यते । सआख्याताभ्यांसामान्यरूपेणण्वुलन्ता-भ्यां विशेषरूपेण । बहुवचनञ्चेहकुत्सातिशयार्थम् । या हिनामोष्ट्रस्य कुत्सावन्त्योबहुप्रकारवत्योवक्षःसुआसि-कायाश्चहतानामतिशयव्यत्ययस्तास्तथाभूताएवभूयस्यःशा-यिकाःप्रतीतास्ताभिर्विशेषरूपाभिरियमासिकाशायिकाचो-पमानोपमेयसम्बन्धजनितभेदाऽपरिगृहीत्वकारेणापि ब-हुत्वेनैवप्रत्याय्यते । तेनोष्ट्रासिकाइवासनानिहतशा-यिकाइवशयनानिक्रियन्ते । भवन्तीतिवाक्यार्थोभवति । सोयंयथोक्तक्रियापरिकरः ॥१॥ क्वचित्पुनर्बाह्यमपिकृ-द्रूपङ्कृदर्थरूपंवाक्रियाविशेषणम्भवतियथा । शतंवारा-नुक्तःप्रियसखिवचोभिःसपरुषैःसहस्त्रन्निर्धूतः पदनिप-तितःपार्ष्णिहतिभिः । कियत्कृत्वोबद्धःपुनरिहनवेक्ष्विभ्रु कुटयस्तथापिक्लिश्यन्मांक्षणमपिनधृष्टोविरमति१॥ अत्र वारानितिवारशब्दःकृदन्तोवारसङ्ख्यायाः कृत्वसुजिति कृत्वसुच्कृदर्थस्तावेमौद्वावप्यावृत्तिरूपेणक्रियायाविशे-षणम्भवतः । नन्वेवमुष्ट्रासिकादीनाञ्चक्रियाविशेषण-त्वात्कर्मतेवनपुंसकलिङ्गतापिप्राप्नोति यथा मृदुपचति प्रशस्तम्पठतीति? । उच्यते । त्रिधाखलुक्रियाविशेषणम्भ-वति।बाह्यमाभ्यन्तरम्बाह्याभ्यन्तरञ्च । तत्रबाह्यङ्कर्मरूपं वारादि । आभ्यन्तरंविशेषरूपमुष्ट्रासिकादि । बाह्या-

१ व्याङ् परिभ्योरम इति परस्मैपदम् ॥

भ्यन्तरङ्गुणरूपम्मृद्वादि । तेषुबाह्यंसोयमित्यभिधाया- सम्बन्धादभेदोपचारेणाविचलितस्वरूपमेवप्रधानं विशिं षत्कथमिवस्वलिङ्गञ्जह्यात् । आभ्यन्तरन्तु विशेषापरि- गृहादाविष्टलिङ्गसंख्यङ्कथमिवान्यलिङ्गङ् गृह्णीयात् । बाह्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात्स्वलिङ्गविरहे "गुणवचनानामा- श्रयतोलिङ्गवचनानीति" विशेष्यलिङ्गग्राह्यं वभवति । त- द्धितकृत्स्वसुचउक्तः ॥ १० ॥ थालादिनोच्यते । यथा । अकृतकवलारम्भैर्भूयोभयस्थगितेक्षणाःकिमपिवलितग्री वंस्थित्वामुहुर्मृगपङ्क्तयः । गगनमसकृत्पश्यन्त्येतास्त- थाश्रुघनैर्मुखैर्निपततियथाशृङ्गाग्रेभ्योभ्रमन्नयनोदकम् ॥ अत्राद्यः [प्रकारवचनेथाल्] अनेकवारानित्यर्थेऽसकृ- दितितद्धितेन,पश्यन्तीति क्रियां वलितग्रीवमितिसमासे- न,किमपीतिनाम्नाऽव्ययेन,स्थित्वेतिकृता,मुहुरितिकृदर्थेवी- प्सयाचक्रियाविशेषणेनसहविशेषयति॥द्वितीयश्चयथाभ्रम- न्नयनोदकन्निपततीति शतृलक्षितयापतनक्रिययातमेवा- र्थमनुसन्दधानः पूर्वक्रियाया एवविशेषणम्भवति । सोयंकृ- त्तद्धितसमासाव्ययानांसन्निपातरूपेपिक्रियापरिकरेयथा- तथेत्येतयोःप्राधान्यात्तद्धितेनैवोपदिश्यते। एतेनतद्वदोर्वि- पर्ययस्तद्विशेषणयोगश्चव्याख्यातः॥११॥तद्यथा ।१जहजह णिसासमप्पइतहतहवेवइतरङ्गपडिमापडिअम् । किङ्का- अव्वविमूढंवेवइहिअअं व्वउअहिणोससिबिम्बम्॥अत्रय-

१ यथा यथा निश्वासमर्पयति तथा तथावेपते तरङ्गप्रतिमापतितम् । किं- कर्तव्यविमूढं वेपते हृदयमिवोदधेःशशिबिम्बम् ॥

थातथेतिक्रियाविशेषणयोरपरमपिविशेषणंवीप्साभवति। सोयमेवम्प्रकारःक्रियापरिकरोद्रष्टव्यः॥१२॥क्रियाविशेषणंकैश्चित्सम्बोधनमपीष्यते॥सम्बन्धिभिःपदैरेवलक्ष्यन्ते लक्षणादयः॥७५॥तेषुसम्बोधनपरिकरोयथा। धर्मस्योत्सववैजयन्तिमुकुटस्रग्वेणिगौरीपतेस्त्वांरत्नाकरपत्निजह्नुतनयेभागीरथि!प्रार्थये। त्वत्तीयान्तशिलानिषण्णवपुषस्त्वद्वीचिभिःप्रेङ्खतस्त्वन्नामस्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाःप्रयास्यन्तिमे॥ अत्रभागीरथीतिसम्बोधनपदन्धर्मस्योत्सववैजयन्तीत्यादिभिःपरिष्क्रियते। तत्रयथाकथञ्चिदप्युच्यमानोर्थः क्रियाविशेषणत्वन्नातिक्रामतीत्ययमपिक्रियापरिकरः॥१३॥लक्षणपरिकरोयथा। महाप्रथिम्नाजघनस्थलेनसा महेभकुम्भोच्चकुचेनवक्षसा। मुखेनदीर्घोज्ज्वललोलचक्षुषा वयस्य!कान्ताकथयक्व?वर्त्तते॥अत्रजघनस्थलादीनिलक्षणानिमहाप्रथिम्नेत्यादिभिः परिष्क्रियन्तेसोयंलक्षणपरिकरः ॥ १४ ॥ हेतुपरिकरोयथा। त्वयाजगन्तिपुण्यानित्वय्य[१]पुण्याजनोक्तयः। नाथवन्तस्त्वयालोकास्त्वमनाथाविपद्यसे ॥ अत्रप्रथमतृतीयपादयोस्त्वयात्वयेति हेतूद्वितीयचतुर्थपादाभ्याम्परिष्क्रियेतेसोयं हेतुपरिकरः ॥ १५ ॥ सहार्थपरिकरोयथा। अनेनयूनासहपार्थिवेनरम्भोरु!कच्चिन्?मनसोरुचिस्ते। शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासुविहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ अत्रानेनेतिसहार्थोयूनापार्थिवेनेतिचपदाभ्याम्परिष्क्रियते सोयंसहार्थपरिकरः

१ साधकतमत्वविवक्षयातृतीया। त्वयीतिपाठे त्वद्विषय इत्यर्थः।

॥ १६ ॥ तादर्थ्यपरिकरोयथा । इन्दीवरश्यामतनुर्नृपो१ यंत्वंरोचनागौरशरीरयष्टिः । अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वांयोगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ अत्रान्योन्यशोभापरिवृद्धयइतितादर्थ्यार्थः शेषपदार्थैः परिष्क्रियते सोऽयन्तादर्थ्यपरिकरः ॥ १७ ॥ उपपदपरिकरोयथा । प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसम्भवकारणाय । सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यन्नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥ अत्रनमस्तुभ्यमित्युपपदार्थःसमस्तपदैःपरिष्क्रियतेसोयमुपपदपरिकरः ॥ १८ ॥ उपमारूपकादीनांशब्दार्थोभयभङ्गिभिः ॥ साधर्म्योत्पादनंयत्तमन्येपरिकरंविदुः ॥ ७६ ॥ तत्रसशब्दकृनउपमायांयथा । कहकहविरएइपअम्मग्गम्पुलएइछेज्जमाविसइ । चोरव्वकईअत्थंलद्धुन्दुः क्खेणणिव्वहइ२ ॥ अत्रपदमार्गच्छेदैः३शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिःकविचोरयोरप्रसिद्धमौपम्यं साधितमितिशाब्दोयमौपम्यपरिकरः ॥ १९ ॥ अर्थकृतोरूपकेयथा । विअडेगअणसमुद्दे दिअसेसूरेणमन्दरेणवमहिए । णीअइमइरव्वसंज्झातिरसामग्गेणअमुअकलसोव्वससी४॥ अत्रगगनेसमुद्रत्वेन निरूपितेसूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिराऽमृतकलशैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परोपमानात्साधर्म्य-

१नृपोसावित्यपिपाठः । २कथंकथमपिरचयति मार्गं प्रलोकते छेद्यमाविशति । चोरइवकविरर्थं लब्ध्वा दुःखेन निर्वहति ॥ ३पदरीतिच्छन्दोभिः । ४विततेगगनसमुद्रे सूर्येण मन्दरेणेवमथिते । नीयते मदिरेवसंध्या तस्यामार्गेणामृतकलशइवशशी ॥

मुत्पादितमित्यार्थोयंरूपकपरिकरः ॥ २० ॥ उभयकृतश्च विरोधश्लेषयोर्यथा । रइमुणालाहरणो णलिणदलत्थइअपीवरत्थणअलसो । वहइपिअसङ्गमम्मिविमअणाअप्पपसाहणञ्जुअइजणो१ ॥ अत्रप्रियसङ्गमेपिमदनाकल्पप्रसाधनम्भवतीति विरुद्धार्थयोः साधर्म्योत्पादनाय जलेक्रीडतोयुवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यांशब्दतोऽर्थतश्चोपस्कारःकृतइत्युभयकृतोयंविरोधश्लेषपरिकरः । एवमलङ्कारान्तरेष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ एकावलीतिय्यासापिभिन्नापरिकरान्नहि ॥ त्रिधासापिसमुद्दिष्टाशब्दार्थोभयभेदतः ॥७७॥ तत्रशब्दैकावलीयथा । पर्वतभेदिपवित्रं २जैत्रन्नरकस्य३बहुमतङ्ग४हनम् । हरि५मिवहरि६मिवहरि७मिववहतिपयः पश्यतपयोष्णी ॥ अत्रहरिमिव हरिमिवहरिमिवेतिशब्दैकावल्या विभिन्नार्थयापयःकर्मकारकमुपस्क्रियतेसेयंशब्दैकावलीपरिकरस्यैवभेदः ॥२१॥ अर्थैकावलीयथा । किमितिकबरीयाद्दकृताद्दग्दशौकिमकज्जलेनखलुलिखिताः पत्त्रावल्यःकिमद्य कपोलयोः । अयमयमयङ्किङ्क्लाम्यत्यसंस्मरणेनतेप्रियसखि सखीहस्तन्यस्तोविलासपरिच्छदः८॥अत्रायमयमयमितिसर्वनामपरामृष्यमाणयाप्रागुपन्यस्तकारणभूतयाततोन्यया वा तथाविधयाऽर्थैकावल्यापरिच्छदइतिकर्तृकारकमभिन्ना-

१ रतिमृणालाभरणो नलिनीदलस्थगितपीवरस्तनकलशः । वहति प्रियसंगमेपिमदनाकल्पप्रसाधनंयुवतिजनः॥२पर्वतभेदकं पूतं पर्वतभेदिनंपविं त्रायते इतिच ॥ ३नरकासुरस्यनिरयस्यच ॥ ४ अतिगम्भीरं संमतं बहून्मतङ्गान् गजान् हन्तीतिच ॥ ५इन्द्रम् । ६विष्णुम् । ७सिंहम् ॥ ८ कुसुमोत्तरीयम् ।

र्थइवपरिष्क्रियतेसेयमर्थैकावलीपरिकरस्यैवभेदः॥ २३ ॥
उभयैकावलीयथा॥ अम्बातुष्यतिनमया नस्नुषया सापि
नाम्बयानमया।अहमपिनतयानतया वद राजन्! कस्य-
दोषोयम् ॥ अत्राम्बास्नुषाऽस्मदर्थलक्षणैरर्थैस्तद्वाचिभिः
सर्वनामभिःशब्दैरेकावलीक्रमेण मिथोऽनुस्यूतैर्मिथोऽनुस्यू
तएवतुष्यतीतिक्रियाहेतुर्मयेत्यादिभिःपरिष्क्रियतेसेयमु-
भयग्रथितत्वादुभयैकावलीपरिकरस्यैवभेदः २४ ॥ १७ ॥
इतिपरिकरालंकारनिरूपणम् ॥ क्रियाजातिगुणद्रव्य
वाचिनैकत्रवर्त्तिना ॥ सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकन्तन्निग-
द्यते ॥ ७८ ॥ अर्थावृत्तिःपदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ॥
सम्पुटंरसनामालाचक्रवालश्चतद्भिदाः ॥ ७९ ॥ तेषुक्रिया
वाचिनाआदिदीपकंयथा । चरन्ति चतुरम्भोधिवेलो-
द्यानेषु दन्तिनः । चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासोगुणाश्च
ते ॥ अत्रचरन्तीतिक्रिययाद्वयोरपिवाक्ययोरादिपदस्थ-
यैवोपकारःक्रियतइत्यादिदीपकमिदङ्क्रियाविषयमुच्य-
ते। एवम्मध्यान्तयोरपिद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ जातिवाचिना
आदिदीपकंयथा । पवनोदक्षिणःपर्णञ्जीर्णंहरतिवीरुधा-
म् । सएवच नताङ्गीनाम्मानभङ्गायकल्पते ॥ अत्रपवन
इत्यादिपादे जातिपदन्तेनादिदीपकमिदञ्जातिविषयमु-
च्यते। एवम्मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ गुणवाचिना
आदिदीपकंयथा । श्यामलाःप्रावृषेण्याभिर्दिशोजीमूत
पङ्क्तिभिः । भुवश्चसुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥
अत्र श्यामलाइत्यादिपादे गुणपदन्तेनादिदीपकमिदङ्गुण-

विषयमुच्यते । एवम्मध्यान्तयोरपिद्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ द्रव्यवाचिनाआदिदीपकंयथा । विष्णुनाविक्रमस्थेनदानवानांविभूतयः । क्वापिनीताःकुतोप्यासन्नानीतादेवतर्द्धयः ॥ अत्रविष्णुनेत्यादिपादेद्रव्यपदन्तेनादिदीपकमिदन्द्रव्यविषयमुच्यते । एवम्मध्यान्तयोरपिद्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ अर्थावृत्तिर्यथा । हृष्यतिचूतेषुचिरन्तुष्यनिबकुलेषुमोदतेमरुति । इहहिमधौकलकूजिषुपिकेषुप्रीयतेकामी ॥ अत्रहृष्यति,तुष्यति,मोदते,प्रीयतइत्येतैःपदैःसएवार्थआवर्त्यमानःसर्ववाक्यानिदीपयति । सेयमर्थावृत्तिर्दीपकस्यभेदः ॥ ५ ॥ पदावृत्तिर्यथा । उत्कण्ठयतिमेघानाम्माला वृन्दङ्कलापिनाम् । यूनामुत्कण्ठय१त्यद्यमानसम्मकरध्वजः ॥ अत्रोद्ग्रीवङ्करोतिउत्कण्ठावन्तङ्करोतीत्यर्थयोरुत्कण्ठयतीति पदमावर्त्यमानं वाक्यद्वयमपिदीपयति । सेयम्पदावृत्तिर्दीपकस्यभेदः॥६॥उभयावृत्तिर्यथा। जयदेव भुवनभावन! जयभगवन्निखिलवरदनिगमनिधे! ॥जयरुचिरचन्द्रशेखर!जय मदनान्तकजयादिगुरो !॥ अत्रजयेत्यर्थःशब्दश्चावर्त्यमानः सर्ववाक्यानिदीपयतियेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्यभेदः ॥ ७ ॥ आवलीयथा । त्वमर्कस्त्वंसोमस्त्वमसिपवनस्त्वंहुतवहस्त्वमापस्त्वंव्योमत्वमुधरणिरात्मात्वमितिच । परिच्छिन्नामेवन्त्वयिपरिणताबिभ्रतिगिरंनविद्मस्तत्तत्त्वंवयमिहहियत्त्वन्नभवसि ॥ अत्रपूर्वार्द्धेत्वमितिशब्दार्थयोःप्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्थयाअ-

१ उत्कण्ठावच्छब्दाच्चिचिदृश्यवद्भावेमविभ्यतोर्लुगितिलुकीदंबोध्यम् ॥

सीतिक्रियया दीप्यते । ततस्तृतीयपादे त्वयीति रूपान्तरेण युष्मदर्थ आवर्त्यमानः क्रियान्तरेण सम्बध्यते । चतुर्थपादे तु पुनरपि तेनैव रूपेणास्त्यर्थेन भवतिना सम्बध्यत इति सेयं वृत्तीनामावृत्तिरावलीति दीपकस्यैव भेदो भवति ॥ ८ ॥ सम्पुटं यथा । णवपल्लवेसु लोलइ घोलइ विदुवेसु चलइ सिहरेसु । थवइ थवएसु चलणं वसन्तलच्छी असोअस्स १ ॥ अत्र नवपल्लवेत्यादीन्यशोकस्येति लोलतीत्यादीनि वसन्तलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनी सम्पुटक्रमेण मिथः सम्बध्यमाने मिथः सम्बद्धान्येव दीपयतः । तदेतत्सम्पुटन्नाम दीपकस्य भेदः ॥ ९ ॥ रसना यथा । सलिलं विकाशिकमलं कुमलानि सुगन्धिमधुसमृद्धानि । मधुलीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुररणितमिह ॥ अत्र रसनाक्रमेण मिथः सङ्ग्रथितानि सलिलं विकाशिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेत्यन्तस्थितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यते तदेतद्रसनादीपकन्नामादिदीपकभेदः ॥ १० ॥ माला यथा । इमिणा सरएण ससी ससिणा विणिसा णिसा इ कुमुअवणम् । कुमुअवणेण अ पुलिणं पुलिणेण अ सोहए हंसउलम् २ ॥ अत्र मालाक्रमेण परस्परग्रथिताः कर्त्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतयः शोभन्त इति क्रियया दीप्यन्ते । तदेतन्मालादीपकन्नाम दीपकस्य भेदः । कः पुनरस्य पूर्वस्माद्विशेषः ? । पूर्वत्र वृत्तिच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र हेतुत्वं तत्र मालापुष्पवत्प-

१ नव पल्लवेषु लोलति विट्पेषु चलति शिखरेषु । तिष्ठति स्थलीषु चलतेव सन्तलक्ष्मी अशोकस्य ॥ २ अनया शरदा शशी शशिनापि निशा निशया कुमुदवनम् । कुमुदवनेन च पुलिनं पुलिनेन च शोभते हंसकुलम् ॥

दम्पदेनयुज्यमानङ्क्रियादिभिः सम्बध्यतइतिततोयम्भिद्यते ॥ ११ ॥ चक्रवालंयथा । संग्रामाङ्गणमागतेनभवता चापेसमारोपितेदेवालोकय१येनयेनसहसायद्यत्समासादितम् । कोदण्डेनशराः शरैरिरिशिरस्तेनापिभूमण्डलं तेनत्वं भवताचकीर्त्तिरतुला कीर्त्यांचलोकत्रयम्॥अत्रसंग्रामाङ्गणमागतेनभवताचापेसमारोपितइतिभावलक्षणाक्षिप्तस्यभावविशेषस्यद्वितीयपादेकारकवीप्सयायत्संक्षेपेणाभिधानन्तदेतच्चक्रवालाद्रिणैवमालादीपकेनविस्तरव तावेष्टितमिदञ्चक्रवालन्नामदीपकस्यभेदः ॥१२॥१८॥इति दीपकालंकारनिरूपणम् ॥ शब्दस्ययदिवार्थस्यद्वयोरप्यनयोरथ ॥ भणनम्परिपाट्यायत्क्रमःसपरिकीर्तितः॥८०॥ तत्रशब्दपरिपाटिर्द्विधा । पदतोवाक्यतश्च । तयोराद्या यथा । तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः । जीयन्तेवल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः ॥ अत्रालापस्मित दृष्टिभिः पदार्थैर्वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसंपदः पदार्था जीयन्तेइतिशब्दपरिपाट्याभणनंसेयं पदतःशब्दपरिपाटिःक्रमः ॥ १ ॥ वाक्यतोयथा । इन्दुर्मूर्द्धिशिवस्यशैलदुहितुर्वक्त्रेनखाङ्कः स्तनेदेयाद्वोऽभ्युदयन्द्वयन्तदुपमामालम्बमानंमिथः । संवादः प्रणवेनयस्यदलनाकायैकतायान्तयोरूर्द्धद्वारविचिन्तितेनचहृदिध्यातस्वरूपेणच ॥ अत्रेन्दुर्मूर्द्ध्निशिवस्यशैलदुहितुर्वक्त्रेनखाङ्कःस्तनइतिचान्यार्थवाचिनौ शब्दसमुदायौक्रमेणोर्द्धद्वारविचिन्तितेनचहृ-

१देवाकर्णयेत्यपि क्वचित्पाठः ॥

दिध्यातस्वरूपेणचेतिवाक्यार्थद्वयवाचिभ्यांशब्दसमुदाया-भ्यांसम्बध्येते। सोयंवाक्यतःशब्दपरिपाटिःक्रमः ॥ २॥ अर्थपरिपाटिर्द्विधाकालतोदेशतश्च। तयोराद्यायथा। हस्ते लीलाकमलमलकंबालकुन्दानुविद्धन्नीतालोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामाननश्रीः। चूडापाशे नवकुरबकञ्चारुकर्णे शिरीषंसीमन्तेचत्वदुपगमजंयत्रनीपंवधूनाम् ॥ अत्रहस्ते-लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धमित्याद्यर्थानां शरदादिकालक्रमेणभणनंसेयङ्कालतोर्थपरिपाटिःक्रमः ॥ ३॥ द्वितीयायथा। पायाद्वोरचितत्रिविक्रमतनुर्दैवःसदैत्यान्तको। यस्याकस्मिकवर्द्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मण्डलम्। मौलौरत्नरुचिः श्रुतौपरिलसत्ताटङ्ककान्तिक्रमाज्जातंव-क्षसिकौस्तुभाभमुदरेनाभीसरोजोपमम् ॥ अत्रत्रिविक्र-मतनोर्वैकुण्ठस्य प्रवृद्धिसमयेक्रमेणैवमौलिश्रुतिवक्षउदर-लक्षणेषु शरीरदेशेषुभास्वन्मण्डलस्यचूडारत्नताटङ्ककौ-स्तुभनाभ्यम्बुजैर्योऽयमौपम्यलाभःसेयन्देशतोऽर्थपरिपा-टिःक्रमः ॥ ४ ॥ उभयपरिपाटिर्द्विधा। शब्दप्रधानाऽर्थ प्रधानाच। तयोराद्यायथा। पङ्कअ पङ्कि वहेलिअकुव लग्न खित्तनु हदहिं वालिहि बिम्बविविल्लिग्रो पत्तिओ चन्दु णहहिम्। करणजणाहरवग्रणहिं तहि लीलावइहि णिग्रसिव्विवि उच्चिठ्ठीणाइ पग्नावइहिम् १॥ अत्रपङ्कजकु-वलयबिम्बीफलचन्द्रमसाङ्करनयनाधरवदनैर्यथासङ्ख्यं

१ पङ्कजंपङ्केऽवहेल्यकुवलयंचिप्तं ह्रदे वारिधौ बिम्बवल्लयः प्राप्ताश्चन्द्रोनभसि ॥ करनयनाऽधरवदनैस्तैर्वी क्षावतोभिर्निजशिल्पे पि उच्चस्थानानिप्रजापतिभिः ॥

पराजयतइतिशब्दपरिपाटैरवपङ्कजानि पङ्केन्यस्तानि, कुवलयानि ह्रदेक्षिप्तानि, बिम्बवृन्तेप्रकीर्णञ्चन्द्रोनभसि निरस्तइत्याधाराणामुपर्युपरिभावःक्रियाणाञ्चतयागतारतम्यमित्यर्थपरिपाटिर्न्यग्भवति । सेयंशब्दप्रधानोभयपरिपाटिःक्रमः॥५॥अर्थप्रधानायथा । गङ्गे!देवि दृशा पुनीहि यमुने! मातःपुनर्दर्शनं सम्प्रश्नोऽस्तुपितःप्रयाग! भगवन्न्यग्रोध! मान्ध्यास्यसि । तंहारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षोभुजम्पुम्भावंभवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे॥अत्रगङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधतत्पुम्भावाऽवन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्थानां मुख्यक्रमेणदेविदृशापुनीहि, मातःपुनर्दर्शनं, पितःसंप्रश्नो,भगवन् मान्ध्यास्यसीतिमुख्यक्रमेणैवसम्भ्रमद्भिर्वचोविशेषैरभ्यर्चा भवतामेवपुम्भावमवन्तिनगरीनाथन्दिदृक्षामहइति येयमभ्यर्थनाभङ्गिस्वार्थपरिपाटिकृतातस्याञ्चगङ्गेयमुनेप्रयागन्यग्रोधेतिहारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षइतिचशब्दपरिपाटीपरस्परमुपमानोपमेयभूतेन्यग्भवतः सेयमर्थप्रधानोभयपरिपाटिःक्रमः ॥ ६ ॥ ११ ॥ इतिक्रमालंकारनिरूपणम् ॥ मिषंयदुक्तिभङ्गिर्यावसरोयःससूरिभिः ॥ निराकाङ्क्षोऽथसाकाङ्क्षःपर्यायइतिगीयते ॥८१॥ तेषुनिराकाङ्क्षम्मिषंयथा । मयाविमुक्तावहिरेववल्लकीव्रजेदवश्यायकणैश्चसार्द्रताम् । द्रुतन्त्तदेनाङ्कुरवैनिचोलकेकयाचिदेवम्मिषतोविनिर्ययं ॥ अत्रकयाचिदेवं मिषतोविनिर्ययइत्युदर्काभिधानेनाकाङ्क्षानिराकृतेर्निराकाङ्क्षमेतन्मिष-

न्नामपर्यायभेदः ॥ १ ॥ तदेव साकाङ्क्षं यथा । दशत्यसौ
परभृतःसहकारस्यमञ्जरीम् । तमहंवारयिष्याभियुवाभ्यां
स्वैरमास्यताम् ॥ अत्रकयाचिदेवमिमषतोविनिर्ययेइति
वदुदक्तानभिधानात्साकाङ्क्ष मेतन्मिषन्नामपर्यायस्यभेदः
॥ २ ॥ निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गिर्यथा । राजन्!राजसुतानपाठ-
यतिमान्देव्योपितूष्णींस्थिताःकुब्जेभोजयमांकुमारकुशल
न्नाद्याज्जुके१भुज्यते। इत्थन्नाथ!शुकस्तवारिभवनेमुक्तो-
ध्वगैः पञ्जराच्चित्रस्थानवलोक्य वेश्मवलभीष्वेकैकमाभा-
षते ॥ अत्रानयोक्तिभङ्ग्या शून्यीकृतारिनगरस्य नरप-
तेःकश्चित्प्रतापंवर्णयतितत्रवाक्यस्यपरिपूर्णत्वेननिराका-
ङ्क्षत्वान्निराकाङ्क्षेयमुक्तिभङ्गिः ॥ ३॥ साकाङ्क्षायथा । शा-
न्त्यैवोऽस्तुकपालदाम जगतामपत्युर्यदीयांलिपिंक्वापिक्वा-
पिगणाःपठन्तिपदशोनातिप्रसिद्धाक्षराम् । विश्वंसृक्ष्यति
वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यते शिष्यते नागैरागिषुरंस्यते-
ऽत्स्यतिजगन्निर्वक्ष्यतिद्यामिति ॥ अत्रानयोक्तिभङ्ग्याब्र-
ह्माद्यस्तसमयेप्यनस्तमितस्यभगवतोमहेश्वरस्यप्रभावोव-
र्ण्यतेतत्रचयदीयांलिपिङ्क्वापिक्वापिगणाःपठन्तिपदशोना
तिप्रसिद्धाक्षरामित्यनेनैववाक्येस्मिन्नाकाङ्क्षोत्थाप्यते।सा
चविश्वंसृक्ष्यतीत्यस्मिन्नीदृशीब्रह्मणाञ्चचतुर्युगसहस्रान्ते
दिनमेकमिति मानेनैषवर्षशतजीवी विश्वंसृक्ष्यतिब्रह्मेति
ज्ञाप्यते । कपालञ्चास्यभगवतोभूषणम्भविष्यतीति । व-
क्ष्यतिक्षितिमित्यस्मिन्नीदृशीब्रह्मणामयंवर्षशतेनैकन्दि-
नमितिमानेनैषपुरुषायुष१ जीवीक्षितिंवक्ष्यतिविष्णुरिति

१ हे उपमातः ॥

ज्ञाप्यते कपालश्चास्यभगवतोभूषाभविष्यतीति । एवमपामीशिष्यतइत्यादिषु वरुणवायुकामयमेन्द्रविषयत्वेन योजनीयंसेयमनेकप्रकारेणब्रह्मादीनांसाक्षादनभिधानेन साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः ॥ ४ ॥ अवसरोनिराकाङ्क्षोयथा । अथ तैःपरिदेविताक्षरैर्हृदयेदिग्धशरैरिवार्दितः । रतिमभ्युपपत्तुमातुराम्मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ अत्र"क्वनुतेहृदयङ्गमःसखाकुसुमायोजितकार्मुकोमधुः । नखलूग्ररुषा पिनाकिनागमितःसोपिसुहृद्गताङ्गतिम्"इतियानि रतेःपरिदेविताक्षराणितैराकृष्टहृदयस्य मधोर्योयमात्मदर्शनाय प्रस्तावःसोयन्नकिञ्चन काङ्क्षतीतिनिराकाङ्क्षोयमवसरः पर्यायस्यभेदः॥५॥साकाङ्क्षोयथा । अज्जविबालोदामोअरोतिइअजम्पिएजसोआए। कण्हमुहपेसिअच्छणिहुअंहसिअंवअवहूण२। अत्राद्यापिबालोदामोदर इति कृत प्रस्तावनस्य कृष्णास्यवक्त्रे विन्यस्तलोचनयातद्रहस्यवादिन्याव्रजवधूमतल्लिकयायदेतन्निभृतंहसितन्तत्त्वाम्बाबालनन्त्वाम्ब्रूतेत्वन्तुमादृशीभिर्निधुवनविदग्धाभिर्दिवानिशंयमुनानिकुञ्जोदरेषु विहरसीत्यादिनार्थजातेनसाकाङ्क्षमितिसाकाङ्क्षोयमवसरःपर्यायस्यभेदः ॥६॥२०॥ इतिपर्यायालंकारनिरूपणम् ॥ विवक्षायाविशेषस्यलोकसीमातिवर्तिनी ॥ असावतिशयोक्तिःस्यादलङ्कारोत्तमाचसा ॥ ८२॥ साचप्रायोगुणानाञ्चक्रियाणाञ्चोपकल्पते ॥ नहिद्र-

१ अचतरेतिनिपातितः ॥ २ अद्यापि दामोदरो बालोस्तीति च जल्पिते यशोदया ।कृष्णमुखप्रेषिताक्षं निभृतं हसितं व्रजवधूभिः ।

न्यस्यजातेर्वाभवत्यतिशयःक्वचित् ॥८३॥ प्रभावातिशयो यश्चयश्चानुभवनात्मकः ॥ अन्योन्यातिशयोयश्चतेपिना-तिशयात्पृथक् ॥८४॥ अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुःपरायणम् ॥ वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ ८५॥ तत्रगुणातिशयेनमहत्त्वातिशयोयथा। अहोविशालम्भूपाल!भुवनत्रितयोदरम्। मातिमातुमशक्योपियशोराशिर्यदत्र ते॥अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयोक्त्या विशेषविवक्षा। येन त्रिभुवनोदरमपिसङ्कीर्णमाशङ्क्यते। सोयम्महत्त्वातिशयोनामातिशयभेदः ॥१॥ तनुत्वा-तिशयोयथा। स्तनयोर्जघनस्यापिमध्येमध्यम्प्रियेतव। अस्तिनास्तीति सन्देहोनमेऽद्यापि निवर्तते॥अत्रैवम्मध्यस्यलोकसीमातिक्रमेणतनावतिशयविवक्षायेनतदस्तिनास्तीतिवासन्दिह्यते। सोयन्तनुत्वातिशयोनामातिशयभेदः ॥ २ ॥ कान्त्यतिशयोयथा। मल्लिकामालभारिण्यः१ सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः। क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ अत्रैवञ्चन्द्रालोकस्य लोकसीमातिक्रमेण बाहुल्योत्कर्षविवक्षा। येन तस्मिन्समानाभिहारेणाभिसारिकाअपिनलक्ष्यन्तेसोयङ्कान्त्यतिशयोनामातिशयभेदः। अथास्यपिहितात्कोविशेषः?। उच्यते। पिहितेचन्द्रातपस्योत्कर्षेणाभिसारिकातिरस्कारोविवक्ष्यते। इहत्वभिसारिकातिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्षइति ॥३॥ प्रभावातिश-योयथा। तन्दइआहिणणाणञ्जम्मिमविअङ्गम्मिराहवेणण-

१ इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिष्विति पर्वपदस्यह्रस्वः ॥

णिमिअम् । सीआपरिगव्वेणवऊढेतिणविणिरन्तरंरोमञ्चो१ । अत्रदयिताभिज्ञानस्ययोयंरोमाञ्चक्रियाविशेषःस क्रियातिशयस्यैव भेदः प्रभावातिशयउच्यते ॥४॥ अनुभावातिशयोयथा । विमलिअरसाअलेणविविसहरवइणा-अइट्ठमूलच्छेअम् । अप्पन्ततुङ्गसिहरन्तिहुअणहरणेपवट्टिएणविहरिण २॥ अत्ररसातलमपिमृद्नताशेषेणापि च तस्यमूलन्नदृष्टं त्रिभुवनमप्युल्लङ्घयताहरिणाऽपिनतुङ्गशिखराणिप्राप्तानीतियदेतल्लोकसीमातिक्रमेणविशेषव्यवस्थयापर्वतानुभावभणनंसोयमनुभूयमानमाहात्म्यातिशयस्यैवभेदोनुभावातिशयउच्यते ॥५॥ अन्योन्यातिशयो यथा । रणदुज्जओदहमुहोसुराअवज्झाअतिहुअणस्स इमे । पडइअणत्थोत्तिफुडंविहीसणेणपुडिआहरणीससिअम् ३ ॥ अत्रदशास्यःसमरेनजीयतेसुराश्चामरत्वान्न वध्यन्ते । तयोश्चपरस्परंसङ्घट्टक्रियातिशयात्त्रिभुवनमपिक्षयंयास्यतीति येयमन्योन्यातिक्रियातिशयभणनाल्लोकसीमातिक्रमेणविशेषविवक्षा । सोयंक्रियातिशयोनामातिशयएवान्योन्यातिशयउच्यते ॥६॥२१॥ इतिअतिशयोक्त्यलंकारनिरूपणम् ॥ श्लेषोनेकार्थकथनम्पदेनैकेनकथ्यते ॥ पदक्रियाकारकैःस्याद्भिन्नाभिन्नैःसषड्विधः ॥८६॥

१ तद्दयिताभिज्ञानं जन्मन्यपि यत्र राघवेननिर्मितम् । सीतापरिगर्वेणैव ऊढेति नवनिरंतरं रोमाञ्चः ॥ २विमृदितरसातलेनापि विषधरपतिना यदृष्टमूलच्छेदम् । अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणे प्रवर्धितेनापि हरिणा ॥ ३ रणदुर्जयोदशमुखः सुराअवध्याश्चत्रिभुवनस्येमे । पतति यनर्थोतिस्फुटं बिभीषणेन स्फुरिताधरं निश्वसितम् ॥

तेषुभिन्नपदोयथा । दोषाकरेणसंबन्धन्नक्षत्रपथवर्तिना
राज्ञाप्रदोषोमामित्थमप्रियङ्किन्नबाधते ॥ अत्रप्रदोषोरा
त्रेःप्रथमोयामः किमिति प्रियारहितंमांनबाधत इत्युक्तेर्यु
क्तिमाह । इत्थमनुभूयमानेनप्रकारेणराज्ञासंबन्धंकीदृ
शेनदोषाकरेणनक्षत्रपथवर्तिनेति । योहिदोषाणामाक-
रेण राजमार्गातिगामिनाच राज्ञा प्रकृष्टदोषःसंबध्यतेसो-
ऽप्रियमवश्यम्बाधते एव तदत्रपूर्वस्मिन्प्राकरणिकेर्थेद्वितो
योर्थोऽप्राकरणिकःपदभेदेनोपश्लिष्यमाणोभिन्नपदश्लेषा-
पदेशमासादयति ॥१॥ अभिन्नपदोयथा । असावुदय-
मारूढःकान्तिमान्रक्तमण्डलः । राजाहरतिलोकस्यहृदयं
मृदुभिःकरैः॥ अत्रायमुदीयमानश्चन्द्रमा लोकस्यहृदयंहर-
तीत्युक्तेर्युक्तिमाह । राजानुरक्तमण्डलउदयीमृदुकरःका
न्तिमानिति।योह्येवंभूतोराजासोवश्यं लोकस्य हृदयहारी
भवति । अत्रापिचप्राकरणिकेर्थेऽप्राकरणिकउपश्लिष्यमा
णःपदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषोभवति ॥२॥ भिन्नक्रियो
यथा । मधुरारागवर्द्धिन्यःकोमलाःकोकिलागिरः । आक-
र्ण्यन्ते मदकलाःश्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ अत्राकर्ण्यन्ते
श्लिष्यन्तेचेतिक्रियापदंद्वितयस्यप्राधान्यतःसमुच्चयेनोपा
त्तस्य मधुराइत्यादिभिःश्लिष्टपदैःकोकिलागिरइत्यसितेक्ष
णाइतिवाविशेष्यैकपदवर्जंपर्यायतः संबन्धोभवतितद्य-
था । आकर्ण्यन्तेकाःकोकिलागिरःकीदृश्योमधुरारागव-
र्द्धिन्यःकोमलाःपुनरपिकिंभूताअसितेक्षणाअसितेउपवे-
शितेअन्तःप्रमोदानुभावादीक्षणेयाभिस्तास्तथा । सर्वोपि

हि मधुरं शब्दमाकर्णयन्निश्चलाक्षो भवति । श्लिष्यन्ते चका असितेक्षणा हरिणचक्षुषः किंभूता मदकलाः कोकिला गिरः कोमला रागवर्द्धिन्यो मधुरा इति सोऽयं द्वयोर्विभिन्नक्रिययो र्भिन्नार्थैंचरूपिणां पदार्थानामुपश्लेषो भिन्नक्रियः श्लेष उच्यते ॥३॥ अभिन्नक्रियो यथा । स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसन्त्यो रागमुल्वणम् । दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् । अत्र कर्षन्तीत्येतस्यां क्रियायां दृशां दूतीना ञ्चश्लिष्टपदत्वेनावेशादयमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः । प्रथमयोरस्य वा को विशेष? इति चेत्। तत्रैकस्यैव प्राकरणिक त्वमत्र तु द्वयोरपीत्ययंच भिन्नकारको भवति॥४॥ भिन्नकारको यथा । गतिर्वेणी च नागेन वपुरूरू च रम्भया। ओष्ठौ पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥ अत्रैकस्मिन्पक्षे धर्म धर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते । तत्र गतेर्वेण्याश्च नागेन हस्तिना अहिना च तुल्यत्वं वपुरूर्वोश्च रम्भया कदल्या अप्सरोभिश्च तुल्यत्वमोष्ठयोः पाण्योश्च प्रवालैर्विद्रुमैर्नवपल्लवैश्च वर्णनीययोः श्लेषप्रभावाल्लभ्यते सोऽयमनेककर्तृकत्वा द्भिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥५॥ अभिन्नकारको यथा । कृष्णार्जुनानुरक्ताऽपि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी । याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि॥ अत्र हे कलभाषिणि कस्य ते दृष्टिर्विश्वास्या भवतीत्युक्तेर्युक्तिमाह । कृष्णार्जुनानुरक्ताऽपि कर्णावलम्बिनीति या हि कृष्णार्जुनेनाऽनुरज्यते कथं सा कर्णपक्षपातिनी भवति । या चैवमुभयगता तस्याङ्को विश्वसितिस चायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारक इति श्लेषो भवति॥६॥

२३। इतिश्लेषालङ्कारनिरूपणम् ॥

स्वाभिप्रायस्यकथनंयदिवाप्यन्यभावना॥अन्यापदेशोवा यस्तुत्रिविधंभाविकं विदुः॥८७॥मतेचास्माकमुद्भेदोविद्य-तेनैवभाविकात्।व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधःसोऽपि कथ्यते॥८८॥तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा। णाविज्जइदुग्गेज्जिआदिट्ठम्मिजम्मिभिउडिआजत्थणअ व्वाहारओघिप्पइआहसत्तएविछुहइ । अहिणिन्दुएजत्थ णसोवंञ्सिञ्आतम्मेकहहु माणअञ्जइमेइच्छहुजिअजम्१। अत्र भूभेदासम्भाषणप्रियतमावक्षेपणरूपान्प्रत्यनभिम-तप्रतिपादनरूपस्याभिप्रायस्यकथितत्वादिदं स्वाभिप्राय-कथनंनाम भाविकम्। अन्यभावनायथा। दंसणवलिअ-न्दढकंविघणन्दीहरंसुपरिणाहम्। होइइघरेसाहीणम्मु-सलन्घण्णाणमहिलाण२।अत्रमेढ्रभावनयामुसलरूपस्यो-क्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानम्भाविकम्। अन्यापदेशोय-था। आसाइअं णाएण जत्तिअविअं विहीणओरम्मसुव-सहएन्हिं रक्खिज्जइगहवच्छेत्तम्३। अत्रपरक्षेत्रस्यघस्मर-वृषनिवारणापदेशेनचिरात्परिज्ञातउपपत्तिर्वार्यते।तदि-दमन्यापदेशाख्यम्भाविकम्॥२॥उद्भेदेषुव्यक्तोयथा। मन्ते-सिमहुमहपणअं सन्दाणेसितिअसेसपाअवरअणम। ओ

१ न विद्यते दुर्गोद्याहदृष्टे यस्मिन् भ्रूकुटिका यत्र न च व्याहारो गृह्यते आहसति विक्षुभ्यते। अभिनन्दके यत्र न सोपदर्शिता तंमेकथय मानंयदिमे इच्छसि जीवनम्॥ २ दर्शनवलितं दृढमपि घनं दीर्घं सुपरिणाहम्। भवति गृहे स्वाधीनं मुसलं धन्यानां महिलानाम्॥ ३ आसादितं नागेन याचित इव विहीनको रमव वृषभ इह रक्ष्यते गृहपतिक्षेत्रम्॥

जसुसुद्धसहावंसम्भावेसुसुरणाहजावअलोजम्१।अत्रमाया विनोमहेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेनव्यक्तमेवोद्भिन्नइतिव्यक्तोयमुद्भेदः॥३॥अव्यक्तोयथा। निःशेषच्युतचन्दनंस्तनतटंनिर्मृष्टरागोधरोनेत्रेदूरमनञ्जनेपुलकितातन्वीतवेयन्तनुः। मिथ्यावादिनि दूतिबान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापींस्नातुमितोगतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ अत्रवापींस्नातुमितोगतासिनपुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्याक्षेपवताप्रकृतोदाहरणेनयद्यपिदूत्यान्दुश्चेष्टितंनिर्भिन्नम्।तथापिनपूर्वत्रद्वयक्तव्यमित्यव्यक्तोयमुद्भेदः।उभयरूपोयथा।अम्लानोत्पलकोमलेसखिदृशौनीलाञ्जनेनाऽञ्चितेकर्पूरच्छुरणाच्चगण्डफलकेयंवेल्लितः पाण्डिमा। श्वासाः सन्तुचकन्दुकभ्रमिभुवःकिन्तुप्रभावाऽहिनामङ्गानाङ्कशिमानमुत्कटममुंको नाम नोत्प्रेक्षते । अत्रदृशोर्म्लानता गण्डयोः पाण्डुरत्वंश्वासानान्दैर्घ्यमित्युत्कण्ठाचिह्नंनिह्नवाययोयमत्रनयत्यानीलाञ्जनादिप्रयोगस्तस्यतत्त्वाभ्युपगमेऽप्यङ्गानांकृशिमानमुत्कटममुंकोनामनोत्प्रेक्षतइति योयं सखीव्याहारस्तेनतदभिप्रायउद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्चभवतीत्यनुभयरूपोयमुद्भेदः । तेऽमीत्रयोप्युद्भेदाभाविकान्न भिद्यन्ते ॥ २३ ॥ इतिभाविकालङ्कारनिरूपणम् ॥ संसृष्टिरिति विज्ञेयासर्वाऽलङ्कारसङ्करः॥ सातुव्यक्तातथाऽव्यक्ताव्यक्ताव्यक्तेतिचत्रिधा ॥ ८९ ॥ तिलतन्दुलद्वयक्ताछा-

१ मन्थयसि मधुमम प्रणयं संदानयसि त्रिदशेश पादरत्नम् । शुद्धस्वभाव संभावय सुरनाथ यावदलोकम् ॥

यादर्शवदेव च ॥ अव्यक्ताक्षीरजलवत्पांसुपानीयवच्च सा ॥१०॥ व्यक्ता ऽव्यक्ता च संसृष्टिर्नरसिंहवदिष्यते ॥ चित्रवर्णवदन्यस्मिन्नानालङ्कारसङ्करे ॥ ११ ॥ व्यक्तातिलतण्डुलवद्यथा। पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम्। तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥ अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयञ्च तिलतण्डुलवत्सङ्कीर्यते ॥१॥ व्यक्तैव च्छायादर्शवद्यथा। निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जम्बभौ सरः। परस्परं पर्यश्रुवदनौ मम्लतुर्भ्रातरावुभौ । अत्रादर्शच्छायेवहेत्वलङ्कारे राममलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मौपम्येन सदृशाऽसदृशव्यतिरेको दृश्यते ॥२॥ अव्यक्ता क्षीरजलवद्यथा। क्षीरक्षालितचन्द्रेव नीलीधौताम्बरेव च। टङ्कोल्लिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥ अत्रोपमोत्प्रेक्षेक्षीरनीरवन्मिश्रे संसृष्टे न व्यज्येते॥३॥अव्यक्तैव पांसूदकवद्यथा। कृष्णार्जुनानुरक्ताऽपिदृष्टिः कर्णावलम्बिनी। याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि![1]। अत्रपांसूदकयोरिव मृत्पिण्डेश्लेषविरोधयोरव्यक्तयोरेवव्याजस्तुतावङ्गभावोगम्यते ॥४॥ व्यक्ताऽव्यक्ता नरसिंहवद्यथा। रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैर्गजैश्च घनसन्निभैः।भुवस्तलमिवव्योम कुर्वन्व्योमेवभूतलम्। अत्रनरसिंहजाताविवसिंहनरशरीरभागयोः!परिवृत्त्यलङ्कारहेतूपमयोरङ्गभावोव्यक्ताऽव्यक्तरूपःपरिस्फुरन्नुपलभ्यते ॥५॥ व्यक्ताव्यक्तैव चित्रवर्णवद्यथा । मयूरारावमुखरामप्रावृषं सतडिल्लताम्। महाटवीमिवोल्लङ्घ्यतो

१ कृष्णःश्रीकृष्णोवर्णश्च । अर्जुनः पार्थो धवलश्च । कर्णःश्रोत्रं राधेयश्च

यानिमुमुचुर्घनाः। अत्रपटावयवस्थानान्नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णे श्लेषरूपकोपमार्थश्लेषाणामपदपदार्थाश्रयाणां शरद्वर्णनवाक्याश्रयिणि समाध्यलङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गोऽङ्गिभावः, प्रतीयते ॥ ६ ॥ २४ ॥ चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः ॥ काव्यालङ्कृतयःप्रोक्तायथावदुपमादयः॥२५॥इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे उभयालङ्कारविवेचनोनामचतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ श्री सरस्वत्यैनमः ॥

॥ सरस्वतीकण्ठाभरणे पञ्चमः परिच्छेदः ॥

रसोभिमानोऽहंकारः शृङ्गार इति गीयते ॥ योऽर्थस्तस्याऽन्वयात्काव्यं कमनीयत्वमश्नुते ॥ १ ॥ विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु ॥ आत्मसम्यग्गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ॥ २ ॥

शृङ्गारीचेत्कविःकाव्ये जातं रसमयञ्जगत् ॥ सएव चेदशृङ्गारीनीरसं सर्वमेवतत्॥३॥"पश्यति स्त्रीतिवाक्ये"हि न रसः प्रतिभासते॥ "विलोकयति कान्तेति" व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥ "कन्ये कामयमानम्मान्त्वन्न कामयसे कथम्" इतिग्राम्योयमर्थात्मा वैरस्यायैव कल्पते ॥ ५ ॥ "कामङ्कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ॥ त्वयिनिर्मत्सरोदिष्ट्येत्यऽग्राम्योर्थो रसावहः ॥ ६ ॥ नवोर्थः सूक्तिरग्राम्या श्रव्योबन्धः स्फुटाश्रुतिः ॥ अलौकिकार्थ-

युक्तिश्च रसमाहर्त्तुमीशते ॥ ७ ॥ वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ॥ सर्वानुग्राहिणीं तासु रसोक्तिं प्रतिजानते ॥ ८ ॥ भावो जन्मानुबन्धोऽथ निष्पत्तिः पुष्टिसङ्करौ ॥ ह्रासाभासौ शमः शेषो विशेषः परिपोषवान् ॥ ९ ॥ विप्रलम्भोऽथ सम्भोगस्तच्चेष्टास्तत्परीष्टयः ॥ निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥ नायिकानायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ॥ नानाऽलङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥ चतुर्विंशतिरित्युक्ता रसान्वयविभूतयः ॥ स्वरूपमासां यो वेद स काव्यङ्कर्त्तुमर्हति ॥ १२ ॥ आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्मिषन् ॥ रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ॥ जुगुप्सा विस्मयश्चाऽष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥ स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ १५ ॥ स्मृतिर्वितर्कश्चोत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः गर्वः स्नेहो धृतिर्व्रीडाऽवहित्थम्मूढता मदः ॥ १६ ॥ हर्षाऽमर्षावसूयेर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता ॥ त्रासः शङ्का गदो ग्लानिरुन्मादः सम्भ्रमः श्रमः ॥ १७ ॥ निर्वेदो जाड्यमालस्यन्निद्रा सुप्तम्प्रबुद्धता । इतिभावास्त्रयस्त्रिंशद्विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ १८ ॥ चिरञ्चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बध्यन्तेऽनुबन्धिभिः । रसत्वम्प्रतिपद्यन्ते प्रवृद्धाः स्थायिनोऽत्र ते ॥ १९ ॥ रजस्तमोभ्यामस्पृष्टम्मनः सत्त्वमिहोच्यते । निर्वृतयेऽस्य तद्योगात्प्रभवन्तीति सात्त्विकाः

॥२०॥ विशेषेणाभितः काये स्थायिनञ्चारयन्ति ये। अनुभावादिहेतूँस्तान्वदन्ति व्यभिचारिणः ॥२१॥ जनित्वा ये न जायन्ते तेऽथवा व्यभिचारिणः।स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च ॥२२॥ रतौ सञ्चारिणः सर्वान् गर्वस्नेहौ धृतिम्मतिम्। स्थास्नूनेवोद्धतप्रेयः शान्तोदात्तेषु जानते॥२३॥संस्कारपाटवादिभ्यो ऽनुभावं वा निजाश्रये। सञ्चारिणं वा जनयन्सात्त्विकं वा न जायते ॥ २४ ॥ उद्दीपनविभावेभ्यः स्मृतिहेतौ पटीयसि। अनुबन्धोऽनुभावादेरनुबन्धोऽस्य कथ्यते ॥२५॥ विभावस्यानुभावस्य सात्त्विकव्यभिचारिणोः ॥ संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रन्निष्पत्ति१रिष्यते ॥ २६ ॥ विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः। दीपनातिशयैश्चाऽस्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते ॥ २७ ॥ तुल्यकालबलोत्पत्तिहेतौ भावान्तरोदये ॥ संसर्गस्तस्य यस्तेन सङ्करः स निगद्यते ॥ २८ ॥ रसान्तरतिरस्काराद्न्यद्रागाच्च तस्य यः ॥भवत्यपचयोवृद्धेस्तद्ध्रासन्तमप्रचक्षते ॥ २९ ॥ हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ॥ गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते॥३०॥ बलवत्सूपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु ॥ सर्वात्मना समुच्छेदः प्रशमस्तस्य वर्ण्यते ॥ ३१ ॥ आश्रयात्प्रकृतेर्वापि संस्कारस्थैर्यतो ऽपि वा ॥ योऽस्यात्यन्तमविच्छेदः स शेष इति शब्द्यते ॥ ३२ ॥ शृङ्गाराद्या रसा येच येच शान्तोद्धतादयः॥ येच रत्यादिभेदास्तान्विशेषानऽस्य मन्वते ॥ ३३॥

१ निष्पत्तिः प्रकटीकरणं न तूत्पत्तिः ॥

विभावश्चानुभावश्च संचारीचाश्रयश्चयः ॥ येच लीलाद्यो यूनां परिपोषः स कीर्त्यते ॥ ३४ ॥ आश्रयोयस्यरत्यादिःप्रेमादेरुपजायते ॥ विषयो यत्र योषादौ सोऽस्य जन्माऽधिगच्छति ॥ ३५ ॥ आलम्बनविभावः स ज्ञानकारणमुच्यते॥तेनादरादिरूपेण संस्कारस्तेनजायते॥३६॥ अन्यतः पटुरभ्यस्त आश्रयादेर्गुणेन सः ॥ तत्प्रबोधाय माल्यर्तु चन्दनेन्दूदयाऽऽदयः ॥ ३७ ॥ उद्दीपनविभवास्ते सतैः स्मरति वाञ्छति ॥ द्वेष्टिप्रयततेऽवैति मन्यतेवक्ति चेष्टते ॥३९॥ तेऽनुभावास्तदा ये स्युः स्वेदरोमोद्गमादयः ॥ हर्षामर्षादयो येच ज्ञेयाः सञ्चारिणोऽत्रते॥३९॥ स्मृतीच्छायत्नजन्मानोमनोवाक्कायसंश्रयाः॥ विलासा ये वरस्त्रीणां ज्ञेया लीलादयस्तु ते ॥४०॥ लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ॥ मोट्टायितं कुट्टमितं विब्वोकोललितन्तथा ॥ ४१ ॥ विहृतङ्क्रीडितङ्केलिरिति स्त्रीणां स्वभावजाः ॥ हेलाहावादयश्चान्ये ज्ञेयाः स्त्रीपुंसयोरपि॥९२॥उपसङ्ख्यानमेतेषामनुभावेषु मन्वते॥ पश्चाद्भावाऽनुभूतिभ्यां स्मरणाद्यनुभाववत् ॥ ४३ ॥ स्मृत्यादयोऽनुभावाश्च भावाः संश्चारिणश्चये ॥ नाग्रेऽनुक्रियमाणास्तेनटैरभिनयाः स्मृताः ॥ ४४ ॥ भावोयदा रतिर्नामप्रकर्षमधिगच्छति । नाऽधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥४५॥ पूर्वानुरागोमानश्च प्रवासः करुणश्च सः । पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥४६॥ प्रागसङ्केतयोर्यूनोरभिलाषः प्रवर्तते । सङ्कल्परमणीयोऽनु-

रागः सप्राच्यउच्यते ॥४७॥ अहेरिवगतिःप्रेम्णः स्वभाव-कुटिलेति सः। अहेतोर्नैतिनेत्युक्ते हेतोर्वा सा न उच्यते॥४८॥ देशान्तरादिभिर्यूनोर्व्यवधानञ्चिराय यत्। नवेऽनु-रागे प्रौढे वाप्रवासःसोऽभिधीयते॥४९॥लोकान्तरगते यू-निवल्लभे वल्लभा यदा। भृशं दुःखायते दीनःकरुणःस तदो-च्यते ॥५०॥ रतिरेवेष्टसंप्राप्तौपुष्टःसम्भोग उच्यते । सो-पिपूर्वानुरागादेरानन्तर्याञ्चतुर्विधः ॥५१॥ नविना विप्रल-म्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते॥ कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रा गो ऽनुषज्यते॥५२॥स्त्रीपुंसयोर्विप्रलम्भे वैचित्याकल्पना दयः ॥ चेष्टाविशेषाःसम्भोगेचुम्बनालिङ्गनादयः ॥५३॥ विप्रलम्भे ऽभियोगाद्यैः सम्भोगे साध्वसादिभिः ॥ ५४ ॥ मिथःपरीक्षा याः प्रेम्णो निर्दिष्टास्ताः परीष्टयः। विप्रल-म्भादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वस्तुषु ॥५६॥ प्रकृत्यादिवि-भागेन विनिवेशा निरुक्तयः। संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान् गृधिवञ्च्योःप्रलम्भने।इत्यादिज्ञापकाद्ज्ञेयः प्रपूर्वोवञ्चने लभिः ॥५६॥ आदानञ्च प्रतिश्रुत्य विसंवादनमेव च ॥ कालस्य हरणञ्चाहुः प्रत्यादानञ्च वञ्चनम् ॥५७॥ पूर्वानुरा गपूर्वेषु विप्रलम्भेषु तत्क्रमात्। विशेषद्योतकेनेह व्युप-सर्गेण सूच्यते ॥५८॥ प्रतिश्रवोहि पूर्वानुरागवक्रेक्षिता-दिभिः। अभीष्टालिङ्गनादीनामादानंह्रीभयादिभिः ॥५९॥ माने निवारणन्तेषां विसंवादनमुच्यते। अयथावत्प्रदानं वा व्यलीकस्मरणादिभिः ॥६०॥ प्रवासेकालहरणं व्यक्त-मेषां प्रतीयते। प्रोष्यागतेष्विहैतानि कान्ताः कान्तेषु यु-

तुरोर्थात्प्रयुञ्जते ॥६३॥ विविधश्च विरुद्धश्च व्याविद्धश्च क्रमेण सः । विनिषिद्धश्च पूर्वानुरागादिषु विषज्यते ॥६४॥ पूर्वानुरागे विविधं वञ्चनं व्रीडितादिभिः । माने विरुद्धन्तत्प्राहुः पुनरीर्ष्यायितादिभिः ॥६५॥ व्याविद्धन्दीर्घकालत्वात्प्रवासे तत्प्रतीयते । विनिषिद्धन्तु करुणे करुणत्वेन गीयते ॥६६॥ रागोनुसहपश्चाद्वानुरूपोऽनुगतोपि वा । यूनोरपूर्वः पूर्वाऽनुरागशब्देन शब्द्यते ॥६७॥ राजतरङ्गेर्वापि रागः करणभावयोः ॥६८॥ घञान्यकारके भावेनलोपेन नियम्यते । मान्यते प्रेयसा येन यस्मिप्रयत्वेन मन्यते । मनुते वामिमीते वा प्रेममानः स कथ्यते ॥ ६९ ॥ महाभाष्यकृतः "कोसावनुमान,, इति स्मृतेः । ल्युडन्तोपि न पुल्लिङ्गो मानशब्दः प्रदुष्यति ॥७०॥ यत्राङ्गना युवानश्च वसते न वसन्ति च । सम्प्रवासः प्रशब्देन प्रतीपार्थेन कथ्यते ॥७१॥ चिन्तोत्कण्ठादिभिश्चेतो भृशं वासयतीह यः। प्रवासयति वा यूनः सम्प्रवासो निरुच्यते ॥७२॥ प्रपूर्वको वसिर्ज्ञेयः कारितान्तःप्रमापणे[1]।तूष्णीम्प्रवासयेदेनमिति वृद्धाऽनुशासनात् ॥७३॥ अभूतोत्पादनायां कृञ् दृष्टः कुरुघटं यथा। दृष्टश्चोच्चारणे चोरङ्कार[2]माक्रोशतीति वत् ॥ ७४॥ दृष्टो ऽवस्थापने ऽश्मानमितः कुरु यथोच्यते ॥७५। अभ्यञ्जनेपि च यथा पादौमे कुरु सर्पिषा। मूर्च्छाविलापौ कुरुते कुरुतेसाहसंमनः॥७६॥करोति दुःखञ्चित्तेन योसौ क

१ कारितं यदन्तः प्रमापणमाभ्यंतरोवधइत्यर्थः ।

२ कर्मण्याक्रोशे इत्यनेन खमुञ् । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

रुण उच्यते।भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु॥७७॥
भुनक्तिभुग्नोभुङ्क्तेन्नम्भुङ्क्तेसुखमितीष्यते। समीचीना-
ऽर्थसम्पूर्णात्ततो घञ् प्रत्यये सति॥७८॥भावे वाकारकेवा
ऽपि रूपं सम्भोग इष्यते। स पावनार्थः पूर्वानुरागानन्तर
उच्यते॥७९॥उत्पन्ना हि रतिस्तस्मिन्नानुकूल्ये न पाल्यते।
स मानानन्तरम्प्राप्तः कौटिल्यार्थं विगाहते ॥ ८० ॥ स्वतो
ऽपि कुटिलम्प्रेम किमु मानान्वयेसति। प्रवासानन्तरेतस्या
ऽभ्यवहारार्थतेष्यते ॥८१॥ तत्र रक्तुपोषितैरन्नमिव नि-
र्विश्यते रतिः। करुणानन्तरगतो ऽनुभावार्थःसकथ्यते ८२
विप्रलम्भवद्भिरस्मिन्द्विः सुखमेवानुभूयते । यदि वा भोग
इत्यस्य सम्प्रयोगार्थवाचिनः॥८३॥समा समासे चतुराश्च-
तुरोर्थान्प्रचक्षते। स संक्षिप्तोऽर्थसङ्कीर्णःसम्पूर्णःसम्यगृद्धि-
मान् ॥८४॥ अनन्तरोपदिष्टेषु सम्भोगेषूपपद्यते । नवे
हि सङ्गमे प्रायो युवानःसाध्वसादिभिः॥८५॥ संक्षिप्तानेव
रत्यर्थमुपचारान्प्रयुञ्जते। मानस्यानन्तरे तेषां व्यलीकस्म
रणादिभिः॥८६॥ रोषशेषानुसन्धानात्सङ्करःकेन वार्यते।
सम्पूर्णःपूर्णकामानाङ्कामिनां प्रोष्यसङ्गमे ॥ ८७ ॥ उत्क-
ण्ठितानाम्भूयिष्ठमुपभोगः प्रवर्तते। प्रत्यागतेपि यत्रैषा
रतिपुष्टिः प्रयोजने ॥८८॥ साकिमावर्ण्यते यूनान्तत्रैव
मृतजीविते। पूर्वानुरागपूर्वाणां व्युत्पत्तिभिरुदाहृतः ॥
८९॥ अनन्तराणां सर्वेषान्तत्समासे निरुक्तयः। वृत्तिर-
त्राऽजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था ऽपि वर्तताम्॥९०॥प्रधानमनु
पस्कृत्य न तदर्थो निवर्तते। प्रथमानन्तरे वृत्तेरजहत्स्वा

र्थंतेष्यते ॥ ९१ ॥ नात्यन्तमजहत्स्वार्थान्ताम्मानानन्तरे विदुः । प्रवासानन्तरेत्वीषदजहत्स्वार्थंतेष्यते ॥९२॥ करुणार्थस्य गन्धोपि नास्त्येव तदनन्तरे । अष्टमीचन्द्रकः कुन्दचतुर्थीसुवसन्तकः ॥९३॥ आन्दोलनचतुर्थ्येकशाल्मलीमदनोत्सवः। उदकक्ष्वेडिका शोकोत्तंसिका चूतभञ्जिका ॥९४॥ पुष्पावचायिका चूतलतिका भूतमातृका । कादम्बयुद्धानि नवपत्रिका बिसखादिका॥९५॥शक्रार्चा कौमुदीयक्षरात्रिरभ्यूषखादिका। नवेक्षुभक्षिका तोयक्रीडापेक्षादिदर्शनम्॥९६॥द्यूतानि मधुपानञ्च प्रकीर्णानीति जानते। नित्यो नैमित्तिकश्चान्यः सामान्यो ऽन्यो विशेषवान् ॥९७॥ प्रच्छन्नोन्यः प्रकाशोन्यः कृत्रिमाऽकृत्रिमावुभौ सहजाऽऽहार्यनामानौ परौ यौवनजोऽपरः॥९८॥विस्रम्भजश्च प्रेमाणो द्वादशैते महर्द्धयः । चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः सङ्कल्पोत्पत्तिसन्ततिः ॥९९॥ प्रलापो जागरः कार्श्यमरतिर्विषयान्तरे । लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मूर्छनम्मुहुः॥१००॥ मरणञ्चेति विज्ञेयाः क्रमेणप्रेमपुष्टयः। नायकः प्रतिपूर्वोयमुपपूर्वोनुनायकः ॥ १०१ ॥ नायिकाप्रतिपूर्वा सावुपपूर्वाऽनुनायिका। नायिकानायिकाभासावुभयाभास इत्यपि ॥२॥ तिर्यक्षु च तदाभासा इति द्वादश नायकाः। तेषु सर्वगुणोपेतः कथाव्यापी च नायकः ॥ ३ ॥ अन्यायवाँस्तदुच्छेद्य उद्धतः प्रतिनायकः । ततः कैश्चिद्गुणैर्हीनः पूज्यश्चैत्रोपनायकः ॥४॥ समो न्यूनो ऽपि वा तस्य कनीयाननुनायकः । स्यात्कथाव्यापिनीसर्वगुणयुक्ता ऽथ

नायिका॥५॥हेतुरीर्ष्यायितादीनां सपत्नीप्रतिनायिका। ततः कैश्चिद्गुणैर्हीना पूज्या चैवोपनायिका ॥६॥ समा न्यूनापि वा किञ्चित्कनीयस्यनुनायिका। तदाभासास्तथैवस्युर्भेदास्तेषाङ्गुणादिभिः ॥७॥ नायकस्तत्र गुणत उत्तमो मध्यमोऽधमः। प्रकृतेः सात्विकः सस्याद्राजसस्तामसस्तथा ॥८॥ साधारणोनन्यजातिः स विज्ञेयः परिग्रहात्। उद्धतो ललितः शान्त उदात्तो धैर्यवृत्तितः ॥९॥ शठो धृष्टोनुकूलश्च दक्षिणश्च प्रवृत्तितः।गुणतो नायिकापि स्यादुत्तमामध्यमाधमा ॥११०॥ मुग्धामध्याप्रगल्भा च वयसा कौशलेन च। धीराऽधीरा च धैर्येण स्वान्यदीयापरिग्रहात् ॥११॥ उढानूढोपयमनात् क्रमाज्ज्येष्ठा कनीयसी। मानर्द्धैरुद्धतोदात्ता शान्ता च ललिता च सा ॥१२॥ सामान्या च पुनर्भूश्च स्वैरिणी चेति वृत्तितः। आजीवतस्तु गणिका रूपाजीवा विलासिनी॥ १३॥ अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खण्डितादयः। निद्राकूणितताम्राक्षो नारीनखविभूषितः ॥१४॥ प्रातरेति प्रियो यस्याः कुतश्चित्खण्डितेति सा। चाटुकारमपि प्राणनाथङ्कोपादपास्य या ॥ १५॥ पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा। दूतीमहरहःप्रेष्यकृत्वा सङ्केतकं क्वचित् ॥ १६ ॥ यस्या न मिलितः प्रेयान्विप्रलब्धेति तां विदुः। सा तु वासकसज्जा स्यात्सज्जिते वासवेश्मनि ॥१७ प्रियमास्तीर्णपर्यङ्के भूषिता या प्रतीक्षते। स्वाधीनपतिका सा तु यस्याः पार्श्वन्नमुञ्चति॥१८॥प्रियश्चित्ररतक्रीडासुखास्वाद-

नलोलुपः। पुष्येषु पीडिताकान्तं याति या साभिसारिका
॥१९॥ प्रियो देशान्तरे यस्याः सा तु प्रोषितभर्तृका। यस्याः
समुचितेऽप्यन्हि प्रवासी नैति वल्लभः॥२०॥ विरहोत्कण्ठिता
सा तु द्वात्रिंशदिति नायिकाः। हीनपात्राणि शेषाणि
पीठमर्दो विदूषकः २१ विटचेटौ पताकीश्च सख्यश्चैषाम्प-
रिग्रहः। महाकुलीनतौदार्यमहाभाग्यं कृतज्ञता ॥२२॥
रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यसम्मदः। मानितोदार-
वाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता ॥ २३ ॥ द्वादशेति गुणानाहु-
र्नायकेष्वाभिगामिकान्। मृद्वीकानारिकेराम्रपाकाद्याः
पाकभक्तयः ॥ २४ ॥ नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठारागाद्या राग-
भक्तयः।अन्तर्व्याजबहिर्व्याजनिर्व्याजा व्याजभक्तयः॥२५॥
धर्मार्थकामोद्रेकाश्च प्रेमसम्पर्कभक्तयः। वाक्यवत्त्वप्रब-
न्धेषु रसालङ्कार सङ्करात् ॥ २६ ॥ निवेशयन्त्यनौचित्य-
परिहारेण सूरयः। चतुर्वर्गफलसम्पन्नञ्चतुरोदात्त-
नायकम् ॥ २७ ॥ चतुर्वर्गफलङ्कीनप्रबन्धम्ब्यान्ध्यवीयति।
मुखम्प्रतिमुखङ्गर्भोऽवमर्शश्च मनीषिभिः ॥ २८ ॥ स्मृता-
निर्वहणञ्चेति प्रबन्धे पञ्चसन्धयः। अविस्तृतमसंक्षिप्तं
श्रव्यवृत्तं सुसन्धि च ॥ २९ ॥ भिन्नसर्गान्तवृत्तञ्च काव्यं
लोकोऽभिनन्दति। पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्रमवर्णनैः॥३०॥
देशसम्पत्प्रबन्धस्य रसोत्कर्षाय कल्पते। ऋतुरात्रिन्दि-
वार्केन्दूदयास्तमयवर्णनैः॥ ३१॥ कालः काव्येषु सम्पन्नो-
रसपुष्टिन्नियच्छति। राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनाङ्ग-
भङ्गिभिः ॥ ३२ ॥ पात्राणां वर्णनात्काव्ये रसस्रोतो धिनि-

ष्ठति । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरसोत्सवाः ॥ ३३ ॥ विप्रलम्भाविवाहाश्च चेष्टाः काव्ये रसावहाः। मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयादिभिः ॥ ३४ ॥ पुष्टिःपुरुषकारस्य रसङ्काव्येषु वर्षति । नावर्णनन्नगर्षादेर्दोषायविदुषाम्मत्तम् ॥ ३६ ॥ यदिशैलन्नुरात्रग्रादेर्वणनेनैव तुष्यति । गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकन्तेनविद्विषाम् ॥ ३६ ॥ निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः । वंशवृत्तश्रुतादीनिवर्णयित्वा रिपोरपि ॥३७॥ तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्चधिनोतिनः ॥ १३७ ॥ अथैषां लक्षणोदाहरणानि । मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनंरतिः । आसम्प्रयोगविषयासैवप्रीतिर्निगद्यते ॥ १३९ ॥ तद्रूपेण रसस्य भावो यथा ।
हरस्तुकिञ्चिरपरिवृत्त१धैर्यश्चन्द्रोदयारम्भइवाम्बुराशिः । उमामुखेबिम्बफलाधरोष्ठेव्यापारयामास विलोचनानि ।
अत्रबिम्बोष्ठत्वादिभिर्मनोनुकूलेपार्वतीमुखेविलोचनव्यापारानुमितो महेश्वरस्याभिलाषविशेषः सात्विको रत्यनुत्पादात्सुखानुभवस्योत्पत्तिमात्रमनुमापयति ॥ १ ॥
तद्रूपेणैव सात्विकोत्पत्तौ जन्मयथा । अभूद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठःस्विन्नाङ्गुलिः संववृत्तेकुमारी । तस्मिन्द्वयेतत्क्षणमात्मवृत्तिः समंविभक्तेव मनोभवेन। अत्र स्वेदरोमोद्भेदयोः सात्विकयोरुत्पादाद्रसस्य रतिरूपेणाविर्भावो ऽवगम्यते॥२॥ जन्मैवसञ्चार्युत्पत्तौ यथा । तयोरपाङ्गप्रविचारितानिकिञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि । ह्री-

१ परिलुप्तेत्यपिपाठः॥

यन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि॥
अत्र ह्रीःसंचारिभावो जायमानो रसस्य जन्म ज्ञापयति ॥३॥ तदेवानुभवोत्पत्तौ यथा। ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जामृदूकृत्य नरेन्द्रकन्या। दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारम्प्रत्यगृहीत्संबरणस्रजेव। अत्र दृष्टिलक्षणः शरीरारम्भेनुभावोभवन् साविर्भावं लक्षयति॥४॥अनुभावादेरनेकस्यैकस्य वा पुनरुत्पत्तिरनुबन्धः। सोनेकस्य यथा।
विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन।
अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्नारतिः साभिलाषतदवलोकनेन विविक्तवसन्तादिभिरुद्दीप्यमानारोमाञ्चावहित्थलक्षणाभ्यां सात्विकव्यभिचारिभ्यामनुबध्यते ॥ ५॥ एकस्यैव पुनःपुनर्यथा। यान्त्यामुहुर्वलितकन्धरमाननन्तदा वृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या। दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढन्निखातइव मे हृदयेकटाक्षः॥
अत्र मालत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रतिर्वसन्तावतारतत्सन्निधिविशेषप्रदर्शनादिभिरुद्दीप्यमाना पुनःपुनरुत्पन्नेन वलितग्रीवकटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुबध्यते। अत्रैव माधवस्य मालतीविषये तदहरेवोत्पन्ना रतिस्तैरेवोद्दीपनैरुद्दीप्यमाना हर्षधृतिस्मृतिमतिव्याध्यादिभिः सञ्चारिभावैर्वागारम्भेण चानुभावेनानुबध्यते ॥६॥ रतिरूपेणैव रसनिष्पत्तिर्यथा। तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमर्पय-

न्ती । मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ । अत्र जन्मान्तरानुभवसंस्कारात्प्रतिकूलेऽपि शूलिनि शैलात्मजायाः सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं वियुक्तस्य दुश्चरेणापि तपसा प्रार्थनीयसङ्गमस्य तस्याकस्मिकदर्शनेनोद्दीप्यमाना सद्यः समुपजायमानसात्त्विकस्वेदस्तम्भवेपथूपलक्षितैर्हर्षधृतिस्मृत्यावेगसाध्वसादिभिर्व्यभिचारिभिर्भावैः पदविक्षेपलक्षणेन च शरीरानुभावेन संसृज्यते । सोऽयं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगैः रतिरूपेण रसो निष्पद्यते ॥७॥ रतिरूपेणैव रतिपुष्टिर्यथा । पीनश्रोणिगभीरनाभिनिभृतम्मध्येभृशोच्चस्तनम्पायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः । स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवन्ध्यायति । अत्र सर्वदैव श्रीवत्सलक्ष्मणो लक्ष्मीविषये महाकुलीनतौदार्यस्थिरानुरागितारूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः समुत्पन्ना रतिस्तदवयवविशेषकामनीयकत्रिभावत्तेनोद्दीपनविभावातिशयेनोद्दीप्यमाना ब्रह्मणः समक्षमप्यालिङ्गनलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुमीयमानां लज्जाप्रणाशलक्षणाम्प्रेमपुष्टेरष्टमीमवस्थामध्यास्ते अत्र चानुक्ता अपि सात्त्विका व्यभिचारिणोऽन्येऽपि चाऽनुभावविशेषाः प्रतीयन्ते । श्रियोऽपि च समग्रात्मगुणसम्पदाश्रये श्रीवत्सलक्ष्मणि तथाभूता तदभ्यधिकावा रतिः प्रवृद्धप्रेमप्रियतमालिङ्गनलक्षणेनोद्दीपनविभावेनो

द्दीप्यमानां नयननिमीलनानुमेयां समस्तसात्विकानुभावव्यभिचारिहेतुम्प्रेमपुष्टेरुत्तरामवस्थामाश्रयति । सोयं विषयसौन्दर्यादाश्रयप्रकृतेः संस्कारपाटवादुद्दीपनातिशयाच्च पराङ्कोटिमावहन् रसः पुष्टइत्युच्यते । अत्रैव ब्रह्मणः श्रियम्प्रतिमानोहराममेयां सृष्टिरिति रत्नाकरस्येयमात्मजेति चन्द्रामृतादीनामियंसोदर्येति विष्णोरियम्प्रियतमेति कामस्येयं जननीत्यादिभ्य आलम्बनेभ्यः समुत्पन्ना प्रीतिः स्वावासानुपघातिना शरीरसन्निवेशेन दृङ्निमीलनजनितया च तदुपघातशङ्कया उद्दीप्यमाना तत्क्षणोपजायमानतया वेगस्मृतिवितर्कोन्मादमोहचिन्तादिभिर्व्यभिचारिभावैस्तदनुमेयैश्च स्तम्भवेपथुप्रभृतिसात्विकैः शिवानुध्यानलक्षणेन बुद्ध्यारम्भानुभावेन संसृज्यमानापरम्प्रकर्षमारोहतीति प्रतीयते ॥ ८ ॥ रतौ भयादिसङ्करो यथा । राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीन्दैवात्समासाद्यमेदस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतःप्रेयसीम् । आतङ्काद्विकलन्द्रुतङ्करुणया विक्षोभितं विस्मयात्क्रोधेन ज्वलितम्मुदाविकसितञ्चेतः कथं वर्तताम् । अत्र माधवस्य मालत्याम्पूर्वमुत्पन्नारतिस्तदवस्थालोकनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाना भयशोकविस्मयक्रोधहर्षैरपिरसान्तरैःपृथक्पृथग्विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः सङ्कीर्यमाणा मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भानुभावैर्भयाद्यनुरूपैश्च सात्विकव्यभिचारिभिः सम्पर्कैःपरम्प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते।तत्र“चेतसो वैकल्या-

दिपरिभावनम्मन आरम्भो वाक्योच्चारणं"वागारम्भः राहोरिवदस्योश्चन्द्रकलामिव प्रेयसीमित्यादि„बुद्ध्यारम्भः। आच्छिन्दत इत्यादि"शरीरारम्भः।भयादीनाञ्चपञ्चानामपि यथाक्रमं राहोरिति चन्द्रकलामिवाननचरीमिति दैवात्समासाद्यम इति दस्योरस्य कृपाणपातविषयादिति श्चाच्छिन्दतः प्रेयसीमित्यालम्बनविभावास्तत्स्वरूपपरिभावनान्युद्दीपनविभावाः धिकलन्द्रुतं विक्षोभितञ्चलितं विकसितमित्यनुभावाः। आतङ्ककरुणाविस्मयक्रोधमुदनुरूपाश्च कम्पाश्रुस्तम्भवैवर्ण्यरोमाञ्चादयः सात्विकामोहविषादोदर्कौग्र्ताधृत्यादयोव्यभिचारिणश्चानुमीयमानानिष्पत्तिहेतवो भवन्ति। सोयन्तुल्यकालबलोत्पत्तिकारणानाम्भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्गः सङ्कर इत्युच्यते ॥९॥ रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य ह्रासो यथा। कोपो यत्र भ्रुकुटिरचनानिग्रहो यत्र मौनं यत्राऽन्योन्यं स्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः। तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसम्पश्यजातन्त्वम्पादान्ते लुठसि नच मे मन्युमोक्षः खलायाः।अत्र योषितिरोषाख्यरसान्तरतिरस्कारात्पुरुषे चान्यरागाद्रतिप्रकर्षस्य ह्रासोऽवगम्यते ॥१०॥ रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासो यथा। विक्किणइ माहमासम्मि पामरोपारणं बिइल्लेण। णिद्धूममुम्मुरेसामलीएथणएणिअच्छन्तो १ ॥११॥ तिर्यक्षु यथा। पअपाडिअंसो

१ विक्रीणीते माघमासे पामरः प्रावरणं बलीवर्देन। निर्धूम मुर्मरश्यामलायास्तनौनियच्छमानः।

हग्गन्तं वाए उवसहगोठ्ठमज्झम्मि।दुठ्ठवसहस्स सिङ्गेअ-च्छिउडङ्कुडुअन्तीए[1]॥१२॥नायकप्रतियोगिषु यथा । पुलअ-ञ्जणेति दहकन्धरस्स राहवसरासरीरम्मि । जणअसुआ-फंसमहग्घविअकरअलाठ्ठविमुक्का[2]॥१३॥ गौणेषु यथा॥उव्वहइ णवतिणंकुररोमञ्चपसाहिआइ अङ्गाइं। पाउ-सलच्छीएपओहरेहिंपडिवेल्लिओविञ्झो[3]॥ एतेचत्वारोपि-रसाभासा उच्यन्ते ॥१४॥ रतावेवलज्जारोषरूपरसान्तर-योः प्रशमो यथा । दृष्टे लोचनवन्नमनाङ्मुकुलितम्पार्श्व-स्थिते वक्त्रवन्न्यग्भूतम्बहिरासितमपुलकवत्स्पर्शंसमात-न्वति । नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो मानेनापगतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशिप्रेयसि । अत्र ब-लवद्भ्यां प्रियप्रेमानुनयाभ्यां ह्रीरोषयोरुपशमः क्रियते ॥ १५॥ रतावेवरोषरूपरसस्यशेषो यथा । एष्यत्युत्सुकमा-गते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृ-हीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् । मानिन्याश्चरणानतिव्य-तिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणञ्चक्षुर्जातमहोप्रपञ्चचतुरञ्जाता-गसिप्रेयसि । अत्र कस्याश्चिद्बलवताप्रेम्णोन्मूलितस्यापि मानस्य शेषेऽनुवर्तते । तएते भावा दशापि रसप्रकारा हा-

---

१ प्रतिपादितं सौभाग्यं त्वयैवेह वृषभ गोष्ठमध्ये । दुष्टवृषभस्यशृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ।

२ पुलकं जनयन्ति दशकन्धरस्य राघवशराः शरीरे । जनकसुता स्पर्शमहार्घित करतलाकृष्टविमुक्ताः ॥

३ उद्वहतिनवतृणाङ्कुर रोमाञ्चप्रसाधितानि अङ्गानि । प्रावृड्लक्ष्म्याः पयोधराभ्यां प्रतिवेल्लितोविन्ध्यः ।

सादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते । ग्रन्थगौरवभयान्न क्वचिदु-
दाह्रियन्ते॥१६॥ तत्र । न्यङ्गः १ क्रीडादिभिश्चेतो विकासो
हास उच्यते । तद्रूपेण रसस्य भावो यथा । कनककलश-
स्वच्छे राधापयोधरमण्डले नवजलधरश्यामामात्मद्यु-
तिम्प्रतिबिम्बिताम् । असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मु-
हुरुत्क्षिपन् जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः।
अत्र राधया हरिन्यङ्गाद्धरेस्तु व्रीडातो हासस्य सत्तामात्र-
म्प्रतीयते॥१॥शोकश्चित्तस्य वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः॥१४१॥
तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा । हृदयान्नापयातोसि दि-
क्षु सर्वासु दृश्यसे । वत्स रामगतोसीति सन्तापादनुमी-
यसे । अत्र दशरथस्य रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्म-
रणादिभिरुद्दीपितश्चिन्तासन्तापादिर्वागारम्भेण चानुष-
ज्यमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते॥२॥ प्रतिकूलेषुतैक्ष्ण्य
स्य प्रबोधः क्रोध उच्यते॥१४२॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति
र्यथा। मय्येवमस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहः प्रणयमप्र-
तिपाद्यमाने। भेदाद्भ्रुवोःकुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या भग्नं
शरासनमिवातिरुषास्मरस्य।अत्र"यद्यपि विभावाऽनुभा-
वसञ्चारि संयोगलक्षणाया रसनिष्पत्तेरधिकमतिरुषाति
लोहिताक्ष्येति प्रकर्षनिमित्तमतिशब्दोपादानं विद्यते"त-
थाप्युत्तमनायिकाश्रयः प्रियविषये न रोषः प्रकर्षमासा-
दयति॥३॥कार्यारम्भेषु संरम्भःस्थेयानुत्साहइष्यते॥१४३॥

१ सोत्प्रासवचनं वचः ।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा । मूर्द्ध्नाजाम्बवतोभिवाद्यच रणावापृच्छ्य सेनापतीनाश्वास्याश्रुमुखान्मुहुः प्रियसखी न्प्रेष्यान्समादिश्यच । आरम्भञ्जगृहे महेन्द्रशिखरादम्भो निधेर्लङ्घने रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैःस्मरन्मारुतिः॥ अत्राभिवादनाप्रश्नाश्वासनासमादेशनाद्रिशिरारोहणेष्ट-देवतास्मरणानां पूर्वरङ्गपर्यवसायित्वेनाऽनुद्दीपनविभाव-त्वादनुत्साहानुभावत्वाच्च नायमनुबन्धो निष्पत्तिः प्रक-र्षो वा भवति ॥४॥ भयश्चित्तस्यवैक्लव्यं रौद्रादिजनितं वि-दुः॥१४४॥तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा । मन्त्रान्मृत्युजि-तो जपद्भिरसकृद्ध्यायद्भिरिष्टान्सुराञ्छुष्यत्तालुभिराकु-लाकुलपदैर्निर्वाग्भिरुत्कम्पिभिः । अध्वन्यैरिहजीवितेश महिषव्याघूर्णधूमाविलालङ्घ्यन्ते करिमांसघस्मररणत् कौलेयकाः पल्लयः॥ अत्र "यद्यपि पल्लीनामालम्बनत्वन्त द्विशेषणयोरुद्दीपनत्वम्मन्त्रजपादेरनुभावत्वन्तालुशोषा दीनां व्यभिचारित्वमिति विभावानुभावव्यभिचारिसंयो गो ऽस्ति"तथापि मन्त्रजपेष्टदेवतानुध्यानयोर्लङ्घनोपाय-परत्वान्न भयरूपेण रसनिष्पत्तिः ॥ अध्वन्यानां हि त-न्निष्पत्तावल्पसत्वतयास्तम्भमोह मूर्छामरणादिभिरुपा-यप्रयोगो न घटते॥५॥ जुगुप्सा गर्हणाऽर्थानान्दोषसन्द-र्शनादिभिः ॥१४५॥ तद्रूपेण रसस्यानुगमो यथा । रेहस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् । रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्नसीताप्रवा सनपटोः करुणा कुतस्ते॥अत्र "यद्यपि द्विजशिशोर्जीव-

नाय मुनिरपि शूद्रो वध्य इति न रामस्यात्मकर्मनिन्दा” तथाप्यनपकारिणञ्जिघांसतो घृणा प्रवर्तत इति सीतापरित्यागविषयत्वेनैवात्र जुगुप्सानुगमो गृहीतव्यः। शम्बूकविषये पुनरस्याजन्ममात्रमेवेति ॥६॥ विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ॥१४६॥ तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया सत्यं कृष्ण क एव माहमुसलीमिथ्याम्ब पश्याऽननम्। व्यादेहीति विदारिते तु वदने दृष्ट्वा समस्तञ्जगन्माता यस्य जगाम विस्मयवशम्पायात्स वः केशवः। अत्र शिशोर्मुखेजगद्दर्शनमालम्बनविभावः। तत्सामग्र्यशैशवाद्यालोकनमुद्दीपनविभावो विस्मयवशञ्जगामेत्यनेनाऽनुपात्ता अपि सञ्चारिणोनुभावाश्च गृह्यन्ते॥७॥ स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागामयादिभिः॥१४७॥ तद्रूपेण रसस्य पुष्टिर्यथा। तन्ताणहअच्छाअंणिच्चलल्लोअणसिहम्पउत्थपआवम्। आलेक्खपईवाण व्वणिअअम्पअइचडुलत्तणम्पि विअलिअम्।१ अयञ्च पुष्टोपि सात्त्विकत्वात्सदैवान्यानुयायीति नानुभावादिभिरनुबध्यते॥८॥ हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया॥१४८॥ तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। करिमरिअआलगज्जिरजलआसणिपडिरवोएसो। पइणोधणुरवकङ्खिणिरोमञ्चङ्किम्मुहावहसि २। अस्यापि

---

१ एतच्छ्लोकच्छाया चतुर्थपरिच्छेदे (१२) पृष्ठे गता

२ किर्मीरितजाल गर्जित जलदाशनि प्रतिरवोएषः। पत्युर्धनूरवकांक्षिणि रोमाञ्चं किं मुधावहसि ॥

सात्त्विकत्वादन्यानुबन्धानजायन्ते॥९॥मदप्रमदपीडादेर्वै-
स्वर्यङ्गद्गदं विदुः॥१४९॥तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथापि-
पिप्रियसस्वयंमुमुखासवन्देहि मे ततत्यज दुदुद्रतम्भ
भभाजनङ्काञ्चनम् । इति स्खलितजल्पितम्मदवशात्कु
रङ्गीदृशः प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥ अयमपि
सात्त्विकत्वान्निष्पन्नो नान्यैरनुबध्यते॥१०॥वपुर्जलोद्गग-
मः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः॥१५०॥तद्रूपेणरसस्य जन्म
यथा । हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डुरीभूतमुख-
च्छवीनाम् । स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं
पत्र विशेषकेषु।अत्रापि पूर्ववदन्यानुषङ्गो न भवति॥११॥
रागरोषभयादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ॥१५१॥ तद्रू-
पेण रसस्य जन्म यथा । मा गर्वमुद्वह कपोलतले चका-
स्ति कान्तस्वहस्तलिखितामम मञ्जरीति । अन्यापि कि-
न्न सखिभाजनमीदृशीनां वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्त-
रायः। अयमपि प्राग्वदेवनान्यैरनुगम्यते॥१२॥विषादम-
दरोषादेर्वर्णान्यत्वं विवर्णता॥१५२॥तद्रूपेण रसस्य निष्प-
त्तिर्यथा। सहिसाहसंतेण समं अहम्पिकिंणिग्गआपहा-
अम्मि।अण्णच्चिअदीसइ जेणदप्पणेक्काविसासुमुही१।अय
मपि नान्यैरनुबध्यते॥१३॥अश्रुनेत्रोद्गतं वारि दुःखशोक
प्रहर्षजम्॥१५३॥तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा । उत्पक्ष्म-
णोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्ति वाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलाऽनु-

१ सखिसाहसंतेन सममहमपिकिं निर्गताप्रभाते । अन्यैवदृश्यते येन द-
र्पणे क्वापिसासुमुखी ।

बन्धम्। अस्मिन्ननलक्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमी भवन्ति। अत्र वाष्पशब्देन लोचनाश्रयमश्रूच्यते । नकण्ठाद्याश्रयोदुःखावेशः यथा । विललाप सगद्गदम्।मुहुर्लग्नः कण्ठे तरलयति वाष्पस्तनतटीमिति॥१४॥ प्रलयस्तीव्रदुःखादेरिन्द्रियास्तमयोमतः ॥१५४॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा । तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिम्मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् । अज्ञातभर्तृव्यसनामुहूर्तङ्कृतोपकारेव रतिर्बभूव । अत्र मोहशब्देन मूर्च्छोच्यते। न वक्ष्यमाणलक्षणोमोहः ।१५॥स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते ॥१५५॥ तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा । इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता स्थितातिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे । पुनर्दृष्टिम्बाष्पप्रकरकलुषामर्पितवती मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यन्दहति माम् । अत्र सविशेषास्मृतिरिच्छया वागारम्भेण चानुबध्यते। निष्पत्यादयः पुनरस्या रत्यादिनिष्पत्तिष्वेव द्रष्टव्याः। रत्यादयो हि स्मृतिमूलत्वात्तत्प्रकर्षाऽपकर्षावनुवर्तन्ते॥१६॥उहोवितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथामति॥१५६॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा।चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगाद्रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु ।स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः।सोयमसत्यः सत्यो वा स्मृतिज्ञानचिन्तनादिद्वारेण निश्चयान्तो निष्पन्न इत्युच्यते॥१७॥ उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाषः स्यात्तदाप्तये ॥१५७॥ तद्रूपेण रसनिष्पत्ति-

ह्रासो यथा । यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया बाष्पस्तम्भितकण्ठवृत्तिवचनं चिन्ताजडन्दर्शनम् । वैक्लव्यं ममतावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः अत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्प्रीतिरिवोत्कण्ठापि तदनुषङ्गिणी निष्पन्ना उत्तरार्द्धप्रतिपाद्येन तथाविधेनैव विस्मयादिना ऽभिभूयमाना ह्रास इत्युच्यते प्रकर्षश्चास्य ममारण्यौकस इत्यनेन निवार्यते ॥ प्रयत्नपूर्विकार्थेषुस्मृतिश्चिन्तेति कथ्यते॥१५८॥ तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा । चिन्ताणिअदइअसमागमम्मि कअमण्णुआइँ भरिऊण।सुण्णकलहाअन्तीसहीहिँरुण्णाणओहसिआ१॥अत्र सखीरोदनेन शून्यकलहः शून्यकलहेन साक्षात्कारः साक्षात्कारेण चिन्ता चिन्तया तु मूलभूता रतिः प्रकृष्यते ॥ स्वात्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते ॥ १५९ ॥ तद्रूपेण रसस्य जन्मयथा । कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् । राजोभिरन्तः परिवेषबन्धि लीलारविन्दम्भ्रमयाञ्चकार॥ अत्र लीलारविन्दभ्रमणचेष्टयाकश्चिदिन्दुमत्यै तिष्ठते ॥ शास्त्रोक्तार्थानुसन्धानादर्थनिर्द्धारणंमतिः ॥ १६० ॥ तद्रूपेण रसस्याऽनुबन्धोयथा । असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः । सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः ॥ अत्र पूर्वार्द्धोक्ता-

१ चिन्तानीतदयितसमागमे कृतमन्युना भृता भूत्वा ॥ शून्यं कलहायन्ती सखीभी रुदितान पाहसिता ॥

र्थनिर्धारणरूपा मतिरुत्तरार्द्धेनाऽनुबध्यते ॥ गर्वोऽन्येषामवज्ञानमात्मसम्भावनादिभिः ॥ १६१ ॥ तद्रूपेण रसपुष्टिर्यथा। धृतायुधो यावदहन्तावदन्यैः किमायुधैः। यद्वा नसिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ अत्र कर्णस्यात्मसम्भावनयाऽश्वत्थामन्यवज्ञानम्प्रकृष्यते। अहेतुरनिवर्त्या च स्नेहश्चित्तार्द्रता मता॥६२॥तद्रूपेण रसस्यनिष्पत्तिर्यथा।अनेन कस्यापि कुलांकुरेण स्पृष्टेषु गात्रेषु सुखम्ममैतत्। कान्निर्वृतिञ्चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमङ्गात्कृतिनः प्ररूढः।अत्र दुष्यन्तस्य सत्वदमनदर्शनादुत्पन्नस्तदङ्गस्पर्शसुखादिभिरुद्दीपितः स्पृहामतिवितर्कत्रागारम्भैः संसृज्यमानः स्नेहोनिष्पद्यते ॥ अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौस्पृहापर्याप्तता धृतिः॥१६३॥ तद्रूपेण रसप्रकर्षोयथा। नीतो विक्रमबाहुरात्मसमताम्प्राप्तेयमुर्वीतले सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया। देवीप्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज्जिताःकोसलाः किन्नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभेयस्मिन्करोमि स्पृहाम्। अत्रवत्सराजस्यसर्वात्मनामनोरथसिद्धयो धृतेः प्रकर्षमावहन्ति ॥ चेतोनिमीलनं व्रीडा न्यङ्गरागस्तवादिभिः॥१६४॥तद्रूपेण रसप्रकर्षात्कोपशोकामर्षासङ्करो यथा॥अक्षुद्रारिकृताऽभिमन्युनिधनात्सङ्क्रान्ततीव्रक्रुधः पार्थस्याऽकृतशात्रवप्रतिकृतेरन्तः शुचा मुह्यतः।कीर्णा बाष्पकणैः पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयो हा वत्सेतिगिरः स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्तिकण्ठाद्बहिः। अत्रार्जुनस्याऽन्यायेनाऽभिमन्युवधाहुद्भू-

तो दीप्तावेव क्रोधशोकावुद्भूतविप्रतिकारोऽस्थया तथा-विधयैव व्रीडया सङ्कीर्यते। तथा हि, क्रोधशोकयो रनुभा-वभूता दृष्टयो वाचश्च व्रीडाजडा इति विशेषणानि संबध्य-न्ते । अवहित्थन्तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम् ॥ १६५ ॥ तद्रूपेण रसस्याऽनुबन्धो यथा ॥ एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी । लीला कमलपत्राणि गणया-मास सपार्वती । अत्र । प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्त-दनन्तरम् । चरणौ रञ्जयन्त्यस्याश्चूडामणिमरीचिभिरित्या देर्मुनिवाक्यादुद्भूतप्रहर्षाकारो गुरुसन्निधौ लज्जितया-लीलाकमलपत्रगणनेन गौर्या गोप्यते। सुखदुःखादिजनि-तो मोहश्चित्तस्य मूढता ॥१६६॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्य-था।कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवीस्वयम्बन्धनाद्वा-सश्च श्लथमेखलागुणधृतङ्किञ्चिन्नितम्बेस्थितम्। एतावत्सखि वेद्मि साम्प्रतमहन्तस्याङ्गसङ्गे पुनः को ऽसौ कास्मि रतञ्च किङ्कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥ अत्र स्थायि-नीरतिर्मोहनिष्पत्त्या प्रकृष्यते॥ सम्मोहानन्दसम्भेदोम-दिरादिकृतोमदः ॥ १६७ ॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा । घूर्णमाननयनं स्खलत्कथंस्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् । आननेन ननु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखम्पपौ॥अत्र-नयनघूर्णनाकारेण स्मितादयः सम्मोहानन्दसम्भेदा उद्भ-वन्तो मदन्निष्पादयन्ति । मनः प्रसादो हर्षः स्यादिष्टावा-प्तिस्तवादिभिः॥१६८॥तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा। जात-स्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तुर्वत्सस्य वत्स कति नाम

दिनान्यमूनि। तस्याप्यपत्यमधितिष्ठति वीरधर्मंदिष्ट्या-गतन्दशरथस्य कुलम्प्रतिष्ठाम् । अत्रदशरथसुहृदः सुमन्त्रसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तत्सूनुमिन्द्रजितो हन्तारंपश्यतो मनोरथावाप्तेराहर्षोनिष्पन्नस्तदपत्येपि वीरधर्ममाचरिष्याो प्रकर्षो दिष्ट्येत्यव्ययेन सूच्यते॥ क्रोधः कृतापराधेषुस्थिरो ऽमर्षत्वमश्नुते॥१६९॥तद्रूपेणरसस्य प्रकर्षोयथा। लाक्षागृहाऽनलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य।आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः । अत्रभीमसेनस्य धार्त्तराष्ट्रेषुस्वस्था इति नाम्नोप्यसहना ल्लाक्षा गृहाद्यपकारजन्मा ऽमर्षः प्रतीयते । असूया ऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता॥१७०॥तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्त्तते सुन्दस्त्रीनिधनेप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते। यानि त्रीण्य कुतोमुखान्यपि [1] पदान्यासन्खरायोधने यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्रा ऽप्यभिज्ञो जनः॥ अत्रयद्यपि सोल्लुण्ठदोषकीर्त्तनादिभिर्जुगुप्सानिष्पद्यते तथापि न तया स्वनिष्पत्तिहेतुरसूया सङ्कीर्त्यते ! इर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥१७१॥तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो-यथा। हुणूणिल्लज्ज समोसरताविअ अणुणेसु जाइदे एअम् । पाअग्गङ्गु ट्ठालत्तएण तिलअं विणिम्मवि अम्[2]॥

१ अकुतोभयान्य पीत्यपिपाठः॥

२ हुं निर्लज्ज समपसर तामेवाऽनुनयस्व याद्देदम् ॥ पादा पाङ्गुष्ठा लक्तकेन तिलकं विनिर्मितम् ॥

अत्र कस्याश्चित्प्रेयसि सपत्नीप्रसादयितुङ्गते तन्मानममृष्यमाणायाः समुत्पन्नेर्ष्या प्रियानुनयादिभिर्भृशायमानतया निष्पन्नाऽलक्तकतिलकानुमेयैस्तत्पादपतनादिभिरुद्दीप्ता हुङ्काराक्षेपभर्त्सनप्रतिभेदाभिनाभूतभ्रूभेदाङ्कताडनाङ्गक्षेपस्वेदगद्गदादिभिः संसृज्यमाना प्रकृष्यते॥ विषादश्चेतसो ग्लानिरुपायाभावनाशयोः ॥१७२॥ तद्रूपेणरसस्यप्रकर्षोयथा । व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा प्रज्ञा जाम्बवतोपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि . मार्गंयत्र न विश्वकर्मतनयः कर्त्तुंनलोपि क्षमः सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे। अत्र सीतासमागमविषये रामस्यदुष्टावदानसुग्रीवसख्यादेरुपायस्याऽभावाद्विषादः प्रकृष्यते॥ सत्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्यादेर्दैन्यमुच्यते ॥ १७३ ॥ तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा । अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः-कुलञ्चात्मनस्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृताम्भावप्रवृत्तिञ्च ताम् । सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियन्दारेषु दृश्या त्वया भाग्याधीनमतः परन्न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः१॥ अत्रस्ते ह्रप्रथमत्रयपादत्रयोक्तमर्थितादैन्यन्तुरीयपादोपक्षिप्तयाज्ञा दैन्यान्तरेणाऽनुबध्यते ॥ विदुर्वाग्दण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ॥ १७४ ॥ तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षोयथा । प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैर्ललित-

---

१ सा दारेषु अन्यप्रतिपत्तिपूर्वकं त्वयामाद्रष्टव्या किंतु ममैवेयमित्यादरपूर्वक मित्यर्थः अथवा सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं त्वयातेषुद्रष्टव्या यतो । हि वयंसंयमधानाः इति सम्यक्विचार्येत्यर्थः ॥

शिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्। वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः पततु शिरस्य काण्डयमदण्ड इवैष भुजः। अत्र माधवस्यप्रकृष्टापकारिण्यघोरघण्टेविषयेप्रकृष्टमेववाक्यारुष्यन्दण्डपारुष्यञ्च जायते। त्रासश्चित्तचमत्कारआकस्मिकभयादिभिः ॥ १७५ ॥ तद्रूपेणरसस्य जन्म यथा। परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवःसुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः। उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्। अत्र लोलदृष्टिताकरावधूननञ्च स्त्रीणां स्वभावभीरुत्वविलासित्वाभ्यामपि भवतीति त्रासाविर्भावेप्यसमर्थमिति नानुबन्धोभवतीति ॥ अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः ॥१७६॥ तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा। सहसा मासाहिज्जउ पिआगमो तीअ्रविरहकिसिआए। अच्चन्तपहरिसेण विजाअ मुआसामु अव्वे अ अत्र १॥ विरहिण्याःकार्श्यातिशयमुद्वीक्ष्यमाणायाःकस्याश्चिद्वयस्यायाःस्नेहातिशयात्प्रेम पश्यति भयान्यपदे पीति प्रियागमहर्षातिशयभावे ऽप्यसहिष्णुतया तन्मरणशङ्काप्रकृष्यते ॥ विरहादेर्मनस्तापः शरीरातङ्कदो गदः ॥ १७७ ॥ तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा। स्थितमुरसि विशालम्पद्मिनीपत्रमेतत्कथयति न तथाऽन्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम्। अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथास्यात् स्तनयुगपरिणाहमण्डलाभ्या-

१ सहसामा श्रावयत प्रियागमं तस्यै विरहक्लेशितापैः ॥ अत्यन्त प्रहर्षेणापि यास्मृता साम्प्रतैव स्यात् ॥

मब्रवीति ॥ अत्रसागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदल-म्लापनेन वपुःसन्तापो निष्पद्यते॥ बलस्यापचयो ग्ला-निराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥ १७८ ॥ तद्रूपेण रसस्यानुब-न्धोयथा। किसलयमिवमुक्तंमबन्धनाद्विप्रलूनं हृदयकुसु-मशोषी दारुणो दीर्घशोकः। ग्लपयतिपरिपाण्डु क्षाम-मस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मःकेतकीगर्भपत्रम् । अ-त्र प्रकृष्टशोकानुबन्धिनीग्लानिर्वैवर्ण्यक्षामताभ्यामनुब-ध्यते ॥ उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ १७९ ॥ तद्रूपेणारसस्य निष्पत्तिर्यथा। क्वाऽकार्यंशशलक्ष्मकलाधरस्यच कुलम्भूयोपि दृश्येत सा दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेपि कान्तम्मुखम्। किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधि-यो रेखैव सा ऽन्यादृशी चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु यु-वा धान्यो ऽधरन्धास्यति ॥ अत्र विरहिणो ययातेरुत्क-ण्ठादिभिरसत्प्रलापरूप उन्मादो निष्पद्यते ॥ प्रादरा-तिशयाच्चेतस्यावेगः सम्भ्रमो मतः ॥ १८० ॥ तद्रूपेणरस-स्यसङ्करोयथा। अलमलमतिमात्रं साहसेनाऽमुना ते त्व-रितमपित्रिमुञ्च त्वं लतापाशमेनम्। चलितमिव निरो-द्धुञ्जीवितञ्जीवितेशे क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशन्निधे-हि। अत्र रतिजन्मा सम्भ्रमातिशयो रतिजन्मनैव मति-प्रकर्षेण सङ्कीर्यते॥ मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः-श्रमः ॥ १८१ ॥ तद्रूपेण रससङ्करो यथा। स्खलयति व-चनंमे संश्रयत्यङ्गमङ्गञ्जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेद-विन्दून्। मुकुलयति च नेत्रे सर्वथासुभ्रु खेदस्त्वयि विल-

सति तुल्यं वल्लभालोकनेन । अत्र मालत्याः पुण्यावच-यजन्माश्रमो माधवावलोकनजा च रतिः स्वेदगद्गदाङ्ग-सादनयनमुकुलनैस्तुल्यधर्मिणौ मिथः सङ्कीर्येते । चित्तस्य-खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः ॥ १८२ ॥ तद्रूपेण रस-स्य शेषो यथा । जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् । मन्ये जन्मैव धीराणाम्भूयोभूयस्त्रपाकरम् ॥ अत्र मोक्षा-योत्साहमानस्य कस्यचिन्निर्वेदागमो गम्यते ॥ क्रियास्व-पाटवञ्जाड्यञ्चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ॥ १८३ ॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा । शिथिलशिथिलन्नस्य स्वैरंन्धनुः-शिखरे शिरो नयनसलिलैः कुर्वन्मौर्वीलतामपरामिव । अहह विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितध्वनिङ्किमपि कि-मपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥ अत्र विरहिणो रामस्य क्रियास्वपाटवन्निष्पद्यते ॥ क्रियाविद्वेषघ्रा लस्यं सुखसंवित्मदादिभिः॥ १८४ ॥ तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्य-था । घरिणिघणत्थणपेल्लणसुहे णिपडिअस्स होन्तिपहि-अस्स। अवसउणङ्गार अवारविट्ठिदिअसा सुहवेन्ति१॥ अत्र रतिसुखानुभवाभिगमिषोरपमगच्छत आलस्यन्निष्पद्य-ते ॥ निद्राव्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः॥१८५॥ तद्रूपेण रसस्याऽनुबन्धो यथा२। निद्दालसघुम्मिर तसंव-लन्तद्धातारआलोआ । कामस्सविदुव्विसहादिट्ठिणिवा-

१ गृहिणीघनस्तन प्रेरण सुखेति पतितस्य भविष्यत्पथिकस्य । अपशकुना-ङ्गारक वार विष्टिदिवसा: सुखयन्ति ॥

२ निद्रालसघूर्णित संवलितार्द्ध तारकालोका: ॥ कामस्यापि दुर्विसहा दृ-ष्टिनिपाता: शशिमुख्या: ॥

आ ससिमुहीए॥अत्र रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालस-दृष्टिनिपातास्तारकाघूर्णनाक्षिचलनादिभिरनुबध्यन्ते । निद्रादिजनितं सुप्तमन्याह्येन्द्रियनिमीलनम् ॥ १८६ ॥ तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा। ओसुअइ दिण्णपडिवक्खवेअणम्प-सिढिलेहिंअङ्गेहिम्। णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबन्धसुहणिब्भरं सोण्हा ॥१॥ अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते। निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ १८६ ॥ तद्रूपेण रसस्याऽनुबन्धो यथा। प्रत्यग्रोन्मेषजिह्माक्षणमनभिमुखीरत्नदीपप्रभाणामात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृम्भणैः साङ्गभङ्गैः। नागाङ्कम्मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानन्निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः। अत्रदृष्टेःप्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबोधो नाङ्गापिनिष्पद्यतइति प्रतीयते॥ उक्ताभावादिभेदेन तेमी रत्यादयो रसाः।अथैतेष्वेव केषाञ्चिद्विशेषानभिदध्महे ॥१८७॥ तत्र। शृङ्गारवीरकरुणा रौद्राद्भुतभयानकाः। बीभत्सहास्यप्रेयांसःशान्तोदान्तोद्धता रसाः ॥१८८॥ रतिर्निसर्गसंसर्गौपम्याध्यात्माभियोगजा ॥ सम्प्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यते ॥ १६६ ॥ प्रीतिरप्येवमेव स्याद्भक्तिस्त्वस्यां साम्प्रयोगिकी ॥ अभ्यासिकीतु तत्स्थाने तदुदाहृतयोयथा ॥ १६७ ॥ उदाहरणम् ॥ मृतेतिप्रेत्यसङ्गन्तुं यथामेमरणम्मतम्। सैवावन्तीमयाल-

१ भास्वपिति दत्तप्रतिपक्षवेदनंप्रशिथिलैरङ्गैः। निर्वर्तित सुरत रसानुबन्धसुखनिर्भरं स्नुषा ॥

बधा कथमत्रैव जन्मनि ॥ अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव शृङ्गाररूपेण निष्पद्यते । अत्रावन्त्या वासवदत्ताया आलम्बनविभावभूतायाः सकाशादुत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रतिस्थायिभावस्तस्याः पुनरुज्जीवनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो मृतेत्यादिना वागारम्भानुभावेनानुमीयमानैर्हर्षधृतिप्रभृतिभिः सुखात्मभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुणानन्तरसम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते१ ॥ अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ॥ अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयम्पार्थिवः कथम् ॥ अत्र वसुधाविजयादेरालम्बनविभावादुत्पन्नः स्थाय्युत्साहभावस्थैर्यधैर्यादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमतिवितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससंज्ञया व्यवह्रीयते ॥ २ ॥ यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी । सा ऽधिशेते कथन्देवी हुताशनवतीञ्चिताम् ॥ अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्थायिभावश्चितानिवेशनहुताशनाङ्गज्वालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागारम्भानुमेयैर्निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुण इति ज्ञायते ॥ ३ ॥ निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः । सो ऽयन्दुःशासनः पापो लब्धः किञ्जीवति क्षणम् ॥ अत्र दुःशासनालम्बनविभावाय-क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वमुत्पन्नः क्रोधस्थायिभावस्तदवाप्तेःस्मर्यमाणसमक्षकृतद्रौपदीनिग्रह-

केशाकर्षणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भेष्वनुमीयमानेष्वसूयावेगवेपथुश्रमादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो रौद्र इति निष्पद्यते ॥४॥ अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादि भूषणम् । फलम्मधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥ अत्र शाखिनाम्प्रवालपुष्पफलशाखासम्पन्नंनिजं रूपम् । नन्दनशाखिनाम्पुनः प्रवालादिस्थानेंऽशुकहारमधुमन्दिराणि तदेतदाश्चर्यमतश्चैतेभ्य य आलम्बनविभावेभ्यः कस्य चिद्दैत्रभूयङ्गतस्यसमुत्पन्नो विस्मय स्थायिभावस्तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपन विभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्षरोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानोऽद्भुत इत्युच्यते॥ ५ ॥ इदम्मघोनः कुलिशन्धारासन्निहितानलम् । स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते।अत्र महेन्द्रकुलिशाद्धारासन्निहितानलादालम्बनविभावात्स्मर्यमाणादपि दैत्यस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थायिभावस्तद्विदीर्णदानवमरणस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः स्वगर्भपातादिभिरनुभावैस्तदनुभावैस्तदनुमितैश्च स्वेदस्तम्भवेपथुप्रभृतिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानो भयानकरसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इत्याख्यायते ॥ ६ ॥ पायम्पायन्नत्रारीणां शोणितङ्करसम्पुटैः । कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ अत्रालम्बनविभावभूतेभ्यः कौणपेभ्यः कस्य

षिद्रिपुविजयाशंसिनः पुंस उत्पन्नो जुगुप्सास्थायिभावः शिरश्छेदविगलद्रुधिरधारापरिप्लुतप्रनर्त्तितकबन्धकौणपान्त्रभूषणशोणितपानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु भयावेशशङ्कावहित्यादिषु व्यभिचारिदिषु निष्पन्नोबीभत्स इति निगद्यते ॥ ७ ॥ इदमम्लायमानाया लग्नं स्तनतटे तव। छाद्यतामुत्तरीयेण नवन्नखपदं सखि ॥ अत्र काञ्चित्सखीम्पूर्वम्भर्त्तरिप्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदाङ्कितस्तनीमालम्बनविभावभूतामुपलभमानायाः कस्याश्चित्सख्या उत्पन्नो हासस्थायिभावस्तदीयमानपरिग्रहस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमितेषु शङ्कावहित्यगद्गदादिव्यभिचारिषु निष्पाद्यमानो हास्यशब्देनाभिधीयते ॥ ८ ॥ यदेव रोचते मह्यन्तदेव कुरुतेप्रिया । इति वेत्ति न जानाति यत्प्रियन्तत्करोति सा। अत्र वत्सलप्रकृतेर्धीरतया ललितनायकस्य प्रियानुभावादुत्पन्नः स्नेहस्थायिभावोविषयसौकुमार्यात्मप्रकृत्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानैर्मोहमतिधृतिस्मृत्यादिभिर्व्यभिचारिभावैरनुभावैश्च प्रशंसादिभिः संसृज्यमानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते ॥ रतिप्रीत्योरपि चायमेव मूलप्रकृतिरिष्यते ॥ यदित्थमाहुः, । अहेतुःपक्षपातोयस्तस्यनास्तिप्रतिक्रिया। सहि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ ९ ॥ सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानस-

म् । उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः॥ अत्र कस्य-
चिदुपशान्त प्रकृतेर्धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतम-
नोनुकूलदारादिसम्पत्तेरालम्बनविभावभूतायाः समुत्प-
न्नोधृतिस्थायिभावो वस्तुतत्त्वालोचनादिभिरुद्दीपनवि
भावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानस्मृतिमात्यादिभिर्व्य-
भिचारिभावैर्वागारम्भादिभिरनुषज्यमानो निष्पन्नः
शान्त इति गीयते॥ अन्ये पुनरस्य शमम्प्रकृतिमाम-
नन्ति । सतु धृतेरेव विशेषो भवति॥ १० ॥ साधारण्या-
ग्निरातङ्कः कन्यामन्योपियाऽचते । किम्पुनर्जगताञ्जेता
प्रपौत्रः परमेष्ठिनः ॥ अत्र रामस्योदात्तप्रकृतेर्निसर्गत
एव तत्त्वाभिनिवेशिनीमतिर्नाकृत्यविषये प्रवर्तते । न च
प्रवृत्तोपरमति । साच सीतेयम्मम स्वीकारयोग्येत्येवं-
रूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनाक्षणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीप्य-
माना समुपजायमानचिन्तावितर्कव्रीडाऽवहित्थस्मृत्या-
दिभिः कालोचितोत्तरानुमीयमानैश्च विवेकचातुर्यौदा-
र्यधैर्यादिभिः संसृज्यमानोदात्तरसरूपेण निष्पद्यते॥११॥
अपकर्ताहमस्मीति मा ते मनसि भूद्भयम् । विमुखेषु
न मे खड्गः प्रहर्त्तुञ्जातु वाञ्छति ॥ अत्र मयाऽस्यापका-
रः कृत इति यत्ते चेतसि भयन्तन्मा भूत् । न मम खड्गः
पराङ्मुखेषु कदाचिदपिप्रहर्त्तुमुत्सहत इति सर्वदैव रू-
ढाहङ्कारः प्रतीयते सोऽयङ्गर्वप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः ।
केचित्पुनः । "आस्थामालम्ब्यनीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु । व्यक्तिमायाति महताम्माहात्म्यमनुकम्पया । इत्यें-

वमूर्जस्वीत्युदात्तपक्षे निक्षिपन्तः पूर्वोक्तमत्र गर्वप्रकर्षोदाहरणम्। धृतायुधो यावदहमित्याद्युद्धतनिष्पत्तौवर्णयन्ति ।। १२ ।। रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा। । इयमहेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।अरूपहार्यम्मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिम्पतिमाप्तुमिच्छति। अत्र जन्मान्तर वासनया निसर्गत इयम्भवति ॥१३॥ सांसर्गिकीयथा। भित्वा सद्यः किसलयपुटानूदेवदारुद्रुमाणां ये तत्क्षीरस्त्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः। आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ।। अत्र शैत्यसौरभादिभिर्विरहिणामुद्वेजनीया अपि वायवः प्रियतमाङ्गसंसर्गसम्भावनया समालिङ्ग्यन्त इति संसर्गादियं रतिर्भवति॥१४॥औपमानिकी यथा। अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपंस्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति। ननु पुनरिव तन्मेगोचरीभूतमक्ष्णोरभिनवशतपत्रश्रीमास्यम्प्रियायाः॥ सेयं सीताविषयिणीरतिस्तदुपमानदर्शनेन रामं रमयते ।। १५ ।। आध्यात्मिकीयथा ।। कामम्प्रत्यादिष्टं स्मरामि न परिग्रहम्मुनेस्तनयाम्। बलवत्तु दूयमानम्प्रत्याययतीव मे चेतः ॥ अत्र सेयन्दुर्वाससः शापाद्विस्मृतविवाहादिवृत्तान्तस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां रतिरध्यात्मम्भवति।। १६ ।। आभियोगिकीयथा। अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्यन्दमन्दैरधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः। हृदयमशरणा-

स्मि पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैरपहृतमपविद्धम्पीतमुन्मूलित- ञ्च। सेयमनुरागातिशयसूचकमालतीकटाक्षाभियोगे मा- धवस्य रतिरत्रोत्पद्यते ॥ १७ ॥ साम्प्रयोगिकी यथा । उन्नमय्य सकचग्रहमास्यञ्चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या । हुंहुम्मुञ्च मम मेति च मन्दञ्जल्पितञ्जयति मानधनायाः॥ अत्र तर्जनार्थमोक्षार्थवारणार्थानान्मन्दम्मन्दम्प्रयोगा- न्मानवत्याः सम्प्रयोगे रत्युत्पत्तिः प्रतीयते ॥ १८ ॥ आभिमानिकी यथा । इयङ्गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नय- नयोरसावस्याः स्पर्शोवपुषि बहलश्चन्दनरसः । अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणे मौक्तिकसरः किमस्या न प्रे- यो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ अत्र रुचिविशेषो ऽभि- मानस्तत एवम्प्राया रतयो भवन्ति ॥ वैषयिकी शब्देषु यथा । विलासमसृणो ल्लसन्मुसललोलदोःकन्दलीपर- स्परपरिस्खलद्वलयनिस्वनोद्दन्तुराः । हरन्ति कलहुङ्क- तिप्रसभकम्पितोरस्थलत्रुटद्गमकसंकुलाः कलमकण्ड- नीगीतयः ॥ २० ॥ स्पर्शे यथा । वध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कु- र्वन्मनसि निर्वृतिम् । नेत्रेनिमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्र- वर्त्तते ॥ २१ ॥ रूपे यथा । ता राघवन्दृष्टिभिरापिब- न्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि।तथा हि शेषेन्द्रिय- वृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा २२ ॥ रसे यथा कस्य नो कुरुते तन्वि पिपासाकुलितम्मनः । अयन्ते विद्रुमच्छायो१ मरुमार्ग इवाऽधरः ॥ २३ ॥ गन्धे यथा ।

१ विगताद्रुमा यांश्चयाभ्यांछाया यस्य सः पक्षे विद्रुमच्छायः प्रवालकान्तिः ॥

रन्धणकम्मणिउणिए माऊरसुरत्तपाडलसुअन्धम् । मुहमारुअम्पिअन्तो धूमाइसिहीणपज्जलइ१ ॥ प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा । आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तसारानव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृतीन् । अङ्कागतान्प्रणयिनस्तनयान्वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति । अत्र "यदायदाजायते तदातदापुत्रेषु स्निह्यन्ति पुत्ररूपेण वा जायत इति, जन्मान्तरवासनारूपो निसर्गः सङ्क्रुत्नें ॥ सांसर्गिकी यथा । विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते । तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां येषां कुलेषु सविताच गुरुर्वयञ्च ॥ अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात्सीतायांवसिष्ठमिश्राःस्निह्यन्ति ॥ २३ ॥ औपमानिकी यथा । कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो बटुपरिषदंपुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् । पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो झटिति कुरुतेदृष्टः को यनूदृशोरमृताञ्जनम् । अत्र रामौपम्याल्लवे जनकः प्रीयते॥२७॥ आध्यात्मिकी यथा । परितस्तम्पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे । अविज्ञाते ऽपि बन्धौहि बलात्प्रह्लादते मनः ॥ अत्राविज्ञातोपि वासवः स्वसूनुमर्जुनन्दृष्टः प्रीणयति॥२८॥ आभियोगिकीयथा । दुःखैकबन्धुरयमृक्षहरीश्वरोमे पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्त्ता । इत्यादृतेन कथितौ र-

१ रन्धनकर्मनिपुणाया मातूरसुरक्तपाटलसुगन्धम् ॥ मुखमारुतं पिबन् धूमायसि शिखिन्प्रज्वलसि ॥

घुनन्दनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ अत्र सीतान्वेषणादेरभियोगाद्रामस्य सुग्रीवविभीषणयोः प्रीतिरुत्पद्यते ॥ २९ ॥ साम्प्रयोगिकी स्थाने आभ्यासिकी यथा । इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरन्नराधिपम् । परिवृद्धरागमनुबद्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी । अत्र "शब्दादिभ्योबहिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा । प्रीतिः साभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु" इति लक्षणङ्घटते ॥ ३० ॥ आभिमानिकी यथा । दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनोर्दृप्तानान्दहनाय दीपितनिजक्षात्त्रप्रतापाग्निभिः । आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यम्ममैतत्ततो दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिभरैर्नीराजितज्यन्धनुः ॥ अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभाल्लवानुपदीकुशस्तुष्यति ॥ ३१ ॥ वैषयिकीषु शब्दे यथा । लावण्यैः क्षणदाविराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालसं श्रोत्रैः सव्रणमुग्धचारणवधूदन्तच्छदावासिनः । पीयन्ते मृदुवक्त्रपीतमरुतः पौराणगीतिक्रमव्यलोलाङ्गुलिरुद्धमुक्तसुषिरश्रेणीधरा वैणवाः ॥ ३२ ॥ स्पर्शे यथा । प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ॥ ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥३३॥ रूपे यथा । अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानुर्मदमुदितमयूरीमुक्तविश्रब्धनृत्यः । शकुनिशबलनीलानोकहस्निग्धवर्ष्मा वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ ३४ ॥ रसे यथा।

इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टघृतस्य च। वाराहस्य च मांसस्य सोऽयच्छत्कृति फाल्गुनः ॥ ३५॥ गन्धे यथा। कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्। यत्र स्नुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ३६॥ उपलक्षणञ्चैतत्। तेनोत्साहस्य युद्धदानदयावीरादयः, क्रोधस्याभीमन्युत्रासादयो, हासस्य स्मितहसितविहसितादयः, प्रसुप्तप्रलयमत्यादीनां स्वप्नमरणशमादयो भेदा जायन्ते॥ तत्र यद्यपि"अजित्वा सार्णवामुर्वीमि"त्यनेनयुद्धवीरो, "ऽनिष्ट्वा विविधैर्मखैरि"त्यनेनदानवीरो"ऽदत्वा चार्थमर्थिभ्य इत्यनेन दयावीरश्चोत्साहरूपेण रसनिष्पत्तौ वर्त्तते तथाप्येकशोप्येतद्रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रदर्श्यन्ते॥ तेषु युद्धवीरो यथा। एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः कोदण्डेन किरीटिना सरभसञ्चूडान्तरे ताडितः। इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेर्मन्दम्मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम्॥ ३७। दानवीरो यथा। दधिक्षीरघृताम्भोधिव्यञ्जनस्पृहणीयया। महादानोत्सवेयस्य हन्त कारायितम्भुवा ॥ ३८॥ दयावीरो यथा। स त्वम्मदीयेन शरीरवृत्तिन्देहेन निर्वर्त्तयितुं यतस्व। दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियम्महर्षेः॥ ३९॥ क्रोधस्य यद्यपिभीकादयो विशेषाश्चतुर्विंशतिः सम्भवन्ति तथापि ललितालत्तितोभयभेदेन रूपेण क्रमेण सर्वसङ्ग्रहात्तत्र त्रयः प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते। तेषु स्त्रीणां ल-

लितः कोपाभावो यथा । भ्रूभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः । यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां सम्प्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४० ॥ प्रियापराधजन्मा दुःखोत्पीडो मन्युर्यथा । धणुओत्रप्पणवल्लरिविरइअकस्सावअंसदुप्पेच्छे । वाहगरुईणिसम्मइ वाहीएवहुमुहेदिट्ठी१॥ नन्वियमीर्ष्या कस्मान्न भवति? । नात्र मानदानामर्षणमात्रविवक्षा । अपि तु तज्जनितो दुःखातिशय इति ॥ ४१ ॥ प्रियादिषु व्याजनिन्दोत्प्रासो यथा॥ पहवन्ति व्विअपुरिसामहिलाणङ्किंक्खुसुहअविहिओसि । अणुराअलोल्लिआएकोदोसोअपहिजाईए२॥४२॥हासस्य यद्यप्युपहासादयोभेदाः सम्भवन्ति तथापि विहसितेन तेषां संग्रहादितिन्यूनाधिकमिति त्रयस्तद्भेदा उदाह्रियन्ते । तत्र पद्धसितं स्मितं यथा । पुष्पंप्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलंवा स्फुटविद्रुमस्थम् । ततो ऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४३ ॥ दृष्टदशनकान्ति हसितं यथा । तिमिरनिरुद्धभीमरजनीमुखचन्द्रिकया गणपतिताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया । अभिभवसि त्वमद्य शशिनः श्रियमुत्कटया दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्रभया ॥ ४४ ॥ सदेत्र सविशेषं विहसितं यथा । च्युताभिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नञ्च वलयन्द्वयञ्चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया । अवोचद्यम्पश्येत्यवतु स शि-

---

१ धनुर्षापर्षवल्लरिविरचितकर्णावतंसदुःप्रेक्षे । बाष्पगुर्वी निपात्यते वाहीकवधूमुखे दृष्टिः ॥ २ ॥ प्रभवन्त्येव पुरुषा महिलानां किं खलुसुभगविदितोसि । अनुराग लुलितायाः कोदोषोभिजातः ॥

वः सा च गिरिजा स च क्रीडाचन्द्रोदशनकिरणापूरितत-नुः ॥ ४५ ॥ सुप्तविशेषः स्वप्नो यथा। जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया मा मा संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः। नोयावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि क्षणं भ्रात! स्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥ ४६ ॥ मूर्छाविशेषो मरणं यथा॥ क्षणमात्रसखीं सुजातयोस्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला। निमिमील नरेन्द्रसुन्दरी हृतचन्द्रा तमसेव शर्वरी ॥४७॥ मतिविशेषः शमो यथा। यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितन्तदा दृष्टन्नारीमयमिदमशेषञ्जगदपि। इदानीमस्माकम्पटुतरविवेकाञ्जनजुषां समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते॥ ४८ ॥ एवमन्येपि विज्ञेया रसा भावादिसंश्रयाः॥ विशेषः प्राप्तकालोऽथपरिशेषो[1] निगद्यते॥ १७१ ॥ तत्राश्रयस्त्रिधा। पुमान्स्त्रीतिर्यगादयः। तेषु पुमान्यथा। आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दुसान्निध्यतो मम मुहुर्जडिमानमेत्य। जात्येनचन्द्रमणिनेव महीधरस्य संधार्यत द्रवमयोमनसा विकारः ॥१॥ स्त्री यथा। तेनाथ नाथ दुरुदाहरणातपेन सौम्याऽपि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना। जज्वाल तीक्ष्णविशदाःसहसोद्गिरन्ती वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥ २ ॥ तिर्यगादिषु यथा। उत्कूजति श्वसितिमुह्यति याति तीरन्तीरात्तरुन्तरुतलात्पुनरेव वापीम्। वाप्याक्षरज्य-

१ परिपोषइत्यपिपाठः पुस्तकान्तरे।

ति नचास्ति मृणालखण्डभुक्तः क्षपासु विरहे खलु चक्रवाक्याः ॥ ३ ॥ विषयस्त्रिधा । चेतनस्तिर्यगचेतनश्च । तेषु चेतनो यथा । इयंसा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः सचायन्दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् । इतस्तीव्रः कामोगुरुरयमितः क्रोधदहनः कृतोवेषश्चायङ्कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥ १ ॥ तिर्यग्यथा । छायाते दयिते मरुस्थलभुवां सञ्चिन्त्य दुर्लङ्घ्यताङ्गेहिन्या परितोषबाष्पतरलामासाज्य दृष्टिम्मयि । दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनाञ्चलेनादरादुन्मृष्टङ्करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥ २ ॥ अचेतनो यथा । क्षिप्तम्पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डन्नापेक्षतेस्म निकटोपगताङ्कुरणुम् । सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्षमिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥ ३ ॥ ज्ञानं त्रिधा दृष्टं श्रुतमनुमानञ्च । तेषु दृष्टं यथा । सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीन्तनोति । इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणाम्मण्डनन्नाकृतीनाम् ॥ १ ॥ श्रुतं यथा । किं रूपं स्फुटमेव सा शशिमुखी धत्ते तदस्यद्भुतम्मामुत्साहयितुम्परापकरणे चित्तङ्किमस्मत्स्वसुः । इत्थन्तर्विकसद्वितर्कविधुरश्चेतस्तथा वर्त्तते स्वल्पोप्येष मम प्रयाति पुरतः पन्था यथादीर्घताम् ॥ २ ॥ अनुमानं यथा । शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहाऽस्य । अथवा भवितव्यानान्द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ ३ ॥ संस्कार-

स्निग्धा। आदृतःपटुरभ्यस्तश्च। तत्राश्रयगुणेनादरादुत्पन्नआदृतोयथा। कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयञ्चार्थिनो रत्नं यत्क्वचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शक्रादपि। कन्यायाश्च परार्थतैव हि मता तस्याः प्रदानादहम्बन्धुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाश्च सम्बन्धिनः ॥ १ ॥ विषयगुणे पटुप्रत्ययादुत्पन्नः पटुर्यथा। उत्पत्तिर्देवयजनाद्ब्रह्मवादी नृपः पिता। सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरस्याः स्नेहं करोति मे ॥३॥ ज्ञानपौनःपुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः स यथा। भूयोभूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तन्दृष्ट्वादृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था। साक्षात्कामन्नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥ अत्र यद्यपि विषयगुणात्पटुराश्रयगुणाच्चादृतोपि प्रत्ययः पटुमादृतं संस्कारम्प्रसूयते। तथाप्यभ्यासात्पटीयानादृततमश्च जायमानो ऽभ्यस्त इत्युच्यते ॥ १ ॥ उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो माल्यादयः ॥ तेषुमाल्यंयथा। अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युति कर्णिकारम्। मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती। ॥ १ ॥ वस्त्रं यथा। आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्। सुजातपुष्पस्तबकावनम्रसञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ २ ॥ विभूषणं यथा। कण्ठस्य तस्याःस्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तुलस्य। अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ३ ॥ ऋतु-

वयोमदादयो ऋत्वादयः । तेषु ऋतुर्यथा । इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारम्प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति । किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्त्रैरुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ १ ॥ वयो यथा । मामूमुहत्खलु भवन्तमनन्यजन्मा मा ते मलीमसविकारघनामतिर्भूत् । इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्कामश्च जृम्भितगुणो नवयौवनञ्च ॥ २ ॥ मदो यथा । तत्क्षणंविपरिवर्त्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः । सा बभूव वशवर्त्तिनी तयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ३ ॥ चन्दनस्नानधूपादयश्चन्दनादयः ॥ तेषु चन्दनं यथा । चन्दनं विषधराश्रयः शशी वारुणी च विषमोदरावुभौ । तापयन्ति विरहे किमुच्यते मारयन्ति न यदेतदद्भुतम्॥१॥ स्नानं यथा । आअम्बलोअणाणं उल्लंसुअ पअडोरुजहणाणम् । अवरुण्हमज्जिरीणंकए णकामोवहइचावम्१॥ २ ॥ धूपो यथा । स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु । कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ३ ॥ चन्द्रोदयोघनध्वनिरुपकारस्मरणमित्याद्याश्चन्द्रोदयादयः । तेषु चन्द्रोदयो यथा । विलिम्पत्येतस्मिन्मलयरजसार्द्रेण महसा दिशां वक्त्रे चन्द्रे सुकृतमथ तस्या मृगदृशः । दृशोर्बाष्पः पाणौ वदनमसवः कण्ठकुहरे हृदि त्वं ह्रीः पृष्ठे वचसि च

१ आताम्रलोचनानामुदंशुकप्रकटजघनानाम् । अपरह्णमज्जनशीलानां कृते कामो वहति चापम् ।

गुणा एव भवन्तः ॥ १ ॥ घनध्वनिर्यथा । अज्ज मए तेण विणा अणुभूअ सुहाइं अणिस म्भरन्तीए । अहिणवमेहाणं रवो णिसामिओ वज्झपडहो व्व¹ ॥ २ ॥ उपकारस्मरणं यथा ॥ तन्मे मनः क्षिपति यत्सरसप्रहारमालोक्य मामगणितस्खलदुत्तरीया । त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टिराश्लिष्टवत्यमृतसंवलितैरिवाङ्गैः ॥ ३ ॥ अनुभावैस्स्मरतिर्यथा । खणमेत्तंपि ण फिट्टइ अणुदिअह दिण्णगरुअसन्तावा । पच्छण्णपावसङ्क व्व सामली मज्झ हिअआहि²॥ १॥ वाञ्छातिर्यथा । एमेअ अकअउण्णा अप्पत्तमणोरहा विवज्जिस्सम् । जणवाओ वि ण जाओ तेण समं हलिअउत्तेण³ ॥ १॥ द्विष्टिर्यथा। गोत्तक्खलणं सोऊण पिअअमे अज्ज मामि छणदिअहे । वज्झमहिसस्स मालव्व मण्डणं से ण पडिहाइ⁴ ॥ २॥ प्रयत्नतेयथा । अनुगच्छ⁵न्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः । स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अवैतिर्यथा । चन्दसरिसम्मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा । सकअग्गहरहसुज्जलचुम्बणकङ्कस्स परिसंसेद ॥ ४ ॥ मन्यनेयथा । परिवट्टन्दिवणिसंसइ मण्डलिअकुसुमाऊहं वअणङ्गम् ॥ विरहम्मि मसाइ हरी

१ अद्य मया तेनविनाऽनुभूतसुखानि अनिशं स्मरन्त्या । अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव ॥ २ क्षणमात्रमपि न स्फुटति अनुदिवसं दत्तगुरुसंतापा । प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामली मम हृदयाद्धि ॥ ३ एवमेवाकृतपुण्या अप्राप्तमनोरथा विपत्स्ये । जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हालिकपुत्रेण ॥ ४ गोत्रस्खलनं श्रुत्वा प्रियतमे अद्य मामि! उत्सवदिवसे । वध्यमहिषस्यमालेव मण्डनमस्या न प्रतिभाति ॥ ५ अनुयास्यन्नित्यपि पाठो दृश्यते ॥ ६ एतच्छाया ४ परिच्छेदपृष्ठे २ गता ॥

णहे अणत्थे पडिउत्थिअम्मिअङ्कम्[1] ॥ ५ ॥ वक्तियथा ।
आलाओ मादिज्जउ लोअविरुद्धुतिणाम काऊण । समुहा
पडिएकोवरिएविदिट्ठिपाणंडेइ[2] ॥ ६ ॥ चेष्टतेयथा । अ-
ज्ज मए गन्तव्वङ्घणान्धआरम्मितस्स सुहअस्स । अज्जा
णिमीलिअच्छी पअ पडिवाडिंघरेकुणइ[3] ॥ ७ ॥ सञ्चा-
रिषुस्वेदरोमाञ्चवेपथवो यथा । दिट्ठे जम्पुलइज्जसि र-
हघरसि पिअम्मिजंसमासण्णे । तुहसम्भासणसेओलिफं-
सणेकिंत्रिणिज्जिहसि[4]॥८॥अस्रुयथा। णअणब्भतरघोल-
न्तवाहभरमन्थराएदिट्ठीए। पुणरुत्तपेच्छरीए वालअकि-
ञ्जभणिओसि[5] ॥ ९ ॥ हर्षोयथा । सवस्सम्मिविदड्ढे
तहविहुहिअअस्स णिव्वुदिच्चेअ । जन्तेणणअरडाहेहत्था-
हत्थिकुंडोगहिओ[6]॥१०॥ अमर्षोयथा । कत्तोसम्पडइम-
हम्मिअसहिपिअसङ्गमोपओसेवि। जङ्घिअइ गहिअकूर-
णिअरखिरीचन्दचण्डालो[7]॥११॥ लीलादिषुप्रियजचेष्टा-
नुकृतिर्यथा । जञ्जङ्करेसि जञ्जम्पसिजञ्जंसिअच्छेसि।
तन्तमणुसिक्खरीएदीहे।दिहओणसम्पडइ[8]॥१२॥नेत्रभ्रूव-

१ परिहृतं दिवानिशं सति मण्डलितकुसुमायुधमिवानङ्गम् । विरहे मन्यते ह-रिनखे मनर्थपतितोत्थितं मृगाङ्कम् ॥ २ आलापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इ-ति नाम कृत्वा । संमुखापतिते कोपार्श्वेपि दृष्टिं न पातयति ॥ ३ अद्यमया ग-न्तव्यं घनान्धकारे ऽपि तस्य सुभगस्य । आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपाटीं गृहे कुरुते ॥ ४ दृष्टे यत्पुलकयसि रहोगृहं प्रिये समासन्ने । तव संभाषणसे-कार्द्रस्पर्शने किमपि निर्जिंहोषे ॥ ५ नयनाभ्यन्तर घूर्णद्वाष्पभरमन्थरया दृ-ष्टा । पुनरुक्तप्रेक्षणीयया बालक किं यन्नभणितो ऽसि ॥ ६ सर्वस्मिन्नपि दग्धे तथापि खलु निर्वृतिरेव यन्मे नगरदाहे हस्ताहस्ति कुण्डो गृहीतः ॥ ७ कु-तः सम्पतनिमां प्रियसखि प्रियसंगमः प्रदोषेपि । यज्जयति गृहीतकरनिकरस्रो-चन्द्रचण्डालः ॥ ८ यद्यत्करोषि यद्यज्जल्पसि यद्यत्प्रियच्छसि । तत्तदनुशिचिताया

क्रमकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा॥ सभ्रूविलासमथ सोयमितीरयित्वा सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः। अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः॥ १३॥ विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्तिर्यथा। अङ्गानि चन्दनरजःपरिधूसराणि ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च॥ अच्छाञ्जने च नयने वसनन्तनीयः कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च शेषः॥१४॥ विभूषणादीनामस्थानप्रयोगो विभ्रमो यथा। चकार काचित्सित-चन्दनाङ्के काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे। प्रियम्प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिर्नितम्बबिम्बे च बभार हारम्॥ १५॥ स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादेकीकरणं किलकिञ्चितं यथा। पाणिपल्लवविधूननमन्तः सीत्कृतानि घनरोमविभेदाः। योषितां रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य॥१६॥ इष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितविकारो मोट्टायितं यथा। तत्र सा कथासु परिघट्टयति श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः। घनतां ध्रुवन्नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमतृप्ततया॥ १७॥ केशस्तनाधरादिग्रहणाद्दुःखेपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा। ह्रीभरादवनतपरिरम्भे रागवानवटुजेप्रवकृष्य। अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितामुकुलिताक्षमधासीत्॥ १८॥ अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसम्भावनानादरकृतो विकारो विब्बोको यथा। नि-

दीर्घादिवसोन संपतति॥

विभुज्यदशनच्छदन्ननोवाचि भर्त्तुरवधीरणापरा । शैलराजतनया समीपगामाललापविजयामहेतुकम् ॥ १९ ॥ सुकुमारतयाकरचरणाङ्गन्यासोललितं यथा । गुरुतरकलनूपुरानुरावं सुललितनर्त्तितवामपादपद्मा । इतरदनतिलोलमादधानापदमथमन्मथमन्थरञ्जगाम ॥ २० ॥ वक्तव्यसमयेऽपि वचसाऽनभिभाष्यक्रियानुष्ठानंविहृतं यथा । पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्व्वम् । सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्व्वचनञ्जघान ॥ २१ ॥ बाल्यकौमारयौवनसाधारणोविहारविशेषःक्रीडितं यथा । मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च । रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसन्निर्विशतीव बाल्ये ॥ २२ ॥ क्रीडितमेवप्रियतमविषयेकेलिर्यथा । व्यपोहितं लोचनतोमुखानिलैरपारयन्तं किलपुष्पजं रजः । पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियञ्जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥ २३ ॥ हेलादिषु रागतःसहसाप्रवृत्तिहेतुश्चित्तोल्लासो हेला । सास्त्रियांयथा । रेहइ पिअपरिरम्भणपसारिअं सुरअमन्दिरद्दारे । हेलाहल हलिअथोरथणहरम्भुअलआजुअलम् १ ॥ २४ ॥ सैव पुरुषे यथा । उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा धृत्वाचान्येन वासो विलुलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः । भूयस्त-

१ राजते प्रियपरिरम्भणप्रसारितं सुरतमन्दिरद्वारम् । हेलाहलहलायमान स्ख-लस्तनभरे भुजलतायुगलम् ।

त्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु॥२५॥ हेलैव सवचनविन्यासो हावः। स स्त्रियां यथा। जइ ण छिवसि पुप्फवइं पुरओ ता कीस वारिओ ठासि। छित्तो सि चुलुचुलन्तेहिँ फंसिऊण म्ह हत्थेहिम् १॥२६॥ स एव पुरुषे यथा। लोओ झूरइ झूरउ वअणिज्जं होइ होउ तं णाम। एहि णिसिज्ज सुपासे सुप्फवइ ण एइ मे णिद्दा २॥ २७ ॥ आदिग्रहणाद्भावादयो गृह्यन्ते। ते पुंभावः स्त्रियां यथा। तावच्चिअ रइसमए महिलाणं विब्भमा विराअन्ति। जाव ण कुवलयदलसच्छहाइं मउलेन्ति णअणाइम् ३॥२८॥ व्याजः पुंसो यथा। अलिअपसुत्तविणिमीलिअच्छ दे सुहअ मज्झ ओआसम्। गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण उणो चिराइस्सम् ४ ॥ २९ ॥ विस्रम्भभाषणं स्त्रियां यथा। जाओ सो वि विलक्खो मए वि हसिऊण गाढमुवऊढो। पढमोपसरिअस्स णिअसणस्स गण्ठिं विमग्गन्तो ५ ॥३०॥ चाटु स्त्रीपुंसयोर्यथा। एक्कं पहरुव्वण्णं हत्थं मुहमारुएण वीअन्तो। सो वि हसन्तीए मए गहिओ दुवीएण कण्ठम्मि ६ ॥ ३१ ॥ प्रेमाभिसन्धानं पुंसो-

१ यदि न स्पृशसि पुष्पवतीं पुरतस्तत्किमिति वारितस्तिष्ठसि। स्पृष्टोऽसि चञ्चलैते धावित्वाऽस्माकं हस्तैः॥ २ लोको निन्दति निन्दतु अवचनीयं भवति भवतु तन्नाम्। एहि निमज्ज पार्श्वे पुष्पवति न एति मे निद्रा॥ ३ तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते। यावन्न कुवलयदलसच्छायानि मुकुलन्ति नयनानि॥ ४ अलीकप्रसुप्तविनिमीलिताक्ष देहि सुभग मे अवकाशम्। गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग न पुनरपि चिरयिष्ये॥ ५ जातः सोऽपि विलक्षो मयापि हसित्वा गाढमुपगूढः। प्रथममपसरितस्य निवसनग्रन्थिं विमार्गयन्॥ ६ एकं प्रहारोच्चाटं हस्तं मुखमारुतेन वीजयन्। सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे॥

यथा । केलीगोत्तक्खलणे वरस्स पप्फुल्लइ इन्दिहिन्दइ । व-
हुवासअवासहरे बहुए वाहोल्लिआ दिठ्ठी१॥ ३२॥ परिहासः
स्त्रियां यथा॥ अइ दिअर किं ण पेच्छसि आआसं किं मुहा-
पलीएसि । जाआए बाहुमूलम्मि अद्धअन्दाणपडिवाडिम्२
॥३३॥ कुतूहलं पुंसो यथा । असमत्तमण्डणं विअ वच्चघरं-
सेसकोउहल्लस्स । वोलविअहलहलस्स पुत्ति चित्ते ण लग्गिह-
सि३॥३४॥ चकितं स्त्रियां यथा । णवलइआपाहरन्तुठ्ठाए
तङ्कअङ्किम्पि हलिअसोण्हाए । जं अज्ज वि जुवइजणो घ-
रघरं सिक्खिउं भमइ४॥ ३५ ॥ हेला हावश्च भावश्च व्या-
जोविस्रम्भभाषणम् ॥ चाटुप्रेमाभिसन्धानं परिहासः कु-
तूहलम् ॥ १७२ ॥ चकितञ्चेति निर्दिष्टाश्चेष्टाः काश्चिद्विला-
सिनाम् ॥ शेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविष्यति
॥ १७३ ॥ तत्रनायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतयोश्च सङ्गत-
वियुक्तयोर्वा मिथोदर्शनश्रवणाभ्यामवस्थिताभिमानज-
न्मा परस्परानुरागोवाभिलाषिणीय। लिङ्गनादीनामनवा-
प्तौसत्यां समुपजायमानैस्तैस्तैरुत्कण्ठादिभिर्व्यभिचारि
भावैर्मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भजन्मभिश्चा ऽनुभावैरनुबद्धः
प्राप्तप्राप्यप्रकर्षावस्थो विप्रलम्भशृङ्गाराख्यां लभते ॥

१ केलीगोत्रस्खलने वरस्य प्रफुल्लयति छिगडति । वहुवासकवासगृहेवध्वाबा-
ष्पार्द्रिताहृष्टिः ॥ २ अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशे किं मुधा विलोकयसि ।
जायाया बाहुमूले अर्द्ध चन्द्राणां परिपाटीम् ॥ ३ असमाप्तमण्डनेव वध्वगृह-
मस्य कौतूहलस्य । व्यतिक्रान्तहलहलस्य पुत्रि चित्ते न लगिष्यसि ॥ ४ नवल-
तिकाप्राकारे तुष्टया क्षतं किमपि हलिकस्नुषया । यदद्यापि युवतिजनो गृहे-
गृहे शिक्षितुंभ्रमति ॥

स चतुर्द्धा पूर्वानुरागो मानः प्रवासः करुणश्च । तेषु प्रागसङ्गतयोः पूर्वानुरागः पुरुषप्रकाण्डे यथा। दूरमुक्तालतया विसिसितया विप्रलभ्यमानो मे। हंसइव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥ अत्र पुण्डरीकस्य माहाश्वेतायाम्प्रागसङ्गतायां समुत्पन्नः सङ्कल्परमणीयोभिलाषस्तदनाप्तावुक्तप्रकारेण प्रकृष्यमाणस्त्वया मे मानसजन्मा दूरन्नीतइत्त्युत्तरकामावस्थया प्रकाश्यते ॥ १ ॥ सएव स्त्रीप्रकाण्डे यथा । दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुई परवसो अप्पा। पिअसहि विसमम्पेम्म मरणं सरणं णवरि एक्कम् १ ॥ अत्रापिप्रागवदेव सागरिकाया वत्सराजेऽनुरागः प्रकृष्यमाणो मरणं शरणमित्युत्तरयैवकामावस्थया कथ्यते ॥ २ ॥ सङ्गतयोर्मानः स निर्हेतुर्यथा । अत्थक्करूसणङ्खणपसिज्जणंअलिअवअणणिब्बन्धे । उम्मच्छरसन्तावो पुत्तअ पअवीसिणहस्स२ ॥अत्रप्रेमगतेःस्वभावकौटिल्याद्धेतुमन्तरेणोपजायमानोनिर्हेतुरुच्यते ॥३॥ सएवसहेतुर्यथा । पडिउत्थिआ ण जम्पइ गहिआ विप्फुरइ चुम्बिआ रूसइ । तुण्हिम्भुआ णवबहुआ कआवराहेण दइएण ३ ॥ यद्यप्यालिङ्गनादर्मितिनित्यादिभिःप्रतिषेधोनविद्यते तथापितदर्थोस्त्ये वेतिमानलक्षणंघटते ॥ ४ ॥ संगतवियुक्तयोःप्रवासःसनवानुरागोयथा ।

१ दुर्लभ जनानुरागो लज्जा गुर्वी परवशआत्मा । प्रियसखि विषमं प्रेम शरणं मरणं केवलमेकम् ॥ २ अम करोषः क्षणं प्रसादो ऽलीकवचननिर्बन्धे । उन्मत्सरसंतापः पुत्रक पदवीस्नेहस्य ॥ ३ प्रत्युत्थिता न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुम्बिता रुष्यति । तूष्णींभूता नववधूः कृतावराधेन दयितेन ॥

प्रियमाधवे किमसि मय्यवत्सला ननु सोऽहमेव यमनन्दयत्पुरा । अयमागृहीतकमनीयकङ्कणस्तवमूर्त्तिमानिव महोत्सवःकरः ॥ अत्रविवाहानन्तरमेवमालत्याःकपालकुण्डलयापहारान्माधवमालत्योरयन्नवानुरागःप्रवासउच्यते ॥ ५ ॥ सएवप्रौढानुरागोयथा । त्वामालिख्यप्रणयकुपितां धातुरागैःशिलायामात्मानंते चरणपतितंयावदिच्छामि कर्त्तुम् । अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालिप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमन्नौकृतान्तः ॥ अत्र प्राचीनप्रणयकोपप्रसादनादिभिरनुरागस्य प्रौढिरवगम्यते ॥ ६ ॥ सङ्गतयोरेवान्यतरव्यपायेकरुणः । स्त्रीव्यपायेपुरुषस्ययथा । ध्रुवमस्मि शठःशुचिस्मिते कलितः कैतववत्सलस्त्वया । परलोकमसन्निवृत्तये यदनामन्त्र्यगतासि मामितः ॥ अत्रेन्दुमतीव्यपायादजस्यदुःखातिशयःकरुणउच्यते ॥ ७ ॥ सएवपुरुषव्यपायेस्त्रियायथा । हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् । उपचारपदन्नचेदिदन्त्वमनङ्गःकथमक्षता रतिः ॥ अत्राऽनङ्गविषयेरतेः शोकप्रकर्षात्करुणइत्याख्यायते ॥ ८ ॥ हीनपात्रादिषु चैतदाभासा भवति ॥ तत्र । हीनपात्रेषुपुंसिप्रेमानुरागो यथा । कअलीगब्भसरिच्छे ऊरूदट्ठूणहलिअसोणहाए । उल्ललइणहरञ्जणचदिलस्ससेउल्लिअकरस्स १ ॥ ९ ॥ अत्रैव

१ कदलीगर्भसदृशेऊरू दृष्ट्वा हलिकस्नुषायाः । उल्लसन्ति नखरञ्जनकाङ्क्षिणः स्वेदार्द्रित करस्य ॥

स्त्रियांमानोयथा । पठमघरिणीअसमहन्तुहपिराडा-रेदरं कुणन्तम्मि । णवब्रहुआइसरोससव्वञ्चिअवच्छु-श्रामुक्का १ ॥ १० ॥ तिर्यक्षु पक्षिणि प्रवासोयथा । आ-पृच्छामि व्यथयति मनो दुर्बलावासर श्रीरेह्यालिङ्ग क्षप-य रजनीमेकिका चक्रवाकि!।नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वादैवाधीनः सपदि भवतीमस्वतन्त्रस्त्य-जामि॥११॥अत्रैव करिणीकरुणोयथा॥नान्तर्वर्त्तयति ध्वन त्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितन्नासन्नात्सरसः करोति कव-लानावर्जितैः शैवलैः। दानज्यानिर्विषसामूकमधुपव्यास-ङ्गदीनाननोनूनम्प्राणसमावियोगविधुरः। स्तम्बेरमस्ता-म्यति ।। १२ ॥ अथसम्भोगः । तत्रनायकयोः प्रागसङ्गत-योःसङ्गतिवियुक्तयोर्वामिथःसमागमे प्रागुत्पन्नस्तदानी-न्तनोवारत्याख्यः स्थायिभावोभिलषणीयालिङ्गनादीना-मवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैर्हर्षधृतिस्मृतिमतिप्रभृति-भिर्व्यभिचारिभावैः संसृज्यमान ऋतूद्यानोपगमनजल-क्रीडापर्वतोपदेशप्रसाधनगृहमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दी-प्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापसम्भ्रमस्मितादि-भिरनुभावैरभिव्यज्यमान ईप्सितमासादयन्नुजिहासितं वा जिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भःसम्भोगशृङ्गाराख्यां-लभते। स चतुर्द्धा । प्रथमानुरागानन्तरो,मानानन्तरः,प्र-वासानन्तरः,करुणानन्तरइति । तेषुप्रथमानुरागानन्त-

१ प्रथमगृहिण्यां समये तत्रपिण्डे रादरं कुर्वन्त्याम् । नयवध्वाईषद्रोष संवत्य-वत्सा मुक्ता ॥ २ चयः

रीयेथा । पाणिग्गहणेच्चिअ पव्वईअणाअं सहीहिं सोहग्गम् । पशुपइणा वासुइकंकणम्मि ओसारिए दूरम् ॥१॥ मानानन्तरीयथा ॥ उव्वहइ दइअगहिआहरोट्ठझिज्जन्तरोसपडिराअम् । पाणोसरन्तमइरं चसअं व णिअं मुहं बाला ॥२॥ प्रवासानन्तरीयथा । मङ्गलवलअं जीअं व रक्खिअं जं पउत्थवइआए । पत्तपिअदंसणूससिअआहुलइआए तम्मि खमम् ॥३॥ करुणानन्तरीयथा । णमुअम्मि मुए वि पिए दिट्ठो उण पिअअमो जिअंतीए । इअलज्जाअपरिहासो लीए हिअए ण संमाइ ॥४॥ तेऽमी चत्वारोपि संभोगाश्चतुभिरेव विप्रलम्भैः प्रकर्षमापद्यन्ते । तेषु प्रथमानुरागेण यथा ॥ इन्दुर्यत्र न निन्द्यते न मधुरं दूतीवचः श्रूयते नालापा निपतन्ति बाष्पकलुषा नोपैति कार्श्यं वपुः । स्वाधीनामनुकूलिनीं निजवधूमालिङ्ग्य यत्सुप्यते तत्किं प्रेमगृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते ॥५॥ मानेन यथा । रइविग्गहम्मि कुंठीकआओ धाराओ पेम्मखग्गस्स । अण्णम्मआइं व सिज्जन्ति माणसाइं णाउ मिहुणाण ॥६॥ प्रवासेन यथा । शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ मासानेतान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा । पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभियोगं निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपामु ॥७॥ करुणेन यथा । न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात्प्रहीयते म्रियेत नाथ यदि वल्लभो जनः । निवृत्त मे

१ पाणिग्रहण एव पार्वत्या ज्ञातं सखीभिः सौभाग्यम् । पशुपतिना वासुकिकङ्कणे अपसारिते दूरम् । २ उद्वहति दयितगृहीताधरोष्ठक्षीयमाणरोषप्रतिरागम् । पाणावसरन्मदिरं चषकमिव निजमुखं बाला ।

वत्रिदिवप्रयोजनंमृतः सचेज्जीवतएवजीवति ॥ ८ ॥ तिर्यगादिषुचैतदाभासाभवन्ति । तेषुसरीसृपमृगयोर्यथा । मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रेपपौप्रियांस्वामनुवर्त्तमानः । शृङ्गेणसंस्पर्शनिमीलिताक्षींमृगीमकण्डूयतकृष्णसारः ॥९॥ पशुपक्षिणोर्यथा । ददौसरः पङ्कजरेणुगन्धिगजायगण्डूषजलंकरेणुः । अर्द्धोपभुक्तेनबिसेनजायांसंभावयामासरथाङ्गनामा ॥१० किन्नरेषुयथा । गीतान्तरेषुश्रमवारिलेशैरीषत्समुच्छ्वासितपत्त्रलेखम् । पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभिप्रियामुखंकिंपुरुषश्चुचुम्बे ॥ ११॥ तरुषुयथा । पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः । लतावधूभ्यस्तरवोप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ १२ ॥ विप्रलम्भचेष्टासुप्रथमानुरागेस्त्रियायथा । पेच्छइअलद्धलक्खदीहणीससईसुण्णअं हसइ । जहजम्पइअप्फुडन्तह से हिअअट्ठिअंकिम्पि १ ॥ १३ ॥ पुंसोयथा । सो तुह कएण सुन्दरितह च्छीणसुमहिअलग्गोहलिअऊत्तो । जह से मच्छरिणीअविदोव्वजाआईपडिवण्णम् ॥ १४ ॥ मानेस्त्रियायथा । कणुज्जुआवराईसाअज्जतएकआवराहेण । जम्भाइआसक्खपलोअइआइन्दिअहेणसिक्खविआ ॥ १५ ॥ पुंसोयथा । अविभाविअ रअणिमुहन्तस्सअसच्चरिअविमलचन्दुज्जोअम् । जाअम्पिपआरोहेवड्ढन्ताणुसआमू

१ पश्यति अलक्ष्यलक्ष्यं दीर्घं निश्वसिति शून्यकं हसति । जथा जल्पति अस्फुटं तथास्या हृदयस्थितं किमपि ।

ठलक्खंहिअग्गम् ॥ १६ ॥ प्रवासेस्त्रियायथा । पिअस-म्भरणपलोट्टन्तवाहधाराणिआअभीआए । दिज्जइवङ्क-ग्गीवाइदीवओपहिअजाआए ॥ १७ ॥ पुंसोयथा । मज्झण्णपत्थिअस्सवि गिह्मे पहिअस्स हरइ सन्तावम् । हिअअट्ठिअजामुहमिअङ्कजोह्णाजलप्पवाहे १ ॥१८॥ करुणेस्त्रियायथा । णवरिअपसारिअङ्गीरअभरिउप्पहपइस्सवेणीबान्धा । पडिआउरसन्दाणिअमहिअलचक्कूलइअत्थणीजणअसुआ ॥१९॥ पुंसोयथा । अन्तोहुन्तं डज्जइजाआसुसोघरेहलिअउत्तो । उक्खिअणिहाणाइंवरमिअठ्ठाणाणिपेक्खन्तो २ ॥२०॥ एवमन्यत्रापि । करुणवर्जंस्त्रियायथा । सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनन्द्वेष्टि प्रभामैन्दवीन्द्वारात्त्रस्यति चित्रकेलिसदमेवेषंविषं मन्यते । आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेनचित्तेन सा ॥२१॥ स्त्रियाएवप्रथमानुरागवर्जंयथा । तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज बहिः सद्मेति वर्मेक्षते शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माचचेन्ति । दूतीं सन्दिशसन्दिशेति बहुशः सन्दिश्य सास्ते तथा तल्पे कल्पमयीवनिर्घृण! यथानान्तन्निशा गच्छति ॥२२॥ प्रथमानुरागवर्जम्पुंसोयथा । रम्यन्द्वेष्टि यथापुराप्रकृतिभिर्नप्रत्यहंसेव्यतेश

१ मध्याह्न प्रस्थितस्यापि ग्रीष्मः पथिकस्यबहरतिसन्तापम् । हृदयस्थितजायामुखमृगाङ्कज्योत्स्ना जलप्रवाहः ॥ २ अन्तर्मूर्तिं दह्यते जायाशून्ये गृहे हलिकपुत्रः । उत्खातनिधानानीवरमितस्थानानि पश्यन् ।

ण्योपान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः । दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तः पुरेभ्यो यदा गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥ २३ ॥ पुंस एव प्रवासकरुणे यथा । लीलावेश्म यतो निरीक्ष्य हरते दृष्टिं स्फुटित्याकुलामन्योन्यार्पितचञ्चुदत्तकरणैः पारावतैर्भूयते । इन्दोर्दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं दुःखितः प्रच्छाद्याननमञ्चलेन रजनीष्वस्तत्रपं रोदिति ॥ २४ ॥ सम्भोगचेष्टासु पूर्वानुरागानन्तरे चुम्बनं यथा ॥ आअरपणामिओट्ठं अघडिअणासं असङ्घलिअणिडालं वण्णघअलुप्पमुहीए तीए परिउम्बणं भरिमो १ ॥ २५ ॥ प्रत्यैवालिङ्गनं यथा । तावमवणेइ न तहा चन्दनपङ्कोवि कामिमिहुणाणम् । जह दूसहे गिह्मे अण्णोण्णालिङ्गणसुहेल्ली २ ॥ २६ ॥ मानानन्तरे चुम्बनं यथा । जह जह से उम्बइ मस्सु भरिआइं णिहुवणे दइओ । अच्छीइं उवरि उवरि तह तह भिण्णाइं विगलन्ति ३ ॥ २७ ॥ प्रत्यैवालिङ्गनं यथा । माणदुमपरुसपवणस्स मामि सव्वङ्गणिव्वुदिकरस्स । उवऊहणस्स भद्दं रइणाडअपुव्वरङ्गस्स ४ ॥ २८ ॥ प्रवासानन्तरे चुम्बनं यथा । केनचिन्मधुरमुल्बणरागं बाष्प

१ आदरप्रणामितोष्ठमघटितन्यासमसंवलितनिटलिम् । वर्णघृतलुप्तमुख्यास्तस्याः परिचुम्बनं स्मरामः ॥ २ तापमपनयति न तथा चन्दनपङ्कोपि कामिमिथुनानाम् । ३ यथा दुस्सहे ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखम् । यथा यथाऽस्य चुम्बति मन्युभरितानि निधुवने दयितः । अक्षीणि उपरि उपरि तथा तथा भिन्नानि विगलन्ति ॥ ४ मानद्रुमपरुषपवनस्य मामि सर्वाङ्गनिर्वृतिकरस्य । उपगूहनस्य भद्रं रतिनाटकपूर्वरङ्गस्य ।

तत्प्रमन्निकं विरहेषु । ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ २९ ॥ करुणानन्तरमालिङ्गनं यथा । चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे कण्ठस्थानजीवितञ्च प्रपेदे । तेनापूर्वांसासमुल्लासलक्ष्मीमिन्दुस्पृष्टाम्भोधिवेलेव भेजे ॥३०॥ प्रथमरागानन्तरन्दशनक्षतं यथा । णासव साकचोल अज्ज वि तुह दन्तमण्डल वाला । उब्भिणपुलअपरिवेढपरिगअं रक्खइ वराई १ ॥३१॥ तदेवमानानन्तरे यथा । पत्रणुवेल्लिअसाहुलिथएवसुठठिअदन्तमण्डलेऊरू । चटुआरअम्माहुपुत्तिजणहासणं कुणसु ॥ ३२ ॥ प्रवासानन्तरे दन्तक्षतादयो यथा । दन्तक्खअङ्कवोलेकअग्गहुव्वेल्लिओअधम्मिल्लो । पडिघुम्मिराजदिठ्ठीपिआगमंसाहइवहूए २ ॥३३॥ प्रथमानुरागानन्तरं नखक्षतं यथा । अज्जाइणवणहक्खणिरिक्खणेगरुअजोव्वणुत्तुङ्गम् । पडिमागअणिअणअणुप्पलच्चिअं होइथणवट्टम् ३ ॥३४॥ अत्रैव पुरुषायितं यथा । दरवेविरोरुजुअलासुमउलिअच्छोसुललिअचिहुरासु । पुरुसाइरीसुकामोपिआसुसज्जाउहोवसइ ४ ॥ ३५ ॥ सर्वं सर्वत्र यथा । पोढमहिलाणजंसुठ्ठुसिक्खिअं तं रवएसुहावेइ ५

१ न्यार्णमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डनं बाला । उद्भिन्न पुलकपरिवेष परिगतं रक्षति वराकी ॥ २ दन्तक्षतं कपोले कचग्रहोद्वेल्लितो धम्मिल्लः । परिघूर्णिताच दृष्टिः प्रियागमं साधयति वध्वाः ॥ ३ आर्यायाः नवनखक्षतनिरीक्षणे गुरुयौवनोत्तुङ्गम् । प्रतिमागतनिजनयनोत्पलं चर्चितं भवति स्तनपट्टम् ॥ ४ दरवेपमानोरुयुगलासु मुकुलिताक्षीषु ललितचिकुरासु । पुरुषायितासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति । ५ प्रौढमहिलानां सुष्ठु शिक्षितं रतये सुखयति । यद्येनाशिक्षितं नववधूनां तद्धिरतिं ददाति ॥

जञ्जेणञ्चसिक्खिअंणवबहूणन्लन्तणिघरइन्देइ ॥ ३६ ॥ विप्रलम्भपरीष्टिप्रभियोगतः प्रेमपरीक्षायथा । हंहोकण्णुल्लीणाभणामिरेसुह अहकिम्पिमाभ्रूर । णिज्जणपारद्धीसुकहम्पिपुण्णेहिंलद्धोसि ॥ ३७ ॥ प्रत्यभियोगतोयथा । गोलाविसमोआरच्छलेणअप्पाउरम्मिसेमुक्को । अणुअम्पाणिणद्दोसन्तेणविसागाढमुवऊढा ॥ ३८ ॥ विग्रहणेनयथा । अज्जविसेअजलोल्लम्पच्चाइणलीअहलिअसोहणाए । फग्गुच्छणचिक्खिल्लंज्जन्तइदिणन्थणुच्छङ्गे[१] ३९॥ विमर्शेनयथा । तत्तोच्चिअणेत्तिकहाकिअसन्तितहिंतहिंसमथ्थन्ति । किम्मण्णेमाउच्छाएक्कजुआणोइमोगामो ४०॥ बहुमानेनयथा । तेणइरणबलआएदिसोपहरोइमीअथणवट्ठे । गामतरुणीहिंअज्जविदिअहम्परिवालिआभमइ ॥४१॥ श्लाघयायथा । सातइसहत्थदिसम्फग्गुच्छणकद्दमन्थणुच्छङ्गे । परिकुविआइवसाहइसलाहरीगामलरुणीणम् ॥ ४२ ॥ इङ्गितेनयथा । जइसोणबल्लहच्चिणामग्गरूणेणतस्ससहिकीस । होइमुहन्तेरविअरफंसविसट्टंव्वतामरसम् ॥४३॥ दूतसम्प्रेषणेनयथा । सेउल्लिअसव्वङ्गीणामग्गहणेणलस्ससुहअस्स । हूरंअप्पाहेन्तीतस्सेअघरङ्गणम्पत्ता ॥ ४४॥ दूतप्रश्नेनयथा । कहणुगआकहदिठ्ठीकिम्भणिआकिच्चरंतणपडिअणम् । एअञ्चिअणासमप्पइपुणरुत्तञ्जम्पमाणीए ॥ ४५ ॥ लेखविधाने

१ अद्यापि स्वेदजलार्द्रं प्रत्येतिनतस्या हलिकस्नुषाया । फल्गूत्सवकर्दमोयस्तयादत्तस्तनोत्सङ्गे ।

नयथा । वेविरिसिस्सकरङ्गुलिपरिग्गहक्खलिअलेहणी मग्गे । सोत्थिच्चिअणसमप्पइपिअसहिलेहम्मिकिंलिहिमो ॥४६॥ लेखवाचनेनयथा । प्रीत्या स्वस्तिपदं त्रिलोकितवती स्थानं स्तुतन्तुष्टया पश्चाज्ज्ञातमनुक्रमेणपुरतस्तत्तावकन्नामकम् । तन्व्या सम्मदनिर्भरेण मनसा तद्वाचयन्त्या मुहुर्नप्राप्तोघनबाष्पपूरितदृशालेखेपि कण्ठग्रहः ॥ ४७॥ सम्भोगपरीष्टिषुप्रथमानुरागानन्तरेसाध्वसेनपुंसोयथा । लीलाइओणिअसणेरक्खउतंराहिआइथणबट्ठे । हरिणोपढमसमागमसज्झसवरेहिंवेविरोहत्थो ॥४८॥ अत्रैवदोहदेनमुग्धायथा । किङ्किन्देपडिहासइसहीहिंइअपुच्छिआएमुद्धाए । पढमुल्लुअहलिदोणीएणवरिदइअङ्गआदिट्ठी ॥४९ ॥ अत्रैव प्रगल्भायाः प्रियवाक्यवर्णनंयथा । हुंहुदेभणसुपुणोणसुअन्तिकरेइक्काविक्खेवम् । घरिणीहिअसुहाइम्पइणोकसंभणन्तस्स ॥ ५० ॥ मानानन्तरेस्त्रियाः कैतवस्वप्नेयथा । भरिमोसेसअणपरम्मुहीएविअलन्तमाणपसराए । कइअवसुत्तुव्वत्तणथणहरप्पेल्लणसुहेल्लिम् ॥ ५१ ॥ स्त्रियाएवसखीवाक्यस्याक्षेपेणयथा । भिउडीहिम्पलोइस्संणिम्भच्छिस्सम्परम्मुहीहोस्सम् । जम्भणहतङ्करिस्संसहिओजइतंणपेच्छिस्सम् ॥५२॥ तस्याएवैतदनुष्ठानविघ्नेनयथा । ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे वाससः स्पृशति मानधनायाः । भ्रुयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेवविभेदः ॥ ५३ ॥ प्रवासानन्तरेस्त्रियायथा । अत्थक्काग

अहिअ एव्व इ आदइ अउ म्मि मजणपुरओ । फुरइ विअलन्ताणं हरिसविसट्टाणवलआण ॥ ५४ ॥ अत्रैवस्त्रीपुंसयोर्यथा । रमिऊणपइम्मि गए जाहे अवगूहिअम्मि पडिणिउत्तो । अहअम्मि पउत्थपइ अव्व तक्खणं सो पवासिव्व ॥ ५५ ॥ सामान्यतएवप्रवाससाध्वसंनस्त्रियायथा । होन्तपहिअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सम् । पुच्छन्तीं भमइघरङ्घरेणपिअविरहसिहिरीओ ॥ ५६ ॥ प्रवासविलम्बंनैवपुंसोयथा । एक्कोविकालसारोणदेइगन्तुम्पआहिणवलन्तो । किंउणबाहाउलिअं लोअणजुअलं मअच्छीए ॥ ५७ ॥ परिहारेस्वदादिभिः स्त्रियायथा । उल्लाअइसे अङ्गजूवेवन्तिकूअलोगलइ । छुछुएलेहिअ अम्मिपआगमेपुफुइआए ॥ ५८ ॥ करुणानन्तरंपुंसोयथा । करस्पर्शारम्भोत्पुलकितपृथूरोजकलशेत्रमाम्भोवामार्द्धेवहतिमदनाकूतसुभगम् । विभोर्वारंवारङ्क्रतसमयिकोद्धूलनविधेस्तनौ भस्मस्नानङ्कथमपिसमाप्तं विजयते ॥ ५९ ॥ विप्रलम्भनिवृत्तिषुप्रथमानुरागेप्रतिश्रुत्यादानंयथा । किंणभणिओसिबालअगामणिधूआएगुरुअणसमक्खम् । अणिमिसवङ्कवलन्तवअणणअणद्धदिट्ठेहिम् ॥ अत्रवक्रेक्षितादिभिः प्रतिश्रुत्यालिङ्गनादयोह्रीभयादिभिर्नदीयन्ते ॥ ६० ॥ मानेविसंवादनंयथा । अत्थुअणाहंकुविआउवऊहसुकिमुहापसाएसि । तुहमसुमणुप्पणणोणमउअफमाणणविणकज्जम् । अत्रमानिनीपूर्वमालिङ्गनादीन्निषिध्यपश्चाद्यथावरश्रयच्छति

यथा कश्चिद् दृष्टस्तं द्रक्ष्यामीति प्रतिश्रुत्याष्टाभिरधिकं श
तम्प्रपच्छतितत्त्वशीशलानीति । तद्देतद्व्यलीकविप्रयोगा
द्विभिरालिङ्गनादीनान्निराकरणमयथावत्प्रदानत्वाद्विसं
वादनमेवोच्यते ॥ ६१ ॥ प्रवासेकालहरणंयथा । एहि·
इसोपवसरधोअहअंकुप्पेउजस्सोअणुणेज्ज । इअफलइ
कस्सविमणोरहाणमालापिअअमम्मि ॥ अत्रालिङ्ग-
नादीनांव्यक्त्यैअकालहरणप्रतीतिः ॥६२॥ करुणेप्रत्यादा
नंयथा । समसोक्खदुक्खसंवड्ढिआणकालेणरूढपेम्मा-
ण । मिहुणाणंमरइजन्तह्णजिअइइअरम्मुहंहोइ ॥ अत्र
"सुहृदिवप्रकटय्यसुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो
रुजम् ।,, इत्ययमर्थः सम्बध्यते । तस्यचप्रत्यादानमे-
वार्थोभवति ॥ ६३ ॥ प्रथमानुरागेवञ्चनंविविधंयथा ।
दिठ्ठाएजंण्णदिठ्ठोआलविआएजंणआलत्तो । उवआ
रोजंणकओतंविअकलिअंछइल्लेहिम् । अत्रव्रीडावि
भिर्दर्शनादिभिर्वञ्चनाभिवैविध्यम्प्रतीयते ॥ ६४ ॥
मानेविरुद्धंयथा । णमुअन्तिदीहसासेणरुअन्तिणहो·
न्तिविरहकिसिआओ । धण्णाओताओजाणम्बहुवल्लह·
वल्लहोणतुमम् ॥ अत्र व्यायितादिभिर्लम्भालिङ्गनादि
विरुद्धैर्मानवतीवञ्च्यते ॥ ६५ ॥ प्रवासेव्याविद्धंयथा ।
कइआगओपिओअज्जपुत्तिअज्जेणकइदिणाहोन्ति ।
एक्कोएहइएत्तोभणिअम्मोइक्कआबाला ॥ अत्रएकस्या
पिदिवसस्यवर्षायमाणतयाप्रियालिङ्गनादिवञ्चनयावि

शेषतोऽवैचर्यम्प्रतीयते ॥ ६६ ॥ करुणेनिषिद्धंयथा । आ वाअभअअरङ्चिअणहोइदुक्खस्सदारुणमवसाणम् । णाहञ्जिअन्तीएमएद्दिठ्ठंसहिअंअतुहइअअवसाणम् ॥

अत्रैतद्ग्रामश्रिषयंत्रीलायाश्चिराशंसिसमागमसुखाशा- प्रिव्यपायरूपंत्रचनङ्करुणमितिनिषिध्यते ॥ ६७ ॥ प्रथमानुरागेणसहरागोयथा । सामइइतस्सणहाउं अणुसोत्तेसाविसेमुव्वहइ । थणवहमिउणाविलुलिअ- कल्लोलमहग्घिअएसलिलेे ॥ अत्रशुद्धयोरप्येककाल- मन्योन्यानुरागः प्रतीयते । तत्रैककालावयवादिनार- ज्यते । द्वितीयस्तुस्नेहादिनारज्यतइति ॥ ६८ ॥ त- त्रैवपश्चाद्यथा । मामिहिअअंवपीअन्तोणजुवाणेणम ज्जमाणाए । णहाणहलद्दाकलुअंअणुसोत्तजलंपिअन्ते- ण ॥ अत्रैकस्यानुरागन्दृष्ट्वापश्चाद्द्वितीयोरज्यते ॥६९॥ तत्रैवानुरूपोयथा । सच्चंजाणइदठ्ठुं सरिसम्मिजणम्मि- जुज्जएराओ । मरउणतुमंभणिस्संमरणम्पिसलाहणि- ज्जंसे ॥ अत्रनकेवलंलावण्यादिनैवरज्यते । किन्तर्हि अनुरूपविषयिणाउभिलाषेणापीतिप्रतीयते ॥७०॥ तत्रै- वानुगतोयथा । गहवइसुएणसमअंसव्वंअलिअंकिं वि आवेइ । घणगइवलिअउमारिच्छाइठाणम्मिजणवाओ ॥

अत्रयद्यपिवीभाग्यादिप्रसिद्धिकृतमानुरूपयन्नविद्यते तथापिस्त्रियाउत्तमप्राधममगर्हितत्वादनुगतमेवभव- ति । सोयङ्करणसाधारणसाधनोत्पन्नःपक्षद्वकः ॥७१॥ ...नायसाधनपक्षेनसर्वत्रसहायादिविधिप्रारतिर्दीप्तिर्नु

रागशब्देनोच्यते । प्रथमंचोपजायमानत्वादयंप्रथमा-
नुरागइतिप्रथमतोमाने । मान्यतेयेनेतियथा । पा-
अपडणाणमुहुरहसवलामोडिअञ्चिअव्वाण । दंसणसे-
त्तपसिज्जरिचुक्काबहुदाणसोक्खाण ॥ अत्रमानपूजा
यामितिधातोः स्वार्थेणिजन्ताण्णिचिघञिचमानइति
रूपम् । सहिप्रेयांसमस्याः पादपतनादिपूजायांप्रयो-
जयति ॥ ७२ ॥ यंप्रियत्वेनमन्यतेयथा । कारणगहि
ओविमएमाणोएमेअजंसमोसरिओ । अत्थक्कपुल्लिअं-
कोल्लतुज्झतम्मत्थएपडउ ॥ अत्रमनज्ञानइतिधातुः । त
थाहि । मानम्प्रियत्वेनमन्यमानातदपहारिणोऽकोल्लाय
कापिमानिनीकुप्यति ॥ ७३ ॥ यः प्रेममनुतेयथा । ज-
त्थणउज्जागरओजत्थणईसाविरूरणम्माणम् । सब्भा-
वचाहुअज्जत्थणत्थिणेहोतहिंणत्थि ॥ अत्रमनुअवबोध
नेधातुः । मानेनहिप्रेमास्तिनास्तिवेतिजनोबुध्यते तस्य
चकरणभूतस्यापिप्राधान्यादत्रकर्तृत्वोपचारः । तद्य-
था "प्रज्ञापश्यति नोचक्षुर्दृष्टिः सारस्वतीहिसे,,ति ॥७४॥
प्रेममिमीतेयथा । ऊविछाअसच्चहासासमेविवहुआण-
णवरमाणक्खलणे । पाअडिअहिअअसारोप्रेमासङ्करि-
सोपअट्टईमस्सू ॥ अत्रमाङ्मानइतिधातोः [कृत्यल्युटो
बहुलमिति] कर्त्तरिल्युट् । कोसावनुमानइतिभाष्य-
प्रयोगात् । तेनच यद्यपि करणभूतेनैवात्मनि रुक्मि
ण्यांचप्रियप्रेम्णः परिमाणंसत्यभामाप्रत्याययतित-
थापि पूर्ववदिहपययङ्कर्तृत्वेनोपयुज्यते ॥ ७५ ॥ प्र-

वासे वसत इत्युपलक्षणेनात्मानमङ्गनामूषयन्ति यथा ।
साहीणे वि पिअअमे पत्ते वि छणेण मण्डिओ अप्पा । दु-
क्खअपउत्थवइअं सअज्झिअं सण्ठवन्तीए ॥ अत्र वस-
आच्छादन इत्यस्य प्रस्मरतीत्यादिवन्निषेधार्थप्रपूर्वस्य-
घञि प्रवास इति रूपन्निरूप्यते ॥ ७६ ॥ युवानः प्रिया
सन्निधौ न वसन्ति यथा । विरहाणलो सहिज्जइ आसाबन्धे
ण दुल्लहजणस्स । एक्कग्गामपवासो माए मरणं विसेसेइ ॥
अत्र दूरस्थयोरिवान्तिकस्थयोरपि सन्निकर्षाभावात्प्रवा
सो भवति ॥ ७७ ॥ उत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयति यथा ।
आलोअन्ति दिसाओ ससन्तजम्भन्तगन्तरोअन्ति । मु-
उअन्त पडन्त हसन्त पहिअ किं तेण पउत्थेण ॥ अत्रोत्क-
ण्ठादिनिर्वासिते चेतसि शून्यावलोकनादयो नुभावा जाय
न्ते ॥ ७८ ॥ प्रमापयति यथा । सञ्जीवणोसहिम्मि व पि-
अस्स रक्खइ अणण्णवावारा । सासू णववदंसणकण्ठा
गअज्जीविअं सोण्हम् ॥ अत्र प्रसादङ्करोतीत्यादिवत्प्र-
मापणोपक्रमोपि प्रमापणमुच्यते ॥७९॥ करुणं करोतेर-
नुभूतोपादानार्थत्वे कुरुते मूर्छां यथा ॥ विअलिअविओ
अविअणान्तक्खणपब्भट्ठरामम्मरणाआसम् । जणअ-
तणआए णवरं लद्धम्मुच्छाणिमीलिअच्छीअसुहम् ॥ अ-
त्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षेणभूता मूर्छोत्पद्यते ॥ ८० ॥
उच्चारणार्थत्वे कुरुते विलापं यथा । पुहवी अहोइ हि पई-
वहुपुरिसविसेसचञ्चलाराअसिरी । कह ता महच्चिअ इ
मं णिसामण्णं उवट्ठिअं वेहव्वम् ॥ अत्र प्रवासदुःखेमसी-

ताविलपन्तीदमुच्चरति ॥ ८१ ॥ अत्रस्थापनार्थत्वेकुहतेसाहसेमनोयथा । इयमेत्यपतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणीभवामि ते । चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय! यावन्नविलुप्यसेदिवि ॥ अत्ररतेः कामशोकेनमरणसाहसेमनोवस्थाप्यते ॥८२॥ अभ्यञ्जनार्थत्वेकरोतिचित्तन्दुःखेनयथा । दलतिहृदयङ्गाढोद्वेगन्द्विधा न तु भिद्यते वहतिविकलः कायोमोहन्नमञ्चति चेतनाम् । ज्वलतिच तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्प्रहरतिविधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ अत्ररामादेः दुःखेनचित्तमभ्यज्यते ॥ ८३ ॥ सम्भोगनिरुक्तिषुप्रथमानुरागानन्तरेपालनार्थीयथा । दृष्टाद्दृष्टिमधोदधाति कुरुतेनालापमाभाषिता शय्यायाम्परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते । निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढाप्रिया ॥ अत्राप्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलायामपिनवोढायामिच्छानुवृत्त्यारतिः पाल्यते ॥ ८४ ॥ मानानन्तरेकौटिल्यार्थीयथा । पादेमूर्द्धनि ताम्रतामुपगते कर्णोत्पले चूर्णिते छिन्ने हारलतागुणे करतलेसम्पातजातव्रणे । अप्राप्तप्रियताडनव्यतिकराहन्तुम्पुनश्चेतसा वाञ्छन्ती मुहुरेणशावनयना पर्याकुलं रोदिति ॥ अत्रप्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वान्मानवत्याः कचग्रहणेनधरपादताडमाद्विरूपाः कुटिलाएवजायन्ते ॥ ८५ ॥ प्रवासानन्तरेऽभ्यवहारार्थीयथा । वसिष्ठधेनोरनुया-

यिनन्तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात्। पपौ निमेषा-लसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्॥ अ-त्रोत्तरार्द्धे उपोषितस्यान्नोपयोगइवप्रियालोकजन्मापि-बतेरभ्यवहारःकथ्यते॥८६॥करुणानन्तरेनुभवार्थोयथा। अणुमरपस्थिआएपच्चागअजीएम्मि पिअअम्मि। वेह-व्वमंडणंकुलवहूअसोहग्गअज्जाअम्॥ अत्रयथेयम्मत्प्रा णभूतैवमस्या अहमपिजीवितमेवेति पत्यावित्स्रम्भजो रागः पत्नयाः पुनः प्रेतयापियत्सङ्गमोमयाभिलषितः सो यज्जीवन्त्यैवजीवितेश्वरः समासादितइतिविस्रम्भाद्धति सुखमेवानुभूयते॥८७॥ अत्रप्रथमानुरागानन्तरेसम्भो गः संक्षिप्तोयथा। अपेतव्याहारच्युतविविधशिल्पव्य-तिकरङ्करस्पर्शारम्भे प्रगलितदुकूलान्तशयनम्। मुहुर्ब-द्धोत्कम्पन्दिशिदिशिमुहुः प्रेरितदृशोरहल्यासुत्राम्णोः क्षणिकमिहतत्सङ्गतमभूत्॥ अत्रसंक्षेपोनिगदेनैवव्या-ख्यायते॥ ८८॥ सएवमानानन्तरेसङ्कीर्णोयथा। अणु-णिअखणलद्धसुहेपुणोविसम्भरिअमण्णुदूमिअविहलो। हिअएमाणवइणंचिरेणपणअगरुओपसप्पइरोसो॥ अ त्रावस्थिताप्रकृष्टावरतिर्व्यलीकस्मरणादिभिःसंकीर्यते॥ ८९॥ प्रवासानन्तरेसम्पूर्णोयथा। शापान्तोमे भुज-गशयनादुत्थितेशार्ङ्गपाणौ मासानेतान् गमय चतुरो-लोचने मीलयित्वा। पश्चादावां विरहगुणितन्तन्तमा-त्माभिलाषन्निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥ अत्रामुनाविरहिवाक्येनापिनिर्वेक्ष्याव इतिभविष्यत्का

लोपाधेः प्रवेशानन्तरं प्यविरुद्धत्वमानेनतन्तम्मात्माभिला षमित्यादिनातदानीन्तनभोगस्यसम्पूर्णत्वं वर्ण्यते ॥१०॥ करुणानन्तरेसमृद्धोयथा । तीर्थेतोयव्यतिकरभवेजह्नुकन्याशरय्वोर्देहत्यागादमरगणनालेखमासाद्यसद्यः । पूर्वाकाराधिकचतुरया १ सङ्गतः कान्तयासौलीलागारेष्वरमतपुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ अत्रोत्तरार्द्धेमन्दुमत्यजयोर्लोकान्तरप्रत्युज्जीवनेनसम्भोगसमृद्धिः प्रतिपाद्यते ॥ ११ ॥ प्रथमानुरागानन्तरेसहार्थान्वयोयथा । मुहपेच्छओपईसेसाविहुपिअरूअदंसणुम्मइआ । दोविकअत्थापुहविअपुरिसमहिलन्तिमणन्ति ॥ अत्रपूर्वार्द्धेरञ्जयत्यर्थः । उत्तरार्द्धेराजत्यर्थः । प्रथमानुरागेसहसिद्धभावेनसिद्धस्तदनन्तरेपितथैवानुवर्त्तते ॥ १२ ॥ तत्रैवपश्चादर्थान्वयोयथा । अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मिदासः क्रीतस्तपोभिरितिवादिनिचन्द्रमौलौ । अह्नाय सानियमजंक्लममुत्ससर्ज क्लेशः फलेनहिपुनर्नवतांविधत्ते ॥ अत्ररञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागेपुंसिपश्चाद्भावेनसिद्धस्तदनन्तरेपितथैवानुवर्त्तते ॥ १३ ॥ अत्रैवानुरूपार्थान्वयोयथा । शशिनमुपगतेयङ्कौमुदीमेघमुक्तञ्जलनिधिमनुरूपञ्जह्नुकन्यावतीर्णा । इतिसमगुणयोगप्रीतयस्तत्रपौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ अत्रराजत्यर्थः प्रथमानुरागेस्त्रिपुंसयोरण्यानुरूप्येणसिद्धस्तदनन्तरेपितथैवानुवर्त्तते ॥ १४ ॥ तत्रैवगतार्थान्वयोयथा । स्थाने तपोदुश्चरमेतदर्थमपर्णयापे

१ पूर्वाकाराधिकतरवचेतिपुस्तकान्तरे ।

लत्रगाधिसप्तम् । या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्या ॥ अत्रपूर्वार्द्धे रज्ञयस्यर्थः प्रथमानुरागेनुगतार्थत्वेनसिद्धस्तथैवानुवर्त्तते । सोय-ङ्करणसाधनः प्रत्ययोत्पत्तिपक्षउक्तः ॥ भावसाधनपक्षे तु सर्वत्रसहार्थादिविशिष्टारतिर्दीप्रिर्वानुरागशब्देनोच्य-मानातदनन्तरेपिसमाससामर्थ्यादनुवर्त्तते । कः पुन रत्रसमासः । षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः प्रथमानुरागस्यान-न्तरइतिप्रथमानुरागानन्तरइति । कात्रवृत्तिः । अजह-त्स्वार्था । नह्यत्रनायकौमिथः समागतावपिप्रथमानुरा गमुत्सृजतः । युक्तम्पुनर्यदजहत्स्वार्थपरार्थाभिधानरूपा[१] वृत्तिःस्यात् । अवश्यं ह्यनेनपरस्यार्थमभिदधतास्वार्थ उत्सृष्टव्यः । बाढंयुक्तम् । एवंहिदृश्यतेलोकेभिक्षुकोन द्वितीयाम्भिक्षामासाद्यपूर्वाञ्जहातिसंचयायैव यतते । ए वन्तर्हिद्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनम्प्राप्नोति । कस्याविभ क्तेः । षष्ठ्याः । नषष्ठी । समर्थोनन्तरः । तर्हिप्रथमायाः । नप्रथ मासमर्थः प्रथमानुरागः । सम्बन्धाधिक्यात् । अभिहितः सोर्थोन्त्रान्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नइतिसामर्थ्यम्भ विष्यति । नैवम् । इहप्रथमानुरागानन्तरेइत्यस्मात्समु दायाद्विभक्त्या उत्पत्तव्यन्तेनसमुदायेनएकोर्थः सपिण्डो[२] मृत्पिण्डइवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागोवयवार्थ शक्त्यानुगृहीतः पृथगव्यपदेश्यावयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिंश्चसमुदायार्थेएकत्वंसमवेतमतोविद्यमानायाम-प्यवयवसङ्ख्यायानतदाश्रयासुबुत्पत्तिर्भविष्यति ॥९५॥

१ यदजहत्स्वार्थाभिधानरूपाप्रवृत्तिरितिपुस्तकान्तरे । २ एकार्थ पिण्ड इति च

मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा । नस्पृष्टोऽपि त्रिदशस-
रिता दूरमीर्ष्यानुबन्धान्नाप्युत्सृष्टो भुजगपतिना लज्ज-
नाभिर्जयायाः । मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः शै-
लपुत्र्या पत्युर्मौलौ नतियुजि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥
अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्धौ तदनन्तरेऽप्यनुवर्त्तते ॥
१६ ॥ अत्रैव मानप्रतिप्रियस्याभिमानान्वयो यथा । वि
हायैतन्मानं व्यसनमनयोरुच्चकुचयोर्विधेयः प्रेयांस्ते य
दि बयमनुत्त्रह्नुरवचसः । सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शि
वमिति निशम्यैणनयना निशापाम्भोदत्तैर्नयनसलिलैर्मा
नसुहृदे ॥ अत्र मानप्रतिप्रियस्याभिमानो मानानन्त-
रेऽप्यनुवर्त्तते ॥ १७ ॥ अत्रैव प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा ।
दूमेति जे मुहुत्तं कुविअन्दा सव्वं जे पसाअन्ति । ते च्चिअ म
हिलाण पिआ सेसा सामि च्चिअ वराआ ॥ अत्रास्याम-
पि प्रेमास्ति न वेति जिज्ञासुः प्रियः प्रियाङ्कुलीगोत्रस्खल-
नादिना दुर्नोलितासापप्रेमवत्यवश्यमस्मै कुप्यतीत्यनोपल-
ब्धप्रेमानन्दास्वादेनापमानयति । अथैषात्मनि प्रेमा-
स्तित्वमवबुध्यते । सोऽयं मानसिद्धौर्थस्तदनन्तरेऽप्यनु-
वर्त्तते ॥ १८ ॥ तत्रैव प्रेमप्रमापणार्थान्वयो यथा । कुर-
कुसुमेहिं कलुसिअ जइ तेहिं चिअ पुणो पसाएमि तुमम् ।
तो पेम्मस्स किसोअरि अवराहस्स अ ण मे कअं अणुरूअम् ॥
अत्र त्वमस्याः सुरकुसुममञ्जरीदत्तां मम तु सुरतरुरेव प्रे-
यसा प्रतिपन्नस्तदहमस्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सत्य
भामा स्वप्रेमाणमिमीते सोऽयमर्थो मानसिद्धौ तदनन्त-

रेपिसमाससामर्थ्यादनुवर्त्तते। कः पुनरत्रसमासः। षष्ठी
तत्पुरुषएव। कावृत्तिः। प्रथमानुरागानन्तरमजहत्स्वा-
र्थैव। युक्तन्तत्रविस्रम्भणादावपि प्रथमानुरागस्यविद्य
मानत्वात्। इहतुमानिवृत्तौमानापगमादयोजायन्ते।
अन्यथाद्विशेषणम्भविष्यति। तद्यथा। घृतघटस्तैलघ-
टइति। निषक्तेपि घृततैलेवायंघृतघटोऽयन्तैलघटइत्य-
न्वयात्पूर्वपदार्थोविशेषणम्भवति। भवतितत्रयाथया-
वतीवार्थमात्राद्दृष्टापितत्तुल्यमेव। तथाहि। सकअग्ग-
हृतंसुणामिआणापिक्खइपिअमविक्खणम्। थोअ-
त्थोअंरोसोमहंवमाणंसिणीमइराम्॥ सकषायैरेववा-
क्यैर्नायकन्निरस्तुदन्तीशयनीयङ्गच्छेदितिमानशेषान्वयो-
दृश्यते॥ ९९॥ प्रवासानन्तरेप्रियानवसतइत्यर्थस्या-
न्वयोयथा। वसनेपरिधूसरेवसानानियमक्षामतनुः कृ
तैकवेणिः। अतिनिष्करुणस्यदुःखशीलाममदीर्घंविरह-
ज्वरम्बिभर्त्ति॥ अत्रदुष्यन्तेनशकुन्तलायाः प्रवासेविभूष
णाद्यग्रहणं यदवगतन्तदनन्तरेप्यनुवर्त्तमानप्रेमप्रकर्षा-
यभवति॥१००॥ अत्रैवयुवानः प्रियासन्निधौनवसन्ती-
त्यर्थस्यान्वयोयथा। समर्थये यत्प्रथमम्प्रियांप्रतिक्षणेन
तन्मे परिवर्त्ततेऽन्यथा। अतोविनिद्रे सहसाविलोचने
करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः॥ अत्रपुरूरवाः प्रवासा
न्मत्तउर्वशीबुद्ध्यालतादिकंयद्यदासादयतितत्तदनेकशो
न्यथा बभूवतस्तत्संस्काराच्चायं यस्यालताकृपपरिवर्त्तन
म्प्रत्येतिसोयम्प्रियासन्निधौयूनामवासः प्रवासः संसि

दुस्तदनन्तरेप्यनुवर्तते ।। १०१ ।। अत्रैवोत्कण्ठादिभिश्चे तोवासयतीत्यर्थस्यान्वयोयथा ।। ग्रव्वोदुक्करआरअपु णोवितत्त्विङ्करेसिगमणस्स । अज्जविणहोन्तिसरलाव णीअन्तरङ्गिणोविहुरा ।। अत्रप्रवासोद्भूतभृशोत्कण्ठादि भिश्चित्तवासनाः प्रवासानन्तरेपितस्यानोपशाम्यतीति वेणिकावर्णनादिनासूच्यते ।।१०२।। अत्रैवप्रमापयतीत्यर्थ स्यान्वयोयथा । त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि!मया तमसि म ज्जता । दिष्ट्याप्रत्युपलब्धासिचेतनेवगतासुना ।। अ त्रोर्वशीविरहेपुरूरवाउत्तराङ्कामावस्थामापन्नः प्रिया प्राप्तौप्रेत्येवप्रत्युज्जीवितस्तदेवानुसन्धत्ते । सोयम्प्र मापणार्थः प्रवाससिद्धस्तदनन्तरेपिसमाससामर्थ्यादनु वर्त्तते । कःपुनरत्रसमासः । षष्ठीतत्पुरुषएव । कावृत्तिः । नतावदनुत्सृष्टस्वार्था । नहिप्रोष्यसमागतयोः प्रवासस म्बन्धोपिविद्यते । उत्सृष्टस्वार्थातदिहभवतु । युक्तम्पुन र्यदुत्सृष्टस्वार्थानामवृत्तिः स्यात् । बाढंयुक्तम् । एवंहि दृश्यतेलोके । पुरुषोयम्परकर्मणिप्रवर्त्तमानः स्वकर्मोत्सृ जति । तद्यथा । तक्षाराजकर्मणिप्रवर्त्तमानस्तक्षकर्मोत्सृ जति । नन्वेवंराजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानय नम्प्राप्नोति । नैषदोषः । उत्सृजन्नप्यसौस्वार्थन्नात्य न्तामुत्सृजति यः परार्थविरोधीस्वार्थस्तमेवोत्सृजति । तद्यथा । तक्षाराजकर्मणिप्रवर्त्तमानस्तक्षकर्मोत्सृजति । ननुस्थितविहसितकम्पनादीनि । नचायमर्थः परार्थ विरोधीविशेषणन्नाम तस्मान्नोत्स्रक्ष्यति ।।१०३।। करु-

णानन्तरेऽनुभूतप्रादुर्भावान्वयार्थीयथा । जयन्तिजायाश्लिष्टस्यशम्भोरम्भोधिमन्थने । मग्नामृतविषास्वादस्वदमूर्छामनोमुदः ॥ अत्रदाक्षायण्याहैमवतीत्वेनकरुणानन्तरत्यन्तत्रकरुणेदुःखेनमूर्छादयः प्रादुरासन् । इह त्वानन्देनतेप्रादुर्भवन्ति ॥ १०४ ॥ तत्रैवोच्चारणान्वयार्थीयथा । क्राम्यन्ती यदुपेक्षितासि पुरतः कामो यदग्रे हतः क्लिष्टं यत्तपसा वपुर्यदपि च प्रोक्ता बहुच्छद्मना । तत्सर्वम्प्रणतस्य मेऽद्य दयिते दाक्षायणि क्षम्यतामित्युक्ता चरणाब्जयोर्विजयते तुष्यञ्शिवायाः शिवः ॥ अत्र करुणावस्थायाम्प्रियापादाब्जयोर्लुण्ठता शोकेन यो विलापः कृतः स इह प्रकर्षालापत्वेन परिणमति ॥१०५॥ अत्रैव मनोऽवस्थापनान्वयार्थी यथा । अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा । तया तु तस्यार्द्धशरीरलाभादधः कृताः स्निग्धजनाशिषोपि ॥ अत्रैव "यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज । ततः प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिःपशूनामपरिग्रहोऽभूत्" इति करुणावस्थायामतिस्नेहेनापरिग्रहत्वसाहसे यन्मनोवस्थापितन्तदिहार्द्धशरीरप्रदानमहासाहसमेवाऽवतिष्ठते ॥१०६॥ तत्रैवाभरज्जनान्वयार्थी यथा। भिन्ने सद्यः समाधावुपरमति परज्योतिषि स्पन्दसंज्ञे संज्ञामापद्यमाने मृदुमनसि मनागुन्मिषत्स्विन्द्रियेषु । व्यापारे पारवश्यं विसृजति मरुति ब्रह्मसब्रह्मचारी १वामार्द्धस्पर्शजन्मा जयति पुररिपोरन्तरानन्दपूरः ॥ अत्र

१ ब्रह्मतुल्यइतियावत् ।

यत्करुणाख्यस्याऽऽत्मनः शोकप्रकर्षेणाभ्यक्तमासीत्त-दिह प्रियाश्लेषजन्मना परमानन्देनाभ्यज्यते । सोयं करुणधर्मसमन्वयः ।। तदनन्तरेपि समाससामर्थ्याद्भवति । कः पुनरत्रसमासः । षष्ठीतत्पुरुषएव । कावृत्तिः । जहत्स्वार्था । नह्यत्र करुणार्थस्य गन्धोपि । कथन्तर्ह्यन्वयः । यथामल्लिकापुटश्चम्पकपुटइति । अत्र निष्कीर्णास्वपि सुमनस्सु मल्लिकादिवासनावशाद्विशेषणम्भवत्ययम्मल्लिकापुटोऽयञ्चम्पकपुट इति । एवन्निवृत्तेपि स्वार्थे वासनावशात्करुणोऽनन्तरस्य विशेषणम्भवति । अस्तुवा प्रथमानुरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव वृत्तिः । नन्वेवं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनंप्राप्नोति । नैषदोषः । वृत्तौ समर्थाधिकारः क्रियते । सामर्थ्यञ्च भेदः, संसर्ग, उत्सर्ग, उभयंवा । तत्र राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वंप्रसक्तम् । पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानींराजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषंनिवर्त्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः । एवमस्मिन्नुभयतोव्यवच्छिन्ने यदि राजार्थो निवर्त्तते ॥ काममनिवर्त्तान्नजातु क्वचित् पुरुषमात्रस्यानयनंभविष्यति । प्राक्चवृत्तेरकृतार्थस्य निवृत्तौ सामर्थ्याभावाद्वृत्तिरेव न स्यात् । वृत्तिनिमित्तावनिवृत्तिस्तस्माददोषइति । तत्र राज्ञःपुरुष इत्यत्र यदा तावदवधृतपरायत्तवृत्तिरयंपुरुषो न स्वतन्त्रस्तदा स्वामिसंसर्गस्यावगतत्वात् । स्वामिविशेषज्ञानायोपादीयमानो राज

शब्दः स्वाम्यन्तरेभ्यः पुरुषं व्यावर्त्तयति सोयं स्वाम्यन्तरव्यवच्छेदो भेद इत्युच्यते। यदा पुनरवगतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसंबन्धद्योतनाय राजशब्दः प्रयुज्यते तदा विशेषसंसर्गस्य शब्दोपादानत्वादनवकाशो विशेषान्तरसंपातइत्यशाब्दी स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरवसीयते। यदा त्वर्थान्तरनिवृत्तिस्वात्मसंसर्गञ्चाभिसंधायोपसर्जनपदानिप्रयुज्यन्ते। तदा शब्दार्थसामर्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोरभेदापेक्षायाम्भेदसंसर्गसमुदायः सामर्थ्यंभवति। यथानीलञ्चतदुत्पलञ्चेति नीलोत्पलम्। प्रथमश्चासावनुरागश्चेति प्रथमानुराग इति। प्रथमानुरागानन्तर इत्यादिषु च भेदसामर्थ्यं यथा राज्ञोभृत्य इति यतोनन्तरइत्युक्तेऽवधृतमिदं कस्याप्यवधेरनन्तरोऽयन्नस्वतन्त्रइति सर्वोवधिः प्रसक्तः प्रथमानुरागस्येत्युक्ते सर्वः संबन्धी प्रसक्तः। इहेदानीं प्रथमानुरागानन्तरइत्युक्ते प्रथमानुरागोनन्तरान्निवर्त्तयत्यन्येभ्योऽवधिभ्यः। अनन्तरः प्रथमानुरागान्निवर्त्तयत्यन्येभ्यः सम्बन्धिभ्यः। तत्र योऽसौ भेदस्तत्सामर्थ्यंतन्निमित्ता च वृत्तिः। भेदनिमित्तायाञ्च वृत्तौ सत्यां वृत्त्यभिमुखस्य भेदमुपजनय्योपसर्ज्जनस्य प्रथमानुरागस्यार्थो निवर्त्तते। यस्यापि प्रधानस्यानन्तरस्यावधिमतोनिवर्त्तते। सोप्यवधिमवच्छिनत्ति। एवमुभयतो व्यवच्छेदं निर्ज्ञातेऽनन्तरविशेषे समुदायार्थेचान्यस्मिन्प्रादुर्भवति यदि प्रथमानुरागाद्यर्थोनिवर्त्त

ते। कामन्निवर्त्ततान्न जातु कश्चिदवधिवन्मात्रस्य स प्रत्ययो भविष्यति। ननु चान्वयव्यतिरेकाभ्यामुहत्स्वा र्थत्वन्नोपपद्यते। तथाहि। प्रथमानुरागानन्तरे इत्यु- क्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते प्रथमानुरागेऽप्यनन्तरेति च प्र तीयमानविभागोऽर्थोऽपि कश्चिदवगम्यते। कन्याविस्र म्भणादिरवधिमत्त्वञ्च। मानानन्तरेइत्युक्ते कश्चिच्छ ब्दभागो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी प्रथमानु रागेतिहीयते मानेत्युपजायते। अनन्तरइत्यन्वयी। अ र्थोऽपि कश्चिद्धीयतेकश्चिदुपजायतेकश्चिदन्वयीकन्यावि- स्रम्भणादिर्हीयते। मानशैथिल्यादिरुपजायते। अव धिमत्त्वमन्वयि तेनमन्यामहेयः शब्दभागो हीयते त- स्यासावर्थो योऽर्थो हीयते। यउपजायतेतस्यायमर्थो योर्थउपजायते। योन्वयीतस्यासावर्थोयोर्थोन्वयीति। मैत्रम्। यतोऽनन्यथासिद्धाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थयोः संबन्धावधारणमन्यथा सिद्धौचेमौ। त- थाहि। यत्र बृंहितं हीयते हेषितमुपजायते। रेणुच क्रमन्वयि। तत्रहस्तिनोहीयन्तेअश्वाउपजायन्ते पिपी लिका अन्वयिन्यो न च तावतारेणुचक्रादिपिपीलिकाः कारणं भवति॥ यत्रवाक्षीरंहीयते दध्युपजायते। पा त्रमन्वयि तत्र माधुर्यं हीयते ऽम्लत्वोपजायते। तृप्ति रन्वयिनी नैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यंभवति। अ यथ्रं हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते। यथा लोके बधिरोपि चक्षुष्मानालोकयति। सत्यपि

श्रोत्रउपहतचक्षुर्नालोकयतिरूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्या चक्षुः श्रोत्रसन्निधानेरूपालोकनं चक्षुषएवावस्थाप्यते। न श्रोत्रस्य । यस्य केवलस्यार्थोवगतः पदान्तरस न्निधानेपि तस्य स एव । नहि रसनमसन्निधौदर्श नस्य मधुरादिव्यञ्जकदर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिप्रति सामर्थ्यं लभते प्रथमानुरागशब्दस्य च केवलयोरकण्ठा दिषु मानशब्दस्योर्ध्यायितादिषुनन्तरशब्दस्य पुनरव- धिमत्स्वेवसामर्थ्यमवधृतमतस्तेषान्तावामेवार्थोभव ति यः पुनः पदयोरन्योन्योपश्लेषाद्विसृम्भणादिर्मान शैथिल्यादिर्वावधिमद्विशेषोन्यात्रधिकः प्रतीयतेवाक्या र्थः संभवतीति यदिचयथानपेक्षितावयवार्थावृक्षश्रो- त्रियशकगोपादयः स्वसामर्थ्यं नियतमर्थमाचक्षते तथा सङ्घाता एवैते प्रथमानुरागान्तरादयः । राजपुरुषा- दयश्चानपेक्षितावयवार्था यथासामर्थ्यमर्थेषु निवि- शन्ते । ननु चाव्यपदेश्यपूर्वापरविभागाभिन्नार्थाभि- धायिनो वृक्षादयः प्रतीयमानभागभेदानुयाताः स- म्बन्धिपदार्थोपहितभेदं वृत्त्यभिधायिनः पुनरिमे त त्कथमप्रथमानुरागानन्तरादयो वृक्षादिवद्रूढिशब्दा भ वितुमर्हन्ति । तदसत् । रूढिशब्दायौगिका इति हि विभागोऽभेददर्शनादर्शनाभ्यामभिनिविशतेऽभिनिवि- ष्टबुद्धेः प्रतिपादनोपाय एव । अथवाभिनिविष्टोह्ययङ्- क्रमेणतस्मादपदार्थान्निवर्त्तयितव्यस्ततोस्याप्रत्यभिज्ञा यमानप्रकृतयः श्रोत्रियक्षत्रियादयोदृश्यन्ते । नह्यत्र प्र

कृतिरूपमवसीयते । यतः प्रकृत्यर्थावच्छिन्नः प्रत्ययार्थो ऽभिधीयते । ततोऽवसीयमानावयवविभागारूढयः का श्चिदुपलभ्यन्ते । यथात्यन्तमप्रकम्पनोऽवयवार्थस्य यथा-शक्रगोपास्तेऽलाविकामयूरव्यंसकादयः कल्पन्ते । पुनः कदाचित्तन्नि हितावयवार्थजातिनिर्देशाभिधायिनः सप्तपर्णकृतमा लादय उदाहियन्ते । यतः प्रपलाशोऽप्ययमुद्भिन्नपला-शोऽपि च वनस्पतिः सप्तपर्णान्यस्य पर्वणीति सप्तपर्ण इत्याख्यायते । तथानिष्कीर्णकुसुमस्तबकनालकदम्बकलि-काजालोऽपि कृतामालावेनेति कृतमाल इत्यभिधीयते । अथ पञ्चाङ्गुलमिवाश्वकर्णइवपर्णमस्येति उपचरि-तार्थावयवजातिवाचिन एवपञ्चाङ्गुलोश्वकर्णादयोऽवगम्य न्ते । तेषु हि पञ्चाङ्गुलादिव्यपदेशः प्रोद्भिद्यमानप्रवा-लमालमपियावदनुवर्तते । ततः सन्निधीयमानेऽप्यना-श्रीयमाणवृत्तिपदार्थोलोहितशालिः गौरखरइत्यादयो निगद्यन्ते । तत्र हि सन्नपिवर्णविशेषः समुदायस्य जा-तिवचनत्वाच्छब्दार्थत्वेननावसीयते । तदेवमयंशक लीकृतवृत्तिपदार्थाभिनिवेशः प्रथमानुरागानन्तरादा-विव राजपुरुषादावप्यवयवाभिनिवेशं शक्यते त्याज-यितुम् । अतएव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसम्भो-गादीनाञ्च पारिभाषिकोऽपिसंसर्गः सन्निधीयतइति १०७ ॥ प्रकीर्णकेषु स्पृहयन्ती व्रतमष्टमीचन्द्रकः स हि चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिर-र्च्यतेयथा । अवसहिअजणो पइणा सलाहमाणेण ए-

च्चिरं हसिओ। चन्दोत्ति तुज्झ मुहदिण्णकुसुमञ्जलिविलक्खो ॥१०८॥ यस्यां यवस्रस्तरे प्रबला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा। लुलिआगहवइधूआदिसंवफलञ्जवेहिंसविसेसम्। गिहंअणिवारिअसेवगोहणबचवररच्छेत्तम्मि ॥१०९॥ वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तको यथा। छणपिट्ठधूसरत्थणि महुमअम्बच्छिकुवलआहरणे। कण्णकअचूअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥११०॥ यत्रस्त्रियो दोलामारोहन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा। अन्दोलणक्खणोट्ठिआए दिट्ठे तुमम्मि मुद्धाए। आसङ्किज्जइ काओ करपेल्लणनिच्चला दोला ॥१११॥ एकमेव सुकुसुमनिर्भरं शाल्मलिवृक्षमाश्रित्य सुनिमीलितकादिभिः खेलनाक्रीडा एकशाल्मली यथा। को एसोत्ति पलोट्टुं संवलिवलिअम्मिपअपरिक्खसइ। हलिअसुअस्स मुद्धवहू सेअजलोल्लेण हत्थेण ॥११२॥ त्रयोदश्यां कामदेवपूजा मदनोत्सवो यथा। गामतरुणीओ हिअअं हरन्ति पोढाणत्थणहरिल्लीओ। मअणसविम्मि कोसम्भकञ्चुआ हरणमेत्ताओ ॥११३॥ गन्धोदकपूर्णवंशनाडीशृङ्गकादिभिर्यूनाम्प्रियजनाभिषेककर्दमेन क्रीडा उदकक्ष्वेडिका यथा। अह धाविऊण संकामएण सव्वङ्गिअम्पडिच्छन्ति। फग्गुमहे तरुणीओ गहवइसुअहत्थचिक्खिल्लम् ॥ ११४ ॥ यत्रोत्तमस्त्रियः पादाभिघातेनाशोकं विकाश्य तत्कुसुममवतंसयन्ति साशोकोत्तंसिका यथा। उत्तंसिऊण दोहलविअसिअसोअमिन्दुव-

अणाए। विरहिणो णिप्फलकङ्क्लिकरणसद्दो समुप्पु च्छिओ॥११५॥ यत्राङ्गनाभिश्चूतमञ्जर्योऽवतंस्यामानमां यत्रावत्वेनदायंदायमवतंस्यते सा चूतभञ्जिका यथा। रइप्पअिप्पताणसोहइ रइजोग्गक्कामिणीणवच्छम्। कण्णे आवणरइज्जइ कबोलघोणन्तपल्लवसहआरम् ॥११६॥ यत्र युवतयो मदिरागण्डूषदोहदेन बकुलं विकास्य तत्पुष्पावयमवचिन्वन्ति सा पुष्पावचायिका यथा। पीणत्थणए सुकेसरदोहलदाणुम्मुहीअणिअलन्तो। तुङ्गसिहरग्गापडणस्स्यजम्फलम्तन्तए पत्तम् ॥११७॥ यत्र कस्ते प्रियतम इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः प्रियो जनो हन्यते सा चूतलतिका यथा। णवलआपहरंअङ्गे जहिज्ज हिम्मदइदेअरीदाउम्। रोमउचदण्डराइं तहिन्तहिन्दीसइ बहूए ॥११८॥ पञ्चालयनुनयन्तीभूतमालिका यथा। विहलइसेणबच्छन्तम्माअइमयवणगुईखलइ। भूअच्छणणच्छणम्मिसुहअमाणम्पुलोएसु॥११९॥ वर्षासुकदम्बनीपहारिद्रकादिकुसुमैः प्रहरणभूतैर्द्विधादलं विभज्य कामिनीनांक्रीडाः कदम्बयुद्धानि यथा। सहिआहिम्पिअविसज्जिअकलम्बरम्भरिअणिब्भरुच्छूओ। दीसइ कलम्बधबओ व्वधणहरो हलिअसोण्हाए॥१२०॥ प्रथमवर्षेण प्ररूढनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाद्वलमभ्यर्च्य भुक्तपीतानांकृत्रिमविवाहादिक्रीडानवपत्रिका तत्र च वरणविधानादौ तेषामेवं विधाः परिहासा भवन्ति यथा। ता कुणहकालहरणन्तुअरन्तम्मिमिवरंविआस्स।

१ यत्राङ्गनायदायंदायमिति २ पुस्तके

माव पसुत्तुणहुवआइंहोन्तिकुमारीअ अङ्गाइम् ॥१२१॥ अभिनवबिसाङ्कुरोद्भेदाभिरामं सरः समाश्रित्य कामिमिथुनानांक्रीडा बिसखादिका यथा। गेण्हन्तिपिअअ्ग्मा पिअममाणअअणा हि बिसलअद्धाइम्। ह्लिअआइं वि कुसुमाउहबाणकआणेअरंद्धाइम् ॥ १२२ ॥ शक्रोत्सवदिवसः शक्रार्चायथा। सच्चविचअकठुमओ सुरणाहो जे ण हलिअधीआए। हत्थेहिंक्कमलदलकोमलेहि व्क्कुसोणपल्लविओ ॥१२३॥ आश्विनेपौर्णमासीकौमुदी यथा। अहुलइ मइत्थदिसे कहकहविखलन्तमत्तजणमज्झे। तिण्णायणेपुआओ विळेवणङ्कमुहुवासो ॥१२४॥ दीपोत्सवोयक्षरात्रिर्यथा। असो बिहिहोन्तिछणाणंउज्जोदीआलिआखरिछोदे। जत्थ जहि छङ्मइ पिअवसदीदीअवबिसेण ॥१२५॥ शमीधान्यशूकधान्यानामार्द्राणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोभ्युपखादिका यथा। याणणग्गिणाक्करोमे दक्कोत्ति पुणोपुणोच्चिअक्कहेहिइ। हालिकसुआमलिअछुसदोहलापामरजुवाणे ॥१२६॥ प्रथमसएवेक्षुभक्षणन्नवेक्षुभक्षिकायथा। दिअरस्ससरअमञ्जअंसूमइलेनदेईहत्थेण। पढमंहिअअंवहुआपच्छागयडंसदन्तवणम् ॥१२७॥ ग्रीष्मादौजलशयालगाहनन्तोयक्रीडायथा। पिसुणेन्तिकामिणीणजलजुक्कपिआवऊहहासुहेल्लिम्। कण्ठइअकवोतापुल्लणिच्चलछीइवअणाइम् ॥१२८॥ नाट्यादिदर्शनम्प्रेक्षायथा। णच्चिहिइणडोपेच्छिहिइजणवओभोरओनायकस्सोविदूसिहिइ। जइरङ्ग-

त्रिहूहुणअरीगहअहुधुआणयवञ्छिहिह ॥१२९॥ आलिङ्गनादिग्लहादुरोदरादिक्रीडाद्यूतानियथा। आश्लेषेप्रथमक्रमेणविजितेहृष्टाधरस्यार्पणेकेलीद्यूतविधौपणम्प्रियतमेकान्ताम्पुनः पृच्छति। सान्तर्हासनिरुद्धसम्भृतरसोद्भेदस्फुरद्गण्डयातूष्णींशारिविसारणायनिहितःस्वेदाम्बुगर्भः करः॥१३०॥ रागोद्दीपनायमाध्वीकादिसेवामधुपानं यथा। थोआरूढमहुमआखणपह्लट्टावराहदिण्णुल्लावा। हसिऊणसण्ठविज्जइपिएणसम्भरिअलज्जिआआवि पिआ ॥ १३१ ॥ प्रेमप्रकारेषुविप्रियादिभिरप्यविनाशनीयोनित्योयथा। दिट्ठाकुविआणुणआपिआसहस्सजणपेल्लणम्मिविसहिआम्। तस्सणिसम्मइउरेसिरीअपेम्मेणलहुअइओअप्पाणो ॥ १३२ ॥ तपश्चरणादिजन्मानैमित्तिकोयथा। एयेषसाकस्तुमनर्घरूपतांसमाधिमास्थायतपोभिरात्मनः। अवाप्यतेवाकथमन्यथाद्वयन्तथाविधम्प्रेमपतिश्चतादृशः ॥ १३३ ॥ अनिर्द्धारितविशेषः सामान्योयथा। कुविआओपसण्णमुहीओविसमाणीओ। जहगहिआतहहिअअन्धोरेतिअणिच्छुअम्बाला ॥ १३४ ॥ निर्द्धारितविशेषप्रकारोविशेषवान्यथा। णवित्तहअणालवन्तीहिअअन्दुम्मेइमाणिईणीअहिअम्। जहदूरविअम्भिअगरुअरोसमज्झत्थभणिषेण ॥१३५॥ इङ्गितादिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नोयथा। दिअहेदिअहेरूसङ्कअअभङ्गवड्ढिआसङ्का। आवण्डुरोवणमुहीकलमेणसमङ्कलमगोवी ॥१३६॥ सख्यादि-

भिरवगतः प्रकाशो यथा। जइहोसिणतस्सपिआतादीअह णीसहेहिअङ्गेहि। णवसुअपिअपेऊसमत्तपाडिव्वकिंसुअसि॥१३७॥ कारणोपाधिकः कृत्रिमो यथा। अद्दंसणे णपुतअसुठ्ठुविणेंहाणुबन्धगहिआइ। हत्थउडपाणिआइंविअकालंणवाल्लन्तिपेम्माइम्॥१३८॥ कारणनिरपेक्षोऽकृत्रिमो यथा। जहजहजरापरिणओहोइपईदुग्गओवि रूवोवि। कुलपालिआएतहतहअहिअअरंवल्लहोहोइ १३९ जन्मान्तरसंस्कारजनितः सहजो यथा। आणिअपुलओ ब्भेओसवत्तिपणअपरिधूसरम्मिविगरुए। पिअदंसणेप वड्ढइमल्लठ्ठाणेविरुम्मिणीअपहरिसो॥१४०॥ उपचारापेक्षप्रकर्ष आहार्यो यथा। घरिणीअकइअव्वअल्लुलप्पिअअमेकुणन्तस्मि। अक्कअत्थाइंविजाआइन्हत्तिसिढिलिआइंअङ्गाइम्॥१४१॥ यौवनजो यथा। तम्बमुहकआहोआजहथणआकिलेन्तिकुमारीणम्। तहतहलद्धावासोव्ववम्महोहिअअमाविसइ॥१४२॥ उपचारानपेक्षो विस्रम्भजो यथा। णवितहछेअरआइंहरन्तिपुणरुत्तराअरमिआइम्। जहजत्थवतत्थवजहवतहवसम्भावरमिआइम्॥१४३॥ प्रेमपुष्टिषु चक्षुःप्रीतिर्यथा। उत्पत्तिर्देवयजनाद्ब्रह्मवादीनृपः पिता। सुप्रसन्नोज्ज्वलामूर्त्तिरस्याः स्नेहङ्करोति मे॥१४४॥ मनः सङ्गो यथा। एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्पितुः पदम्मध्यममुत्पतन्ती। सुराङ्गनाकर्षतिखण्डिताग्रात्सूत्रम्मृणालादिवराजहंसी॥१४५॥ सङ्कल्पोत्पत्तिर्यथा। तम्पुलइअम्मिपेच्छइतङ्गाणि-

उक्काअइइत्तीअगेण्हइगोत्तम् । ठाइअतस्ससमअणेअण्ण
म्मिपविचिन्तअम्मिसक्खिअहिअए ॥ १४६ ॥ प्रलापोयथा ।
अमअमअगअणसेहररअणीमुहतिलअचन्ददेछिवसु ।
छित्तोजेहिँम्पिपिआममम्पितेहिचिअकरेहिम् ॥ १४७ ॥
जागरोयथा । सुहविरहुज्जागरिओसिविणेबिसदेइदंसण
सुहाइ । बाहेणजहाछोअणविलोअणम्पिसेविहअम् ।१४८॥
कार्श्यंयथा । आइकोवणाविसासूरुआविआगअवई-
एसोहणाए । पाअपउणोणआएदोसुविगलिएसुवलएसु
॥१४९॥ अरतिर्विषयान्तरेयथा । असमत्तोविसमप्पइअ-
परिअग्गहिअलहुओपरगुणालाओ । तस्सपिआपडिव
डाणसमप्पइरसुहासमत्ताविकहालज्ज ॥ १५० ॥ विस-
र्जनंयथा । अगणिअसेसजुअणाबाअवोलीणालेअमज्जा
आ । अहसाअमइदिसामुहपसारिअच्छीतुहहकएण ॥१५१
व्याधिर्यथा । असहणतीरइच्चिअपरिवड्डन्तुङ्गअगरुअ-
संलावम् । मरणविणोएणविणाविरमावेउविरहदुःखम्
॥१५२॥ उन्मादोयथा । अवलम्बहमासङ्कहणइमगलङ्
घिआपरिब्भमइ । अत्थक्कगज्जिअउत्तन्तहित्थहिअ-
आपहिअजाआ ॥१५३॥ मूर्छायथा । जम्मुच्छिआणअ-
सुओकलम्बगन्धेणतङ्गुणेपडिअम् । इअरहगज्जिअस
होजीएणविणाणवोलिन्तो ॥१५४॥ मरणंयथा । अज्ज-
म्पितावएक्कम्मासंवारेहपिअसहिरुअन्तिम् । पडिऊण
तम्मिगएजइणमरिस्सणारोइस्सम्॥ताइमाविप्रलम्भज
न्मानोद्वादशापिप्रेमपुष्टिभूमयः सम्भोगेपुस्वानुरूपामे-

वप्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कन्दयन्ति ॥१५५॥ नायकेषु कथा व्यापी नायको यथा । गुरोः शासनमत्येतुन्न शशाक स राघवः । यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्लवः ॥ १५६ ॥ प्रतिनायको यथा । जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् । रामस्तुलितकैलासमरातिं बहुमन्यत ॥ १५७ ॥ उपनायको यथा । सहत्वा वालिनं वीरन्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते । धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्न्यवेशयत् ॥१५८॥ अनुनायको यथा । समारुतसुतानीतमहौषधिहृतव्यथः । लङ्कास्त्रीणाम्पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ १५९॥ कथाव्यापिनी नायिका यथा । तीए सविसेसदूमिअसवत्तिहिअआइ णिव्वरणेन्त सिणेहम् । पिअगरुइआइ णिमिअं सोहग्गगुणाण अग्गभूमीअ पअम् ॥१६०॥ प्रतिनायिका यथा । तन्निलअसकुसुमदामं हरिणा णिम्महिअसुरहिगन्धामोअम् । अप्पणइअं पि दूमिअपणइपि हिअएण रुप्पिणीअ विइस्सम् ॥१६१॥ उपनायिका यथा । देवी स्वीकृतमानसस्य नियतं स्वप्नायमानस्य मे तद्गोत्रग्रहणादियं सुवदना यायात्कथं लब्ध्वाथाम् । इत्थं यन्त्रणया कथङ्कथमपि क्षीण। निशा जाग्रते/दाक्षिण्योपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥१६२॥ अनुनायिका यथा । श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्वयायेत्वयि प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतास्मि जामातरि । तेनेयम्मदयन्तिका द्य भवतः प्रीत्यै भवत्प्रेयसे मित्त्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥ १६३ ॥ आभासेषु नायकाभासो यथा । क

इत्तमाक्खिज्जइमच्छीइमीअकन्दोहदलसरिच्छेहिम्। अ-
छीहिंजोणदीसइघणथणहरुरुद्धपसरेहिम् ॥१६४॥ नायि
काभासोयथा । कृतसीतापरित्यागः सरत्नाकरमेख
लाम्। बुभुजेपृथिवीपालः पृथिवीमेवकेवलाम् ॥१६५॥उ
भयाभासोयथा । अवऊहिअपुव्वदिसेसमयञ्जोण्हाए-
सेविअपओसममुहे । माइणक्खिज्जउचरणीवरदिसाहु
तपत्थिअम्मिमम्मिअङ्के ।१६६। तिर्यगाभासोयथा । छोरन्त
पङ्कअमुहिंवम्महइणडिअंवसलिलसघणणिसस्स । आलिअ
इतीरणलिणिवाआइगमेइसइघरिंवङ्काओ ।१६७। नायके
षुसर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमः सयथा । रामोयञ्जगतीह
विक्रमगुणैर्यातः १ प्रसिद्धिम्परामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि
परन्देवोनजानातितम् । बन्दीवैषयशांसिगायतिम-
रुद्यस्यैकबाणाहतिश्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्व
रैःसप्तभिः ॥१६८॥ पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमोयथा।
किन्नोव्याप्तदिशाम्प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनाम्फलङ्कि
न्द्रोणेनकिमङ्गराजविशिखैरेवंयदिक्लाम्यसि । जीवद्भ्रा
तृशतस्यमेभुजवनच्छायांसुखामाश्रितात्वन्दुर्योधनके-
सरीन्द्रगृहिणीशङ्कास्पदङ्किन्तव ॥१६९॥ अर्द्धगुणसम्पद्यो
गात्कनिष्ठोयथा । एकस्मिन्शयनेमयामयसुतामालि-
ङ्गनिद्रालसामुत्क्षिद्रं शयितेनमच्चरणयोः संवाहनव्या-
पृता । पादाग्रेणतिलोत्तमा स्तनतटेसस्नेहमापीडिता
हर्षादेवसमर्पितानिपुलकान्यद्यापिनोमुञ्चति ।१७०। सत्त्व
प्रधानः सात्त्विकोयथा । शक्त्यावक्षसिमग्नयासहमया

१ रामोयं भुवनेषु विक्रमगुणैःप्राप्तइति २ पुस्तके । २ घनच्छाये २ पुस्तके

मूढेप्लवङ्गाधिपेनिद्राणेषुचविद्रवत्सुकपिषु प्राप्तावकाशे द्विषि। माभैष्टेतिनिरुन्धतः कपिभयन्तस्योद्भटभ्रूस्थितेर्मर्मच्छेदविसंष्ठुलाक्षरजडावाचस्त्वयानश्रुताः ॥१७१॥ रजःप्रधानोराजसोयथा। सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कमेकातपत्रमवनेर्नतथा प्रभुत्वम्। अस्याः सखे! चरणयोरधिगम्यसम्यगाज्ञाकरत्वमहमद्ययथाकृतार्थः॥१७२॥ तमःप्रधानस्तामसोयथा। तपोवाशस्त्रंवाव्यपदिशतियः कश्चिदिहवः सदर्पादुद्दामन्द्विषमसहमानङ्कलयतु। अरामां निःसीरध्वजदशरथीकृत्यवसुधामत्प्रस्त्रकुल्यामपिपरशुरामः शमयति॥१७३॥ अनेकजानिः साधारणोयथा ॥ स्नातातिष्ठतिकुन्तलेश्वरसुतावारोङ्गराजस्वसुर्द्यूतैरात्रिरियञ्जिताकमलयादेवीप्रसाद्याद्यच। इत्यन्तः पुरसुन्दरीः प्रति मयाविज्ञायविज्ञापितेदेवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसाद्वित्राः स्थितन्नाडिकाः।१७४। अनन्यजानिरसाधारणोयथा। आविवाहसमयाद्गृहेवनेशैशवेतदनुयौवनेपुनः। स्वापहेतुरनुपासितोन्ययारामबाहुरुपधानमेषते।१७५।अहंकारप्रधानोधीरोद्धतोयथा। चक्रंवामधुहाकृतान्तगृहिणीदत्ताग्रपञ्चाङ्गुलंवज्रंभूधरपक्षशोणितसुरापानोन्मदंत्रावृषा। शूलंवासुररक्तबिन्दुनिचितङ्गृह्णातुशूलायुधोधृष्टद्युम्नमहन्निहन्मिसमरेकश्चित्परित्रायताम्।१७६। रत्युपचारप्रधानोधीरललितोयथा। आधातुंविनयन्निरागसिनरेकुप्यन्तुनामेश्वरास्तेनस्वाशयशुद्धिरेवसुकराप्रायः प्रभूणाम्पुरः। मिथ्यामा

निनि मन्यसे यदि तदानित्यं मनोवर्त्तिनो ध्याता तामरसा क्षि! चित्रफलकेकावात्वदन्यामया ।१७७। उपशमप्रधानोधीरप्रशान्तो यथा। कुलममलिनंभद्रामूर्त्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी भुजबलमलंस्फीतालक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्। प्रकृतिसुभगाह्येतेभावामदस्य चहेतवोव्रजतिपुरुषो येरुन्मादन्तएवनवाङ्कुशाः ।१७८। विस्रब्धोदारकर्माधीरोदात्तः सयथा। कपोलेजानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमषिस्मरस्मेरङ्गण्डोड्डमरपुलकंवक्त्रकमलम्। मुहुः पश्यञ्श‍ृण्वन्रजनिचरसेनाकलकलञ्जटाजूटग्रन्थिन्द्रढयतिरघूणांपरिवृढः ॥१७९॥ कैतवप्रधानः शठोयथा। दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्यानयने निमील्यविहितक्रीडानुबन्धच्छलः। ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसामन्तर्हासलसत्कपोलफलकान्धूर्त्तोऽपराञ्चुम्बति ।१८०। कृतापराधोऽप्यविलक्षोधृष्टोयथा। मातंवारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः सपरुषैः सहस्तानिर्द्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः। कियत्कृत्वोबद्धः पुनरिहनवेभ्रूभ्रुकुटयस्तथापिक्लिश्यन्मांक्षणमपिनधृष्टोविरमति ।१८१। हृदयङ्गमप्रवृत्तिरनुकूलोयथा। मुञ्चकोपमनिमित्तकोपने! सन्ध्ययाप्रणमितोऽस्मिनान्यया। किन्नवेत्सिसहधर्मचारिणञ्चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ।१८२ योपराधिकप्रवृत्तिर्दक्षिणो यथा। अनेनकल्याणि! मृणालकोमलंव्रतेनगात्रंग्लपयस्यकारणम्। प्रसादमाकाङ्क्षतियस्तवोत्सुकः सकिन्त्वयादासजनः प्रसाद्यते ।१८३। नायि

कागुणेषुसर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमायथा । हसिआइं
समंसलकोमलाइंवीसंभकोमलंअअणम् । सब्भाव
कोमलपुलाइअअवणमिमोसुमहिलाणम् ।१८४।पादोनगु
णसंपद्योगान्मध्यमायथा । णिअदाइअदंसणुक्खि
त्तपहिअअस्सेणवव्वसुपहेण । गहवइइवहुआदुल्लङ्घि
आउराहअइहग्गामो ।१८५। अर्द्धगुणसंपद्योगादधमाय
था । तह्निरक्खणाविरज्जन्तिलङ्किरउअहसन्तिअलमहिला
ओ । एहेहिंवारवालिङ्कअंसूमइमलंसमुप्पिसिमो ।१८६।
वयः कौशलाभ्यामसम्पूर्णामुग्धायथा । सहिआहिंसम
समाणाथणएलग्गंकुसुम्भपुप्फन्ति । मुद्धवहुआहसिज्ज
इपप्फोडन्तीणहवआइम् ।१८७। वयसापरिपूर्णामुग्धाय
था । पढिअक्खमणणुउडेलावसउडेअणणुआकुम्भे । पुरि
ससञ्जहिअअधरिएकीसथणन्तीथणेवहसि ।१८८। वयः
कौशलाभ्यांसंपूर्णाप्रगल्भायथा । खिस्सस्सठवेइउपङ्कणो
गिम्हावरण्हरमिअस्स । ओल्लङ्गल्लउप्फंण्हाणसुअन्ध
तिचउरआरम् ।१८९। यत्नापनेयमानाधीरायथा । णवित
हअणालवन्तीहिअअन्दूमेइमाणिणीहिअअम् । जहदू
रेविअम्हिअगरुअरोसमज्झत्थभणिएहिम् ।१९०।अय-
त्नापनेयमानाऽधीरायथा । कअलमिअअमाणपरंमु
हीअएतस्समाणिणिपिअस्स । पुट्ठिपुलउग्गामोतुह
कहेइसम्मुहट्ठिअंहिअअम् ।१९१। आत्मीयास्वायथा । घ
रिणीएमहाणसकम्मलग्गमसिमइलेणहत्थेण । छि-
त्तंमुहंहसिज्जइचन्दावत्थङ्गअपइणा ।१९२। परकीयान्यदी

यायथा । मइभिवरणिग्गअदलोएरसोसाहइदाततरुणा-
णम् । एत्थघरेहलिअवहूएद्दहमेत्तत्थणीवसइ ।१९३ पा-
णिगृहीताऊढायथा । वलत्तणदुल्ललिआएअज्जअणज्ज
क्कअंणंववहूए । णाआमिघरेएअंाइणित्तिणित्तोपईरु-
द्दो ।१९४ कुमारीअनूढायथा । कस्सकरोवहुपुण्यफलेंकत-
रुणोतुहंधिसम्मिहिइ । थणपरिणाहंचमम्महणिहाणा-
कलसेअव्वपारोहो ।१९५ प्रथमोढाज्येष्ठायथा । उपण-
अंपढमपिआएरक्खिजन्तआमोनिमधुरेहिम् । छेअवरो-
विणलिज्जइअहिणववहुआविलासेहिम् ।१९६ पश्चादू-
ढाकनीयसीयथा । उठ्ठन्तमहारम्भेथणएदठ्ठूणमु
द्धवहुआए । ओसिण्णकवोलाएणीससिअं पढमघरि-
णीए ।१९७ अहङ्कारहिंसद्धतायथा । अस्समहिलाप-
सङ्गन्देदेक्करेसुअम्हदरअस्स । पुरिसाएकन्तरसाणहु
दोसगुणेविआणन्ति ।१९८ गूढमान्मद्दिरुद्धात्तायथा । जा-
णाइजाणावेउंअणुणअविहीणरोअमाणपरंसम् ।
रइविक्कमंसिविणआवलठ्ठणंवण्णिअपरकुणन्ती ॥१९९
निर्द्धणमामाथाम्सायथा । जइआपिओणदीसइभ-
णहहलाकस्सकीरएमाणो । अहदिट्ठम्मिविमाणोतात-
स्सपिअत्तणङ्कुंसो ॥२००॥ श्लाघनीयमानाललितायथा ।
हसिएहिंउआलम्भाअच्छुवआरेहिरूसिअदराइ । अंसू
हिम्भण्डाइएसोमस्सेसुमहिलाणम् ॥ २०१ ॥ अनि-
यतानेकोपभोग्यासामान्यायथा । कडूएधूमङ्धारेअ-
द्धुत्तणमग्गिणोसमप्पिहिइ । मुहकमलचुम्बणलेहलम्मि

पासउ्ठिएदिछरे ॥२०२॥ पत्यन्तरप्राप्तापुनर्भूर्यथा। तहसाजाणइणावालोएपच्छामविणअह्लाउम्। जहपढमविअग्रसच्चिअलिइमउअंचरित्तवसीण ॥२०३॥ कलाचतुःषष्टिविद्गणिकायथा। सच्छन्दरमणदंसणरसवड्ढिअगरुअबम्महविलासम्। सुविअड्ढसवेवितआरम्भिअक्कोवस्सिउन्तरइ ॥ २०४ ॥ रूपयौवनमात्रोपजीविनी रूपाजीवायथा। अयमेवदह्यमानस्मरनिर्गतधूमवर्त्तिकाकारः। चिकुरभरस्तव सुन्दरि! कामिजनङ्किङ्करीकुरुते ॥ २०५ ॥ कुट्टमितादीनाङ्कर्त्रीविलासिनीयथा। सामससुन्दरीणंविब्भममावहइअविणओच्चेअ। धूमच्चिअपज्जलिआणवहुमओसुरहिद्दारूण ॥ २०६ ॥ यथोक्तलक्षणासुखण्डितायथा। पच्चूसागअणुरआअवहन्तइलोअलोअणणन्दम्। अण्णत्थखविअसव्वरिणहभूसणदिणवइणमोदे ॥२०७॥ कलहान्तरितायथा। अहसोविलक्खहिअओमएअहव्वाइअगणिअप्पणओ। परवज्जणच्चिरीहिन्तुम्हेंहिउवेक्खिओजन्तो ॥ २०८ ॥ विप्रलब्धायथा। अहसातहिन्तहिच्चिअवाणीरवणम्मिचुक्कसङ्केओ। तुहदंसणंविअग्गइपब्भट्ठणिहणठाणंव ॥ २०९ ॥ वासकसज्जायथा। एहिइपिओत्तिणिमिसंव्वजग्गिअजामिणीअपढमद्धम्। सेसंसतापयरव्वसाएव्वरिसंव्वोलीणम् ॥ २१० ॥ स्वाधीनपतिकायथा। सालोएच्चिअसूरेघरिणीघरसामिअस्सघेत्तूण। णेच्छन्तस्सविपाएधुअइहसन्तीहसन्तस्स ॥ २११ ॥ अभिसा

रिक्तायथा । गम्मिहिसितस्सपासम्माक्तूरसुतरुणिवड्-
ढउभिअक्को । दुद्देदुदुम्भिमवचन्दिआएकोपेच्छाइमुह-
न्ते ॥ २१२ ॥ प्रोषितभर्तृकायथा । गिम्हेदवग्गिमसि-
मइलिआंइदीसन्तिविंभसिहराइम् । आसउम्पउत्थ-
पइएणहोन्तिणवपाउसम्माइम् ।२१३ विरहोत्कण्ठितायथा। अस्मिन्वर्षममहेनवर्त्ततइदंयत्कामदेवोत्सवेस्थे य-
म्पुत्रि! निरन्नयातदधुनाकिञ्चिन्मुखेदीयताम् । इत्यु-
क्तेजरतीजनेनकथमप्यध्वन्यवध्वा ततः पर्यस्तेऽहनिक-
लिपतश्चकवलोधौतश्चधाराम्बुभिः ॥ २१४॥ हीनपात्रेषु-
शकारोयथा । पलिश्चलेलंणवद्शाकलाश्चम्पावालअ-
शुत्तशब्देणछत्रम् । मंशञ्चखादन्तुहओठ्ठवचकाहिचु
कुश्चुकुश्चुक्कुचुकुशुकुन्ति ।२१५ ललकोयथा। कम्बलिवा-
णिणएकासिकुहम्मलदन्तिघिढ्ढितुढ्ढिएमइमेआलसि ।
लत्तिं सोवरिजग्गिरिक्कतुमंसहिद्दुर। विदुपोप्फलिणलो-
कीसिणआगसि ॥ २१६ ॥ अमात्यादिरासन्नार्हः पा-
खण्ड।दिर्वापीठमर्दः । तयोरमात्येषुमाल्यवान्यथा।
हावत्साः खरदूषणत्रिशिरसोवध्याः स्थ पापस्यमेहा-
हावत्सबिभीषणत्वमपिमेकार्येणहेयः स्थितः । हामद्व-
त्सलवत्सरावणमहत्पश्यामितेसङ्कटंवत्सेनैकशिहाहसा-
सिनचिरंत्रीन्पुत्रकान्द्रक्ष्यसि ॥ २१७ ॥ पाखण्डेषुभै-
रवानन्दोयथा । दंसेमितम्पिपससिणंवसुहावइण्णन्थभे
मितस्मविरदस्सगईणहद्दे । आणेमिजक्खसुरसिद्ध-
गणङ्गणाओतंणत्थिभूयिवलयेमहजंणसज्जम् ॥२१८॥

वैहासिकः क्रीडनकोविश्वास्यश्चविदूषकः ।१९५। यथा । पुलुक्कस्तुलमकूरसमं वहन्तिजेसिन्दुवारविडआमहवल्लहादे । जेगालितस्समहिवीदहिणेसरिछारुच्चन्तिमुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥२१९॥ मान्यः कलत्रवान्भुक्तविभवो गुणवान्विटः ॥१९६॥ सयथा । शकारकिम्प्रार्थनयाप्रावारेणमिषेणवा । अकार्यवर्जम्मंब्रूहिकिमभीष्टङ्करोमिते २५०॥ धात्रेयकादिश्चेष्टोयथा । चन्द्रापीडोथसञ्जातपीडः कादम्बरीम्प्रति । प्राहिणोत्स्वस्तकेयूरः केयूरकमुपस्थितम् ॥२२१॥ पताकासु । स्वात्मोपयोगिन्यन्योपयोगिनबनुपयोगिनी । पताकेत्यापताकेतिप्रकरीतिप्रकीर्त्यते॥१९७॥तासुपताकाहनूमान्यथा । दिष्ट्यासोयम्महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः । यस्यवीर्येणकृतिनोवयञ्चभुवनानिच ॥२२२॥ आपताकाप्रकर्यौमारीचजटायुषौयथा ॥ रक्षसामृगरूपेण वञ्चयित्वासराघवौ । जहारसीताम्पक्षीन्द्रप्रवासक्षणविघ्नितः ॥२२३॥ सहजापूर्वजागन्तुः सखीहत्रिविधोच्यते ॥१९८॥ तासुलवङ्गिकादिः सहजायथा । उज्ज्वलालोकयास्निग्धात्वयात्यक्तानराजते । मलीमसमुखीवर्त्तिः प्रदीपशिखयायथा ॥ २२४ ॥ कामन्दक्यादिः पूर्वजायथा । तथाविनयनम्राषिमयामालत्युपायतः । भीताकातिपयाहोभिः सखीविस्रम्भसेव्यताम् ॥ २२५ ॥ त्रिजटादिरागन्तुर्यथा । जाणइसिणेहभणिधम्मारअधिरित्तिमेजुहहसुवअणम् । उज्जाणंमित्रणिभिमअंजंसुरहिंतलआणघेप्पइकुसुमम् ॥ २२६ ॥ नायकगुणेषु महा-

कुलीनत्वंपुंसोयथा । वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्व-
रशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवोभूपालः परमारइत्यधिपतिः
सप्ताब्धिकाञ्चेर्भुवः । अद्याप्यद्भुतहर्षगद्गदगिरोगाय-
न्तियस्योद्धतंविश्वामित्रजयोर्जितस्यभुजयोर्विस्फूर्जितं
गुर्ज्जराः ॥ २२७ ॥ औदार्यंयथा । दिङ्मातङ्गघटा-
विभक्तचतुराघाटामहीसाध्यतेसिद्धासापिवदन्तएवहि
वयंरोमाञ्चिताः पश्यत । विप्रायप्रतिपाद्यतेकिमपरं
रामायतस्मैनमोयस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदंयत्रैवचा-
स्तङ्गतम् ॥ २२८ ॥ महाभाग्यंयथा । दोर्निष्पेषवि-
कीर्णवज्रशकलप्रत्युप्तरूढव्रणग्रन्थ्युद्भासिनिभग्नमोघ-
मघवन्मातङ्गदन्तोद्यमे । भर्त्तुर्नन्दनदेवताविरचितस्र-
ग्दामनिभूमेः सुतातीरश्रीरिवतस्यवक्षसिजगद्वीरस्य-
विश्राम्यतु ॥ २२९ ॥ कृतज्ञतायथा । कृतककुपितैर्बा-
ष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितैर्वनमसिगतायस्यप्रीत्या
धृतापितथात्वया । नवजलधरश्यामाः पश्यन्दिशोभ-
वतींविनाकठिनहृदयोजीवत्येवप्रियेसतवप्रियः ॥२३०॥
रूपसम्पद्यथा । व्यूढोरस्कोवृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महा-
भुजः । आत्मकर्मक्षमंदेहंक्षात्रोधर्मइवाश्रितः ॥ २३१ ॥
यौवनसंपद्यथा । महोक्षतांवत्सतरःस्पृशन्निवद्विपेन्द्रभ
वंकलभः श्रयन्निव । रघुःक्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपो
षगम्भीरमनोहरंवपुः ॥ २३२ ॥ वैदग्ध्यसम्पद्यथा ।
कोयंभामिनिभूषणाङ्कितवतेशोणः कथंकुङ्कुमात्कू-
र्पासान्तरितः प्रियेविनिमयः पश्यापरंक्वास्तिमे । प-

श्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलकौमृद्नन्मृडान्याः स्तनौ हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दुरवताद्दधूतेहसन्वो हरः ॥२३३॥ शीलसम्पद्यथा । कात्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किंवा मदभ्यागमकारणन्ते । आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणाम्मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ २३४॥ सौभाग्यसम्पद्यथा । असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनादिहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः । यदालोकस्थाने भवति पुनरुन्माद्धतरलैः कटाक्षैर्नारीणाङ्कुवलयितवातायनमिव ॥ २३५ ॥ मानितायथा । यदात्थकाम्म्भवता सयाच्यतामिति क्षमन्नैतदनल्पचेतसाम् । कथम्प्रसह्याहरणैषिणाम्प्रियाः परानुवृत्त्यामलिनीकृताः श्रियः ॥ २३६ ॥ उदारवाक्यत्वं यथा । ख्याता एव वयञ्जगत्सु चरितैवाग्भिः किमाख्यायते संयत्तो भव शक्तिरस्ति भवतः सत्यम्मनुष्यो भवान् । शस्त्रैरव्यवधीयमानयशसः प्रायो वयन्तेषु चेत्प्रायस्तेन नु सन्ति ते पि गिरयो यैर्वा नराः शस्त्रिणः ॥ २३७ ॥ स्थिरानुरागितायथा । ततः कैरप्युक्ते परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः पुराणैरातङ्कग्लपितहृदयेन क्षितिभृता । विनावाचन्नैतत्क्षममिति निधायाननमधः पतद्बाष्पाम्भोभिर्निखिलमिव दत्तम्प्रतिवचः ॥ २३८॥ नायिकागुणेषु स्त्रियामहाकुलीनतायथा । मानुषीषु कथंवा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभा तरलज्ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २३९ ॥ औदार्यं यथा । भ्रूभेदे सहसाकृतेपि वदनन्नीतं पराञ्चम्न तामीषन्मामप्रतिभेदकारि हसितन्नोक्तं

वचोतिनिष्ठुरम् अन्तर्बाष्पजलीकृतम्प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारि-
तङ्कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥ २४० ॥ म-
हाभाग्यं यथा । तान्नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य
पितुः समीपे । समादिदेशैकवधूम्भवित्रीम्प्रेम्णा शरीरा-
र्द्धहरां हरस्य ॥ २४१ ॥ कृतज्ञता यथा । परिससरिस-
न्तुहइम कअरससरिसङ्कप्पन्तिसा अखइणा । कह आ-
चिन्तिज्जम्म हिलासरिसन्न सम्पणइ से मरणम् ॥ २४२ ॥
रूपसम्पद्यथा । आभरणस्याभरणम्प्रसाधनविधेः प्र-
साधनविशेषः । उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्त-
स्याः ॥२४३॥ यौवनसम्पद्यथा । उन्मीलितं तूलिकयेव चि-
त्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् । बभूव तस्याश्चतुरस्रशो-
भि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ २४४ ॥ वैदग्ध्यसम्पद्यथा ।
एकत्रासनसङ्गतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतस्ताम्बूला-
नयनच्छलेन रभसाश्लेषोपि संविघ्नितः । आलापोपि न
मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके कान्तम्प्रत्युपचा-
रतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥ २४५ ॥ शीलसम्पद्य-
था । चतुरघरिणीपि अदंसणाअत्रालाप उत्थवइ आश्र
असइसम्पण आश्रणागखाघडअं शीलम् ॥ २४६ ॥ सौ-
भाग्यसम्पद्यथा । सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्य-
तीयाय पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं
स स भूमिपालः ॥२४७॥ मानिता यथा । शैलात्मजापि पि-
तुरुच्छिरसोभिलाषं व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च । स-
ख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा शून्या जगाम भवनां

भिमुखंकथंचित् ॥ २४८ ॥ उदारवाक्यत्वंयथा । यथाश्रुतंवेदविदांवर ! त्वयाजनोयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः । तपःकिलेदन्तदवाप्तिसाधनम्मनोरथानामगतिर्नविद्यते ॥ २४९ ॥ स्थिरानुरागितायथा । अलंविवादेन यथाश्रुतन्त्वयातथाविधस्तावदशेषमस्तुसः । ममात्रभावैकरसंमनः स्थिरंमकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ २५० ॥ पाकभक्तिम्राद्वावस्वादून्तेस्वादुमृद्वीकापाकोयथा । प्राक्कामन्दहताकृतः परिभवोयेनाथसन्ध्यामतोसेर्ष्याविोत नुचण्डिकाचरणयोस्त्वंपातयन्तीपतिम् । कुर्वन्त्याभ्यधिकंकृतेप्रतिकृतम्मुक्तेनमौलौमुहुर्बाष्पेणाहृतकज्जलेव लिखितंलक्ष्मेवचन्द्रे यथा ॥२५१॥ आद्यन्तयोःस्वादुनारिकेलीरीतिपाकोयथा । जहइच्छातहरमिअज्ञाआपत्तापइ हुआधूआ । घरसामिअस्सअज्जविसोकोऊहद्धाइअइम् ॥२५२॥ आदिमध्यान्तेषुस्वादुस्वादुतरस्वादुतममित्याम्रपाकंयथा । शापादसिप्रतिहतास्मृतिलोपरूक्षेभर्त्तुर्व्यपेतसमसिप्रभुतातवैव । छायामम्मूर्छतिमलोपहतप्रसादेशुद्धेतुदर्पणतलेसुलभावकाशा ॥ २५३ ॥ यन्नापैतिनचातिशोभतेतन्नीलीरागंयथा । हित्वासीतान्दशमुखरिपुर्नोपयेमेयदन्यान्तस्याएवप्रतिकृतिसखोयत्क्रतूनाजहार । वृत्तान्तेनश्रवणविषयप्रापिनातेनभर्त्तुः सादुर्वारंथमपि परित्यागदुःखंविषेहे ॥ २५४॥ यदपैतिनचशोभतेचतत्कुसुम्भरागंयथा । बहुवल्लहस्सनाहोइवल्लहाकहविपञ्चदिहिअहाइँ । सम्भिवमक्काडथम्मगाइकन्तोमिट्ठच्छउचयहु

अथ ॥ २५५ ॥ यन्नापेक्ष्यतिवशोभतेतन्मञ्जिष्ठारागंय-
था। येवइ जस्स सब्भिडिच्छन्तलिअम्महइ छल्लआइअ-
त्थणअलसम् । पेम्मसहस्सविमुहिअंताओवासगममु-
अंत्रामद्धम् ॥ २५६ ॥ गूढव्यलीकमन्तर्व्याजंयथा । प्र-
त्यग्रोज्झितगोकुलस्यशयनादुत्स्वप्नमूढस्यमेराधोत्रस्ख
लनादपैतुयदिवाराधेतिभीरोरिति । राधावस्वपतोदिं
वाचविजनेनामेतिचाभ्यस्यताराधाप्रस्मरतः स्त्रियंरम-
यतः खेदोहरेः पातुवः ॥ २५७ ॥ अगूढव्यलीकंबहि
र्व्याजंयथा। चक्षुर्यस्यतवाननादपगतन्नाभूत्क्वचिन्निर्वृ
तंयनैषासततन्त्वदेकशयनंवक्षस्थलीकल्पिता। येनोक्ता
सिविनात्वयाममजगच्छून्यंक्षणाज्जायतेसोयन्दम्भधृत
व्रतः प्रियतमः कर्तुङ्किमभ्युद्यतः ॥२५८॥ अव्यलीकनिर्व्या
जंयथा। किङ्कण्ठेशिथिलीकृतोभुजलतापाशः प्रमादान्म
या निद्राच्छेदविवर्त्तनेष्वभिमुखन्नादराऽसिसंभाषिता। अ
न्यस्त्रीजनसङ्कथालघुरहंस्वप्नेत्वया वीक्षितोदोषम्प
श्यसिकिम्प्रियेपरिजनोपालम्भयोग्येमयि॥ २५९ ॥ ध-
र्मानुबन्धिधर्मोदर्कंयथा। अथसविषयव्यावृत्तात्मायथा
विधिसूनवेनृपतिककुदन्दत्त्वायूनेसितातपवारणम्। मु
निवनतरुच्छायान्देव्यातयासहशिश्रियेगलितवयसामि
क्ष्वाकूणामिदंहिकुलव्रतम् ॥२६०॥ अर्थानुबन्ध्यर्थोदर्कंय
था। भूत्वाचिरायचतुरन्तमहीसपत्नीदौष्यन्तिमप्रतिरथ
न्तनयंप्रसूय। तत्सन्निवेशितभरेणसहैवभर्त्रा १ शान्तेक
रिष्यसिपदम्पुनराश्रमेस्मिन्॥२६१॥ यत्पुनःकाममेवानु

१ भर्त्रा तदर्पित कुटुम्बभरेणसार्द्धमिति २ एतत्के

बध्नाति तत्कामोदकं यथा। अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः। कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्रार्थ्यते ॥२६३॥ "नानालङ्कारसंसृष्टः प्रकाराश्चरसोक्तय" इत्युक्तं, तत्रालंकारसंसृष्टेरित्येव वक्तव्ये नाना ग्रहणं गुणरसानामुपसंग्रहार्थम्। तेषामपि हि काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वात्। यदाह। काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षते। ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान्कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ॥१८९॥ काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलंक्रियाः। साधारणमलंकारजातमन्यत्प्रदर्श्यते ॥१९१॥ तत्र काव्यशोभाकरानित्यनेन श्लेषोपमादिवत्तद्गुणरसभावतदाभासप्रशमादीनप्यनुगृह्णाति। मार्गविभागकृतद्गुणानामलंक्रियोपदेशेन श्लेषादीनां गुणत्वमिवालङ्कारत्वमपि ज्ञापयति। श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥२००॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः। तेषां विपर्ययः प्रायो गौडवर्त्मनि लक्ष्यते ॥२०१॥ इति श्लेषादीन्दशानामेव मार्गप्रतिभाकारितां ब्रुवन् काव्यशोभाकरत्वेन गुणान्तराणामप्यलङ्कारत्वमुपकल्पयति। यदाह "कस्तान्कार्त्स्न्येन वक्ष्यती"ति। युक्तमिदमुक्तमयुक्तमित्यदमुक्तम्। रसानामलङ्कारतेति तेषां गुणानामिवालङ्कारव्यपदेशाभावात्। नायुक्तम्। युक्तोत्कर्षाणामूर्जस्विरसवत्प्रेयसामुपदेशेन। तद्यथा। प्रेयः प्रियतराख्या

नं रसवद्रसपेशलम् । ऊर्जस्विरूढाहंकारयुक्तोत्कर्षं च तत्त्रयम् । तत्रोर्जस्विरूढाहङ्कारमित्यनेनात्मविशेषनिष्ठस्योत्कृष्टादृष्टजननमनोनेकजन्मानुभवसंस्काराहितप्ररूढिम्नः सङ्ग्रामेणसम्पदुत्पातातिशयहेतोरलंकारविशेषस्योपसंग्रहादहङ्काराभिमानश्रृङ्गारापरनाम्नोरसस्यमानमयविकाररूपेणाभिमानिनाम्मनसिजाग्रतः परांकोटिमुपवर्णयति । रसवद्रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिरत्यादिरूपेणानेकधाविर्भवतोऽभिवर्द्धमानस्यपरप्रकर्षगामिनः श्रृङ्गारस्यमध्यमावस्थांसूचयति । प्रेयतराख्यानमित्यनेनसमस्तभावमूर्द्धाभिषिक्तायारतेः परप्रकर्षाधिगमाद्भावनाभिगमेभावरूपतामुल्लङ्घ्य प्रेमरूपेणपरिणतायामुपादानाद्भावान्तराणामपिपरप्रकर्षाधिगमेरसरूपेणपरिणतिरिति ज्ञापयन्नहंकारस्योत्तरांकोटिमुपलक्षयति । सर्वेषामपिहिरत्यादिप्रकर्षाणांरतिप्रियो, रणप्रियः, परिहासप्रियो, ऽमर्षप्रियइतिप्रेमण्येवपर्यवसानम्भवति । युक्तोत्कर्षं चतत्त्रयमित्यनेनायुक्तोत्कर्षाणांत्रयाणामप्यूर्जस्विप्रभृतीनाङ्गुणत्वमेवनालङ्कारत्वमित्यवस्थापयति । तथाहि । और्जित्यममाविकं प्रेयइतिगुणेषुमण्यते कुतः पुनरिदमेकदोर्ज्जस्विरसवत्प्रेयसामलङ्कारत्वमुच्यते ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने । संसर्गे[१]ऽस्तिविवक्षायाम्भवन्तिमतुबादयः । यथागोमान्देशो, वाचालोबटुः, वाग्मीविपश्चित्, फलिनोवृक्षाः, बलवान्मन्दो, दण्डी,

१ संबन्धे इति पाठः २ पुस्तके ।

गोमती,शोणेति । तत्रोर्ज्जस्विरसवतोरलङ्कारत्वविव-
क्षायामतिशायनेवा,भून्निवामतुवर्थीयः १। गुणत्वविवक्षा
यान्तुप्रशंसानित्ययोगयोरितिद्रष्टव्यम्। नित्योहिकाव्ये
गुणयोगइवरसादियोगः। गुणवतोरसवतश्चनिश्चितैवा-
स्यप्रशंसा। संसर्गस्तुगुणानामवश्यमुपादानेषु निन्दापुन
र्दोषहानेनंत्रितरति। गुणेषुप्रेयइतिरूपाभेदात्कथमलङ्का
रत्वेतदुत्कर्षप्रतीतिः। यथा। युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरू
णामिति। तत्रातिशायिगुणान्तरेणतदवगतिरितिचेत्।
इहापियुक्तोत्कर्षंश्चतत्त्रयमितिवाक्यान्तरेणभविष्यति।
नचातिशायिकाः स्वार्थातिरिक्ताङ्कमपिब्रुवतेऽपितुप्रकृ
त्युपात्तमेवप्रकर्षादिकङ्गमयन्ति। स्वार्थिकेषुह्येतेविधीय
न्ते। एवमवस्थापितेगुणरसानामलङ्कारत्वेषट्प्रकारको
रसालङ्कारसंकरः सम्भवति। गुणसंकरो, ऽलंकारसंक-
रो,गुणालंकारसंकरो, रससङ्करो, रसगुणसंकरो, रसा
लङ्कारसंकरश्चेति। नन्वत्रगुणानांसङ्करव्यवहारोनो
पपद्यतेवहुष्वपिगुणेषुगुणवदित्येवव्यपदेशात्। मैवम्॥
त्रिविधागुणाः। शब्दगुणा, अर्थगुणा, दोषगुणाश्च।
तेतुप्रत्येकन्द्विधा। उल्लेखवन्तोनिरुल्लेखाश्च। तत्रशब्दगु
णेषुसमाधिमाधुर्य्यौदार्यगाम्भीर्यादयः सोल्लेखाः। श्ले
षप्रसादसमतासौकुमार्यादयोनिरुल्लेखाः। अर्थगुणेषुप्र
सादरीतिकान्त्यादयः। अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यगाम्भीर्य-
संमितत्वादयोनिरुल्लेखाः। दोषगुणेषुग्राम्यपुनरुक्तापा
र्थान्यार्थादयः। शब्दहीनसंभ्रमापक्रमविसंध्यादयोनिरु

१ मत्वर्थीयइतिपुस्तकान्तरे

श्लेषाः। तत्रसजातीयानांसोल्लेखानामेवंविजातीयाना न्तुनिरुल्लेखानामपिसङ्करव्यवहारः प्रवर्त्तते। सजातीयानांशब्दगुणेषुसमाध्यादीनांयथा। णवपल्लवंसुलोलइ घोलइत्रिलअसुअलइसिहरेसु। अअइथअएसुअमहावसन्त लच्छीअसोअस्स॥ अत्रान्यधर्म्माणामन्यत्रारोपणंसमाधिः, पृथक्पदतामाधुर्यं,बन्धविकटत्वमुदारता,ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यमिति सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते। यतोवसन्तलक्ष्मीरशोकस्यइतिपदयोः शब्दध्वनिरपिपरिस्फुरति। यथाकस्यचिदशोकस्यमानिनोङ्गेषुप्रियाङ्गनासविलासवच्चेष्टतेतथाऽस्येयमिति॥ २६३॥ अन्यार्थगुणेषुश्लेषादीनांयथा। जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावञ्जलमुचस्तथाऽस्य चैनश्चिद्यनुशुभे शुक्तिवदने। ततस्तांश्रेयोभिः परिणतिमसौविन्दतु यथारुचिन्तन्वन्पीनस्तनिहृदितवायंविलुठति॥ अत्रसंविधानेसुसूत्रताश्लेषो, ऽर्थस्य प्राकट्यम्प्रसादः, उत्पत्त्यादिक्रियाक्रमोरीतिर्, दीप्तरसत्वङ्कान्तिरित्यर्थगुणाः सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते॥ २६४॥ दोषगुणेषुक्रमादीनांयथा। हन्यतेसावरारोहास्मरेणाकाण्डवैरिणा। हन्यतेचारुसर्वाङ्गीहन्यतेमञ्जुभाषिणी॥ अत्रहन्यतइत्यमङ्गलार्थं,वरारोहेत्यश्लीलार्थं, हन्यतइतिपुनरुक्तं,चारुसर्वाङ्गीत्युक्तौवरारोहेतिव्यर्थम्। तएतेसजातीयाश्चत्वारोपिदोषगुणाः सङ्कीर्यमाणाः कस्यचिदुन्मत्तभाषिणोऽनुकम्पाद्यतिशयविवक्षायामभ्यनुज्ञायन्ते। यदाह। अनुकम्पाद्यतिशयोयदिकश्चिद्विवक्ष्य

ते। नदोषः पुनरुक्तादौप्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥ २०२॥ अथासजातीयानां शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च सङ्करोयथा। कोनाम मोदयतिनास्तमुपैतिकोवालोकोश्वरः पुनरयंसविताजगत्सु। यत्रोदयास्तमयभाजिरुचाभिधानेद्वेधाभवत्यहरितिक्षणदेतिकालः ॥ अत्रयावदर्थपदतासम्मितत्वं, सम्यग्बन्धविकटत्वमुदारता,विशेषणगुणयोग उदात्तत्वमिति शब्दगुणा उक्तार्थनिर्वहणं प्रौढि, रर्थप्राकट्यं प्रसादो, रूढाहङ्कारतोर्जित्यमित्यर्थगुणाःसङ्कीर्यन्ते ॥ २६५ ॥ शब्दगुणानांदोषगुणानाञ्चयथा। एह्येहिवत्सरघुनन्दनपूर्णचन्द्रचुम्बामिमूर्द्धनिचिरायपरिष्वजेत्वाम्। आरोप्यवाहृदिदिवानिशमुद्वहामिवन्देथवाचरणपुष्करकद्वयन्ते ॥ अत्रभावतोवाक्प्रतिपत्तिर्भाविकत्वं,प्रसिद्धार्थपदताप्रसादः, प्रियार्थपदोपादानम्प्रेय इति शब्दगुणा एह्येहीति पुनरुक्तं; वत्सेत्युक्त्वात्वत्पादाब्जद्वयंवन्दइतिविरुद्धं,मूर्द्धिनचुम्बामिहृदिवहामीत्यादौवन्दइतिक्रियास्वनुपयोगात्, पूर्णचन्द्रेतिदर्शनादिक्रियोपयोगिव्यर्थञ्चेतिदोषगुणाःपरस्परंसङ्कीर्यन्ते। रसाक्षिप्तचित्तादौहिपुनरुक्तादयोनदुष्यन्ति ॥ २६६ ॥ अर्थगुणानान्दोषगुणानांयथा। किन्द्वारिदैवहतिके!सहकारकेणसंवर्द्धितेनविषपादपएषपापः। अस्मिन्मनागपिविकाशविकारभाजिभीमाभवन्तिमदनज्वरसन्निपाताः ॥ अत्रदीप्तरसत्वङ्कान्ति,रर्थप्रकाट्यं प्रसाद, उक्तार्थनिर्वहणम्प्रौढिरित्यर्थगुणा

देवहतिकेइति, विषपादपांशम्पापइत्यमङ्गलार्थंग्राम्यंकिमनेनसंवर्द्धितेन इत्यत्रमदनज्वरसन्निपाताइत्यत्रचक्रुत्यप्रयोजनाद्वेर्विरहिणो द्रष्टुरित्यादेश्चाध्याहारादसम्पूर्णवाक्यतायामर्थव्यक्तिविपर्ययो,ऽस्मिन्निकाशविकारभाजीलिकिकाशशब्दस्यपुष्प विषयस्यवृक्षेपिप्रयोगेऽवाचकत्वादसमर्थइतिदोषगुणा मिथः सङ्कीर्यन्ते । यतोऽरसाक्षेपाल्परिहासलेशोक्त्यामङ्गलम् । प्रविशपिण्डीं द्वारं भक्षयेतिन्यायात्प्रसिद्धाध्याहारः । वदन्तिमञ्चाः क्रोशन्तिइतिप्रयोगदर्शनादाधाराधेययोरभेदोपचारश्चनिरुढलक्षणादिभिः प्रयुज्यमानोनदोषायेति ।।२६७।। अथालङ्कारसङ्करः । सयद्यपिव्यक्ताव्यक्तोभयात्मतयातिलतण्डुलकादिभेदैः प्रधानाङ्गभावसमकक्षताभ्यामपुरस्तादुक्तः । तथापितेषांगुणादिसङ्करासाधारणत्वात्सम्प्रतिसाधारणः प्रकारउच्यते । सषोढा शब्दालङ्कारसंकरो,ऽर्थालङ्कारसंकर, उभयलंकारसंकरः, शब्दार्थालंकारसंकरः, शब्दोभयालंकारसंकरो,ऽर्थोभयालंकारसंकर इति । तेषुशब्दालंकारसंकरोयथा । हंसालीभयात्तरलासारासरसासरास सारसरासा । अम्बररमारूढासारासरसासरासुसारसरासा । अत्रसंस्कृतप्राकृतभाषाश्लेषो गतप्रत्यागतचित्रं, पादावृत्तियमकं, वर्णानुप्रासश्चेतिचत्वारः ।। २६८ ।। शब्दालंकारसंकरोयथा । वासात्रस्थितताम्रचूडवयसामायामिभिः कूजितैर्दूरादप्यनुमीयमानवसतिर्ग्रामोयमन्तर्वणः । यत्रोद्दामसृगाल१कूटविसरद्धम्यान्धनंघूर्णतेस

१ चुकूलकण्ठविसरदितिपुस्तकान्तरे

न्ध्यान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालंतमः। अत्रताम्रचूडत्रयसंकूजितैरित्यनुमानं, यत्तमोघूर्णतइतिज्ञापकहेतुरुद्दीप्तसृगाल १ कण्ठविसरद्रूम्यान्यमिति संध्यान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालमिति चकारकहेतुर्जायमानपदार्थस्वरूपाभिधानज्ञातिरित्यर्थालंकाराश्चत्वारोमिथः संकीर्यन्ते॥ २६९॥ उभयालंकारसंकरोयथा। णहुणअरन्दीवसिहासारिच्छञ्छपएहिपडिवस्सम्। कज्जलकज्जलमिकअंउअरिभमन्तेहिंभमरेहिम्॥ अत्रचम्पकादीनाम्प्रदीपशिखाभिराकारकान्तिमुपमाविरहिणीहृदयदाहोद्द्योतनार्थक्रियाभ्यांसाम्यंकज्जलपटलानामिवोपरिभ्रमरपटलानांमेलनान्मेलितञ्चम्पकदीपकलिकयोरिवभ्रमरकज्जलपटलयोरौपम्यादिसबन्धात् समुच्चयइत्युभयालंकाराश्चत्वारोमिथःसंकीर्यन्ते॥२७०॥ शब्दार्थालंकारसंकरोयथा। सर्वाशारुधिदग्धवीरुधिरुषासारद्रुवद्दुक्षुधिक्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि। शुष्यत्स्रोतसितप्रभूम्नि रजसि ज्वालायमानाम्भसि ज्येष्ठमासि खरार्कतेजसि कथम्पान्थव्रजजीवसि अत्रावन्तिकारातिः पदमुद्राविभक्तिमुद्राअनुप्रासश्लेशि शब्दालङ्कारा जातिज्ञापककारकहेतू चित्रहेतुश्चेति अर्थालङ्कारा मिथःसङ्कीर्यन्ते॥२७१॥ एवमुभयालंकारसङ्करोयथा। स्तोकंस्तोकममूभिरम्बरतलेताराभिरस्तङ्गतङ्गच्छत्यस्तगिरेः शिरस्तदनुचच्छायादरिद्रः शशी। प्रत्यासन्नतरोदयस्यतरणेर्बिम्बारुणिम्नाततोमञ्जिष्ठारसलो-

१ पङ्क्तिरुद्धृतफलितपुस्तकात्

हिनीदिगपिचप्राचीसमुन्मीलति ॥ अत्रसमुन्मीलतीति विभक्तिमुद्रास्तोकंस्तोकमस्तंगतंगच्छतीत्यादिरनुप्रास-श्चशब्दालङ्कारा हेतूपमासमाधिरनुक्रमः समुच्चयोक्ति श्चेतिउभयालङ्कारामिथः सङ्कीर्यन्ते ॥२७२॥ अर्थोभयाल कारसंकरोयथा । सवस्तेकलविङ्ककण्ठमलिनंकादम्बि नीकम्बलंचर्चांपारयतीवदर्दुरकुलकोलाहलैरुन्मदम् । गन्धम्मुद्धतिसिक्तजालसुरभिंवर्षेणदग्धास्थलीदुर्लक्ष्यो-पिविभाव्यतेकमलिनीहासेनभासांपतिः ॥ अत्रजातिर नुमानंकारकज्ञापकहेतूचेत्यर्थालंकारा, रूपकोपमाहे-तूपमोत्प्रेक्षोपमाचेतिउभयालंकारा मिथःसंकीर्यन्ते । ए तेनगुणालंकारसंकरोपिव्याख्यातः । अतोयद्यपिगुणव त्येवाक्येसंकरयोगस्तथापिक्वचिद्गुणस्यप्राधान्यंक्वचिद लंकारस्येतिप्रधानाङ्गभावेनगुणालंकारयोःसंकरव्यवहा रःप्रवर्त्तते ॥२७३॥ सषोढा । शब्दगुणप्रधानो,ऽर्थगुणप्रधा नो, दोषालंकारप्रधानः, शब्दालंकारप्रधानो,ऽर्थालंकार प्रधान,उभयालंकारप्रधानश्चेति । तेषुशब्दगुणप्रधानो यथा । प्राप्तश्रीरेषकस्मात्पुनरपिमयितम्मन्थखेदंविद ध्यान्निद्रामप्यस्यपूर्वामनलसमनसोनाप्यहंतर्कयामि । सेतुंबध्नातिभूयः किमितिचसकलद्वीपनाथानुयातस्त्व-य्यायातेवितर्कानितिविदधतिद्वाभातिकम्पः पयोधेः ॥ अत्रहेतूत्प्रेक्षाभिधानेत्वयीत्यादौपदंविष्णोः स्वरूपा-ध्यासेनतद्भावापत्तौसमाधेः प्राधान्यमिहप्रतीयते । ननु-चायमर्थस्यप्राकट्यात्प्रसादोऽर्थगुणः कस्मान्नभवति । अ

स्मिन्नपि तद्व्यपदेशेन शब्दशक्तेराधिक्यात्। ननु च त्वयी त्येष इत्यस्येति युष्मदर्थे तदिदमदः कश्चिन्न विष्णुवाची सकथं वर्णनीयं वस्तु नियतमर्थमभिदध्यात्। उच्यते। सर्वनामत्वेनैषां सर्वत्रावस्थितत्वात् सर्वनामानि हि सर्वाभिधायीन्यपि प्रकरणादिगम्यं विशेषमर्थं स्पृशन्ते। स चेह प्राप्तश्रीरित्यं वमादिभिरतिव्यक्तमेवाभिगम्यत इति ॥२७४॥

अर्थगुणप्रधानो यथा। लक्ष्मीवशीकरणचूर्णसहोदराणि त्वत्पादपङ्कजरजांसि चिरं जयन्ति। यानि प्रणाममिलितानि नृणां ललाटे लुम्पन्ति दैवलिखितानि दुरक्षराणि ॥ अत्र हेतुश्चायमुभयालंकारप्राधान्येनार्थप्रकटत्वमर्थगुणः प्रतीयते ॥ २७५॥ दोषगुणप्रधानो यथा। येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे। व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥ अत्र व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्क इति ज्ञापकहेतोः खं व्यालिखन्निवेत्युत्प्रेक्षावयवाच्च देवासुरैरिति नित्यवैराविवक्षायां बहुवचनम्। अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थ इति द्विकर्मकेष्वपि मथिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानभित्यमृतशब्दाद्द्वितीयेति दोषगुणयोः प्राधान्यम्प्रतीयते। ननु चात्राप्यर्थस्य प्राधान्यन्न भवति तद्विषयस्य ज्ञापकहेतुनापहृतत्वात्। सोऽप्यर्थालंकार एव। गुणालंकारयोश्च तुल्यकक्षतायामलंकारः प्रधानम्भवति न गुणः। गुणैर्हि गुणभूतैरेवालंकारा प्रायशः आरभ्यन्ते। तद्यथा। अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता।

विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥ समस्तात्युत्कटपदामोजःकान्तिसमन्विताम् । गौडीयां तां विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ आश्लिष्टश्लथभावाञ्च पुराणच्छायमाश्रिताम् । मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ माधुर्यमपि वाञ्छन्तः प्रसादञ्च सुमेधसः । समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ लाटीया वल्गयोरीत्योर्मागध्यां क्वचित् क्वचित् । केचिदोजोऽभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्यपि ॥ प्रतीतशब्दं ह्योजस्वी सुश्लिष्टपदसन्धिता ॥ प्रसादिश्चाभिधानञ्चायमलंकृतिनामतमिति ॥ माभूदलंकारतुल्यकक्षतयार्थस्य प्राधान्यं गुणस्यतुश्लाघ्यविशेषगुणयोग उदात्तत्वमित्यादेः किमिति प्राधान्यञ्च भवति । दोषगुणानामसौ वोल्लेखविधित्वेन प्राधान्यात् ॥ यथा । सा वामनप्रसिद्धिर्लङ्घितनभसो बलिद्विषोऽद्यापि । मत्सरिणः खलु लोका मम मार्ग्ये वानुबध्नन्ति ॥ दोषस्य यो गुणीभावः स ततोऽप्यधिकं प्रकाशत इति ॥ २७६ ॥

शब्दालङ्कारप्रधानो यथा । यश्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य । तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जटाङ्कारडम्बरविरावि सुरापगाम्भः ॥ अत्रार्थप्राकट्यम्प्रसादो, विभक्तोत्कर्षं उदात्तता, मृदुमस्फुटोन्मिश्रवर्णानामवैषम्यं समता, बन्धगाढतौजित्यमित्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधान्येन शब्दालंकारानुप्रासः प्रतीयते ॥ २७७ ॥ अर्थालंकारप्रधानो यथा । आश्लेषिणः पृथुरतक्लमपीतशीतमायामिनीर्घनमुदो रजनी-

युंयानः । ऊर्वीम्मुंहुर्मुहुरनअल्पनसन्धिलोलपादान्त-संवलितलोलपटाः स्वपन्ति ॥ अत्रबन्धविकटत्वमुदारता, श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तता, विभवोत्कर्षऔदार्यं, दीप्तरसत्वंकान्तिरित्यादिभ्योगुणेभ्यः प्राधान्येनजातिरर्थालंकारः प्रतीयते ॥२७८॥ उभयालंकारप्रधानोयथा । अभ्युद्धृतावसुमतीदलितारिपूरः क्षिप्रक्रमंकवलितावलिराजलक्ष्मीः । अत्रैकजन्मनिकृतंयदनेनयूनाजन्मत्रयेतदकरोत्पुरुषः पुराणः ॥ अत्रोक्तिपरिपाकः प्रौढि,र्बन्धविकटत्वमुदारता, आशयोत्कर्षउदात्तत्वम्, अर्थप्राकट्यम्प्रसाद इत्यादिभ्योगुणेभ्यः श्लेषोपसर्जनाविशेषोक्तिरुभयालंकारः प्राधान्येनप्रतीयते ॥ २७९ ॥ रससंकरोपिचालंकारसंकरवदेवरसाभासप्रशमानान्तिलतण्डुलादि प्रकारेणसंकरः षट्प्रकारोभवति । तत्रभावानान्तिलतण्डुलप्रकारोयथा । न्यक्कारोहृदिवज्रकीलइवमेतीव्रः परिस्पन्दतेघोरान्धेतमसीवमज्जतिमनः सम्मीलितंलज्जया । शोकस्ताक्ष्यविपत्तितोदहतियन्मास्त्येवयस्मिन्क्रियामर्मोत्थं वपुनश्छिनत्तिकरुणासीतांवराकींप्रति ॥ अत्रामर्षलज्जाशोकानुकम्पाः समकक्षतयामिथस्तिलतण्डुलवत्संकीर्यमाणारामस्यविरहिणो वागारम्भानुरागोक्तिपरतयाप्रतीयन्ते ॥ २८० ॥ क्षीरनीरप्रकारोयथा । मामोन्नतेस्यसहनेत्यऽतिपण्डितेति मय्येवधिक्कृतिरनेकमुखीसखीनाम् । दाक्षिण्यमात्रमसृणेनविचेष्टितेनधूर्त्तस्यतस्यतु

गुणानुपरञ्जयन्ति ॥ अत्रसखीषुरोषः प्रियगुणेष्वसू-
याक्षीरनीरवन्मिथः संकीर्यमाणौभागानिभागारम्भा-
परतयाप्रतीयेते ॥ २८१ ॥ छायादर्शप्रकारोयथा ।
आःसीतपतिगर्वविभ्रमभरप्रान्तभ्रमद्भ्रूवानघवप्रध्वंसस्मि
तकान्तिमत्तवतदाजातंयदेतन्मुखम् । सम्प्रत्येवहठा
त्तदेवकुन्तलकेशीञ्चयोत्कर्षणत्रासोत्तानितलोललोचनप
तद्बाष्पप्लुतंरावणः ॥ अत्रक्रोधाभासेछायादर्शन्या
येनरत्याभासः संकीर्यते ॥ २८२ ॥ नरसिंहवद्यथा ।
छिन्दद्वारिदैवहतिकेसहकारकेणसंवर्द्धितेन विषपादपएष
षपापः । अस्मिन्मनागपिविकासविकारभाजिभीमाभ
वन्तिमदनज्वरसन्निपाताः ॥ अत्रनरसिंहजातावितसिं
हनरशरीरभागारम्भानुसारेण सखीविषयानुकम्पासह
कारविषयाचकुत्सामिथःसङ्कीर्येते । तथाहि । दैवहतिके
शब्देनछन्धायाञ्जियत्युपाधौसंबंधेत्रानुकम्प्यमानतायां
सहकारसंवर्द्धनंनिबन्धनत्वमेवास्याः कमात्कीत्यते । एवं
नामत्वन्दैवोपहतासियत्सहकार विषपादपद्वारिसंवर्द्धि
तासिविषपादपशब्देनलब्धायांसहकारस्यसर्वथैवकुत्सा
यांविकासकालेकामिनीनामसह्यस्मरज्वरसन्निपातहेतु
कत्वमेवास्याः कन्प्रत्ययेनप्रत्याय्यते । तदुक्तं "कुत्सितत्वे
नकुत्सायान्सम्यग्ज्ञापिहिकुत्सितः । स्वशब्दाभिहितेकेन
विशिष्टोर्थःप्रतीयते ॥ नचसाप्रतिकीकुत्साशब्दाभेदेप्र
तीयते । पूज्यतेकुत्सितत्वेपिप्रशस्तत्वेपि कुत्स्यते,, इति ।
तद्यथा । एकइहजीवलोकेजीवतिरूप[1] । यः

[1] भवत्वमादर्शपुस्तकेनदृश्यते

प्रेममात्रपाशंमृगइवनमृगीदृशां पतति ॥२८३॥ पांसूदकप्र
कारोयथा। मागर्वमुद्वहकपोलतलेचकास्तिकान्तस्वहस्त
लिखितामममञ्जरीति। अन्यापिकिंनसखिभाजनमीदृशी
नांवैरीनचेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ अत्रस्वसौभाग्यव
र्णनामृत्पिण्डेपांसूदकयोरिवाविभागमापाद्यमानयोरः-
सूयागर्वयोः सङ्करउपपद्यते ॥ २८४॥ चित्रवर्णप्रकारो-
यथा। विरोधोविश्रान्तः प्रसरतिरसोनिर्वृतिघनस्तदौ
द्धत्यंक्वापिव्रजतिविनयः प्रह्वयतिमाम्। झटित्यस्मिन्दृ
ष्टेकिमपिपरवानस्मियदिवामहार्घस्तीर्थानांकिमिहभ-
हताङ्कोप्यतिशयः॥ अत्रवीरौद्धत्यस्वातन्त्र्यरसानामा
नन्दप्रशमपारवश्यरसैस्तिरस्क्रियमाणानाम्पटवर्णनी-
लादिभिः सितादीनामप्रशमारामदर्शनप्रभावोद्भवेलत्र
स्यविस्मयातिशयप्रशमजन्मनिवागारकभानुभावोषमा
द्भवेदेतच्चित्रवर्णवत्सङ्कीर्यमाणाःसमुपलभ्यन्ते ॥ २८५॥
अथकोयंगुणसङ्करः। ननुचदोषहानमिव१ गुणोपादान
मपिनियमनिवर्त्यम्। अलङ्कारयोगाद्यरसावियोगोप्यव
श्यंविधेयः। कदाचिदलङ्कारयोगोपित्यज्यते। नतुरसा२
द्व्यभिचरितसम्बन्धावित्ति। अत्रोच्यते। यत्रचित्रवर्णव
न्नरसिंहवत्पांसूदकवद्वयवात्रयाविन्यायेनजातिव्यक्ति
न्यायेनवापृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यानाङ्गुणरसानां धाक्ये स
न्निवेशस्तत्रसङ्करव्यवहारोनप्रवर्त्तते। तद्यथा। मधुरं
रसवद्वाचिवस्तुन्यपिरसस्थितिः। येनमाद्यन्तिधीमन्तो
मधुनेवमधुव्रताः ॥ कामंसर्वोप्यलङ्कारोरसमर्थेनिषि

१ रसावियोगोगुद्दनि २ पुस्तके। २ रसावियोगोगुणयो श्चेति २ पुस्तके।

च्यति । तथाप्यग्राम्यतैवैनम्भारंवहतिभूयसा ॥ शृङ्गारएवसर्वेषुपरमह्लादनोरसः । तन्मयङ्काव्यमाश्रित्यमाधुर्यम्प्रतितिष्ठति ॥ शृङ्गारंविप्रलम्भाख्येकरुणेचप्रकर्षवत् । माधुर्यमार्द्रतांयातियतस्तत्राधिकम्मनः ॥ रौद्रादयोरसादीप्त्यालक्ष्यन्तेकाव्यवर्तिनः । तद्व्यक्तिहेतुशब्दार्थावोजोधिष्ठायतिष्ठति ॥ समर्पकत्वंवाव्यस्ययत्तुसर्वरसान्प्रति । सप्रसादोगुणोज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ सेयंगुणानांरसारम्भकत्वेसंकराप्रसिद्धिः । एवंरसानांगुणारम्भकत्वेपि । तद्यथा।रूढाहंकारतौर्जित्यंभावतोवाक्प्रवृत्तिर्भाविकत्वंक्रोधादावप्यस्यतीव्रत्वंमाधुर्य्यमाशयोत्कर्षउदात्तमत्वर्थस्याभीष्टतमताप्रेयोदीप्तरसत्वंकान्तिरिति । यत्रतुतिलतण्डुलवत्क्षीरनीरवच्छायादर्शवत्तुल्यकक्षनयैवगुणरसानांवाक्यैःपृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यानां विनिवेशस्तत्रसङ्करव्यवहारः प्रवर्त्ततेएव । सपोढा । गुणप्रधानो, रसप्रधान, उभयप्रधान, उभयाप्रधानो,गुणाधिको,रसाधिकइति । तेषुगुणप्रधानोयथा । अत्रान्तरेललितहारलतानितम्बसंवाहनस्खलितवेगनरङ्गिताङ्गी । देवीव्यपास्यशयनन्धृतमानतन्तुरन्तः पुरंगतवतीसहसौविदल्लैः ॥ अत्रार्थप्राकट्यौदार्ययोरर्थगुणयोः प्राधान्यम्भवति क्रोधयोरितिगुणप्रधानः ॥२८६॥ रसप्रधानोयथा । अस्मिन्नगृह्णतपिनाकभृतासलीलमारब्धवेपथुरधीरविलोचनायाः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः स्रस्तोरगप्रतिसरेणकरे

रेणपाणिः ॥ अत्रश्लाघ्यविशेषणयोगरूदात्तत्वं बन्ध विकटत्वमुदारताऽर्थप्राकट्यमप्रसादो दीप्तरसत्वङ्कान्तिरितिगुणाः साध्वसविलासानुरागसंगमरसैरतिशय्यन्तइतिरसप्रधानः ॥२८७॥ उभयप्रधानोयथा । स्वापातमात्ररसिकैसरसीरुहस्य किंबीजमर्पयितुमिच्छसिवापिकायाम् ॥ कालःकलिर्जगदिदंनकृतज्ञमज्ञेस्थित्वाहरिष्यतितवैवमुखस्यशोभाम् ॥ अत्रभणितिविशेषउक्तिःसंविधानेसुसूत्रताश्लेषइति शब्दगुणयोर्विश्यविलासवर्णनीयरसयोश्चतुल्यकक्षतयानिर्दिशत्युभयप्रधानः ॥२८८॥ उभयाप्रधानोयथा । अभिनववधूरोषस्वादुःकरीषतनूनपादसरलजनाक्षेपश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः ॥ गलितविभवस्याज्ञेवाद्यद्युतिर्मसृणारवेर्विरहिवनितावक्त्रक्लैब्यंबिभर्तिनिशाकरः ॥ अत्रस्वादुक्रूरमसृणक्लैब्यमित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिरभिनववधूरोषादीनाञ्चतुर्णामप्यर्थानांस्वादुत्वादीनाञ्चलक्षणादिलक्षितानाम्प्राकट्यंप्रसादो ऽभिनववधूरोषस्वादुःकरीषतनूनपादितिविशेषणविशेष्याणामुपक्रमेणानिर्वहणंरीतिःपादचतुष्टयेचतुर्णामर्थानांविभज्यसमत्वेननिवेशः सम्मितत्वमितिचत्वारोगुणाः श्चत्वारश्चरत्यमर्षविषादजुगुप्सात्मानोरसाः कालावस्थानिवेदनपरत्वेनप्रतीयन्तइत्युभयाप्रधानः ॥ २८९ ॥ गुणाधिकोयथा । अजन्मनिरस्तुविभूतेरपूर्णिर्भवतुसर्वकामानाम् । मायाचिषिमासेविषिमासहिपराभवबन्धनिनः ॥ अत्रसुप्तिङ्व्युत्पत्तिःसौश

कष्टं वाक्यानामपरिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिरपंस्यप्राकट्यम्प्रसादो विभूतेरनुत्पत्तौ कामानपूर्यन्तेऽपरिपूर्णकामो याचमानस्तदनानुबन्धलिनः सेवन्तेऽसेवमानास्तुतेः परिभूयन्ते इत्युत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिरिति गुणाश्चत्वारः। रसस्तु निर्वेद एवैक इति गुणाधिकः ॥ २९० ॥ रसाधिको यथा। कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्। सा च सुकुमार सुभगेत्युत्पातपरंपरा केयम् ॥ अत्र कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायामित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयमित्यश्लीलामङ्गलार्थौ दोषगुणावपि श्लाघ्यविशेषणगुणयोगउदात्तत्वं विकटत्वन्यत्वमुदारतोपक्रमभेदो रीतिरर्थस्य प्राकट्यम्प्रसादोऽनिष्ठुरता सौकुमार्यमाभीष्टतमता प्रेयो दीप्तरसत्वङ्कान्तिरिति गुणा दश। रसास्तु रत्युत्कर्षहर्षघृत्युत्कण्ठावेगविस्मयमतिवितर्कचिन्ताचपलताहासोत्साहस्तम्भगद्गदोन्मादव्रीडाऽवहित्थाभयशङ्काविंशतिर्व्यागारम्भानुभवेष्टङ्गारिणः प्रियाचाटुकारस्यकस्यचित्प्रतीयन्त इति रसाधिकः ॥ २९१ ॥ रसालङ्कारसङ्करोऽप्येतेन व्याख्यातः। रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित्। एकेनैव प्रयत्नेन निवर्त्यन्ते महाकवेः ॥ रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्। अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारः प्रहृष्यते ॥ रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति। अलङ्कारनिबन्धो यः स कविभ्यो न रोचते ॥ तत्र र

सालंकारसंकरो द्विधा । रसप्रधानोऽलंकारप्रधानश्च । त
योर्येनुभाविभैश्च वर्ण्यते स रसप्रधानः । तत्र ह्यलंकारवती
वाश्चयस्य भागारम्भानुभावत्वं भवति । तत्र रतावुपमायाः
संकरो यथा । तीए दंसणसुहए पणअ एवलणजणिओ मुह
म्मि मम गहरे । रोसो विहरइ हिअअम्मअअम्मपङ्को व्वम अ-
लद्धलम्मि निसम्मे । अत्रोपमा तिरस्कारेणासवतो हरेर्वं-
चसिवागारम्भरूपे रुक्मिणीप्रदत्तपारिजातमञ्जरीविलो
कनप्रभवं सत्यभामायारोषरामणीयकम्प्राधान्यतः प्रती
यते ॥ २९२ ॥ रतावेव विपरीतोपमा यथा । यत्त्वन्ने-
त्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः
प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी । येऽपि त्वद्गमनानुका
रिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे
दैवेन न क्षम्यते ॥ अत्र विरहिणो रामस्य प्रियावयवसा
दृश्यदर्शनेनात्मानं विनोदयत उपायभ्रंशा रतिप्रभवे षा
ड्वागारम्भे स्वरूपाभिधानोपक्षीणशक्तिरप्राधान्येनो-
पमा प्रतीयते ॥ २९३ ॥ रतावेव विपर्ययो यथा । किंकुरु-
जहणभरो निभावअक्करअलग्गतुलिआए । विहिणो ख-
त्तङ्गुलिअग्गाविअ अमव्वं हइ सति वली ॥ अत्र यदा पिरतिप्रभ
वेभ्यो विस्मयादिभ्यः संशयहेतूत्प्रेक्षोपमाभ्यश्च पर्याया
लंकारः प्राधान्येन प्रतीयते । तथाप्यसौ वागारम्भानुभा
वइति रतावप्यप्राधान्यमेवानुभवति ॥ ९४ ॥ रतावेव स
माधिर्यथा । कृच्छ्रादूरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नित
म्बस्थले मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निष्पन्दतामागता ।

मद्दृष्टिस्तृषितेव सम्प्रतिशनैरारुह्यतुङ्गौस्तनौसाकाङ्क्षम्मुहुरीक्षतेजलभरप्रस्यन्दिनीलोचनं ॥ अत्रवत्सराजेनस्वदृष्टौप्राणिधर्माः समाधीयमानाः सागरिकादर्शनार्थेत्र्यागारम्भेन्यग्भवन्ति ॥ २१५ ॥ एतावेवार्थश्लेषेयथा ॥ कपोलेपत्त्रालीकरतलनिरोधेनमृदिता निपीतोनिश्वासैरयममृतहृद्योधररसः । मुहुर्लग्नः कण्ठेतरलयतिवाष्पस्तनतटीप्रियोमन्युर्जातस्तवनिरनुरोधेनतुवयम् ॥ अत्रयद्यप्याक्षेपेणवाक्योपसंहारस्तथापिप्रियइत्यादिभिः प्रधान्येनाभिधीयमानः श्लेषएवशृङ्गारिणीवागारम्भानुभावाङ्गत्वमङ्गीकरोति ॥ २१६ ॥ एतावेवपर्यायोक्तेर्यथा। मुक्ताः कन्धरयावृताः स्तनतटेनोत्तुङ्गता कुम्भयोरूरुभ्याम्परिणाहिलाक्रमवती हस्तस्यपद्भ्याङ्गतिः। एतद्वः करिघातिनस्तुकठिनञ्चर्मैवकोयंहठश्चण्डीति त्रिपुरारिकेलिवचनैरार्यान्वितम्पातु वः ॥ अत्रभगवतश्चाटूक्तिवागारम्भेदेव्याः पर्यायवर्णनाश्लेषभावंलभते ॥ २१७ ॥ यत्रउदासीनेनवर्ण्यतेसोलङ्कारप्रधानः। सहिरसभावादेः सङ्करप्रकारमभिधित्सुः स्वभावोक्तिं वक्रोक्तिंवावलम्बते । तत्रस्वभावोक्तिपक्षेजातिः । सावित्रिमुखेनयथा । थोओउसरतरोसत्थोअपरिवट्टमानपहरिसम् । होइअदरपआसंउहअरसाअतविब्भमन्तीअमुहम् ॥ अत्र सत्यभामायारोषस्यापसज्जतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतो येऽनुभावाजिह्वावलोकनमुखप्रसादादयस्त इह संकीर्यमाणाः कविनोभय

रसायत्तविभ्रममित्यनेन यथावदवस्थिता भवन्तीति विधिमुखेनाभिधीयन्ते ॥ २९८ ॥ जातिरेव निषेधमुखेन यथा। धीरेणमानभङ्गोमाणक्खलणेन गुरुअधीराररम्भो। उह्मलङ्गुलिज्जंतेएकम्मिमिसेयिरन्नलग्गइहिअअम् ॥ अत्र यद्यपि हेतूपन्यासो वर्त्तते तथापि तस्य स्वभावाख्यानपरिकरत्वेनाप्राधान्येन हृदयक्रियास्वरूपमेवहि निषेधमुखेनाभिधीयते इतीयञ्जातिरेव भवति ॥ २९९ ॥ सैवविधिनिषेधाभ्यां यथा । शैलोदस्तमहीधरस्य तनुतामालोक्य दोष्णोहरेर्हस्तेनास तदावलम्बय चरणावारोप्यतत्पादयोः । शैलोद्धारसहायताञ्जिगमिषोरस्पृष्टगोवर्द्धना राधायाः सुचिरञ्जयन्तिगगने बह्व्यः करभ्रान्तयः ॥ अत्र राधाया प्रेयसि हरौ यथावदवस्थितादद्भुतवृत्तिस्नेहशङ्कोत्साहा मिथः संकीर्यमाणाभयावेगस्मृतिमतिधितर्कादिभिर्व्यभिचारिभावैरालम्बनचरणाक्रमणसङ्कुलतायांकरभ्रान्तौ शरीरारम्भानुभावेप्रतीयमानाअस्पृष्टगोवर्द्धमालम्ब्या इतिनिषेधमुखेनजयन्तीतिविधिमुखेनचाभिधीयन्ते ॥ ३०० ॥ वक्रोक्तिपक्षउपमादय स्तेषुउपमायथा । चोराभअसतहणम्पुणोपेसअयतिद्दिव्वीओ । अहिरस्थिअलिहिकलसेथयोक्कुहलपूहखणुत्सङ्के । अत्रचौरगतभयानुरागयोः संकरस्वभावोक्तिमभिभूयोत्तराद्धगतमौपम्यमप्राधान्येनप्रतीयते ॥ ३०१ ॥ उपमैवरसाभाससंकरविषयायथा । एकेनार्कम्प्रवितततरुचापाटलेनास्तसंस्थांपश्यत्युक्त्वासजलतरलेना

परेणात्मकान्तम् । छहृन्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥ अत्रनिगदेनैवव्याख्यायते स्पष्टतयैवोपमायाः प्रधानत्वेनप्रतीतिः ॥ ३०२ ॥ रसप्रशमयोरुपमासहोक्तिर्यथा । दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितम्पार्श्वस्थिते वक्त्रमन्यग्भूतम्बहिरासितम्पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति । नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणेततोमानेनापगतं ह्रियेवसुतनोरङ्घ्रिस्पृशि प्रेयसि ॥ अत्रकस्याश्चित्सखीविख्यातमानसंविधानकोपान्मानवत्याः प्रियसन्दर्शनादालम्बनविभावादुत्पन्नप्रकृष्टरतिप्रभवहर्षस्थायिभावे तत्पार्श्वेपि समर्पणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्य १ माने षु पुलकादिषुसमुत्पद्यमानेषुव्यभिचारिषुनयननिमीलनाधोमुख्यनीवीविस्रंसनादिभिरनुभावैः प्रकर्षारोपणादानन्दरसतामापाद्यमानेस्थायिनिप्रबलविरोधिभावान्तरोदयादेतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणमपचीयमानयोर्लज्जारोषयोः प्रशमसङ्करावभिभूय प्राधान्येनोपमासहोक्तिः संकीर्यते २ ॥ ३०३ ॥ श्लेषाद्यलङ्कारसंकरात्तु ३ क्वचिदवास्तवमपिरसाभाससंकरं कवयो वर्णयन्ति ॥ सरूपकश्लेषेणयथा । राममन्मथशरेणताडितादुःसहेन हृदयेनिशाचरी । गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिताजीवितेशवसतिञ्जगामसा ॥ अत्रबीभत्सोरसः श्लेषरूपकसामर्थ्याद विद्यमानेनापिश्रृङ्गाररसेनसंकीर्णइवप्रतीयते ॥३०४॥ श्लेषानुविद्धार्थान्तरन्यासेनयथा । दठ्ठोठ्ठहोश्रसिल-

१ समुत्पद्यमानेष्विति २ पुस्तके । २ प्रकाश्यत इति २ पुस्तके । ३ साम

वाअव्वाओदेविमउलावइलोअणभउन्तोवेवि । सुपओ हरकुवलअपत्तिलच्छिकहमोनुआइणगाजणवच्छि ॥ अत्रवीरोरसः श्लेषसामर्थ्यादविद्यमानेनापिविप्रलम्भशृङ्गारेणसंकीर्यते ॥३०५॥ श्लेषोपमायथा। क्षिप्तोहस्तावलग्नः प्रसभमभिहतो ऽप्याददानोंशुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण । आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितंशाम्भवो वः शराग्निः ॥ अत्रकरुणोरसः श्लेषोपमासामर्थ्येनाविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेणसंकीर्यते ॥ ३०६ ॥ श्लेषव्यतिरेकेणयथा। पद्भ्यामूरुयुगंविभज्यभुजयोर्मध्यन्निपीड्योरसापार्श्वेषुप्रसभंप्रहृत्यनखरैर्दन्तैर्विलूयाधरम्। सुप्तानप्यवबोध्य युष्मदहितान्भूयोपिभुङ्क्ते वने किं कान्ता सुरतैषिणीनहिनहिव्याघ्रीकरालानना ॥ इहश्लेषसामर्थ्यादपारमार्थिकीशृङ्गारप्रतीतिःपारमार्थिकेनबीभत्सरसेनव्यावर्त्तमानात्तद्धर्मिणाम्मिथःसंसर्गवद्बुद्धिमुत्पादयति ॥३०७॥ श्लेषरूपेणयथा । अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराःस्त्रीहस्तरक्तोत्पलव्यक्तोत्तंसभृतःपिनह्यसहसाहृत्पुण्डरीकस्रजः। एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूयकान्तैः पिबन्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताःपिशाचाङ्गनाः॥ अत्रबीभत्सोरसः शब्दसामर्थ्यादाक्षिप्तेनशृङ्गाराभासेनसङ्कीर्यते ॥३०८॥ समाधिरूपकेणयथा। शिखण्डेखण्डेदुःशशिदिनकरौकर्णयुगलेगलेताराः स्ता -

र्थ्यादिति २ पुस्तके

राञ्चलमुडुपचक्रञ्च कुचयोः । तडित्काञ्चीसन्ध्यासिचय रुचयः कालि तदयन्तवाकल्पः कल्पव्यपरमविधेयो विजयते ॥ अत्र भयानको रसः समाधिरूपकादुपकल्पिताकल्परामणीयकाक्षिप्तेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रयोरसाङ्गनांगच्छन्संगच्छते ॥३०९॥ एवमियमनेकप्रकारा संसृष्टिर्गुणालंकारसंकरप्रभवाऽभिमन्तव्या । तत्रापिप्रधानाङ्गभावेनसमकक्षतया चव्यक्ताव्यक्तोभयात्मकास्तिलतण्डुलक्षीरजलच्छयादर्शकादयोभेदा यथायोगमवगन्तव्याः । तेकिंवक्तव्याः ? । नवक्तव्याः । कथमनुक्ताणम्यन्ते ? । उक्तेष्वेवान्तर्भावात् । तद्यथाऽर्थोभयालंकाराभिधाने"खवस्त" इति"चर्चाम्पारयती"तिविभक्तिमुद्रा,कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलमितिपदमुद्राचशब्दालङ्कारावपिसङ्कीर्यमाणौप्रतीयेते ॥ एवमन्यत्रापि । अङ्गाङ्गिभावावस्थानंसर्वेषांसमकक्षता । इत्यलङ्कारसंसृष्टेर्लक्षणीयाद्वयीगतिः ॥२०७। तत्राङ्गाङ्गिभावेनावस्थानंयथा । आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धेतवमुखश्रियम् । कोषदण्डसमग्राणिकिमेषामस्ति दुष्करम् ॥ अत्रारविन्दानिमुग्धेतवमुखश्रियमाक्षिपन्तीत्युपमाकोषदण्डसमग्राणाङ्किमेषामस्तिदुष्करमिति श्लेषोपसर्जनानामर्थान्तरन्यासः । प्रभवन्तिचारविन्दानि कोषदण्डसमग्राणि । तेनकिंतेषान्नकिञ्चिदशक्यमस्तिकोषदण्डयोर्विजयसाधनत्वात् । एतेनश्लेषस्यसाधनभूतार्थसमर्पकत्वादुपमायास्तुप्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वा-

दर्थान्तरन्यासम्प्रत्यङ्गभावोविज्ञायते ॥३१०॥ सर्वेषांस
मकक्षतायथा । लिम्पतीवतमोऽङ्गानिवर्षतीवाञ्जनंन-
भः । असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतांगता ॥ ननुचा
सम्बन्धःसमत्वात्स्यादिति कथंसर्वेषान्तुल्यकक्षतयास
म्बन्धोत्पत्तिः?। एवंमन्यते । यदोत्प्रेक्षोपमादयोलंका-
राविभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतयारसादेरङ्ग-
तामप्रतिपद्यन्तेतदाभवतितेषान्तुल्यकक्षतेति । तत्रलि
म्पतीवतमोऽङ्गानिवर्षतीवाञ्जनन्नभइतिद्वेउत्प्रेक्षे । अ-
सत्पुरुषसेवेवदृष्टिर्विफलतांगतेत्युपमा वर्णनीयस्यत
मसउद्दीपनविभावभूतस्यसमतयैवोत्कर्षापादकत्वेना
ऽङ्गभावमुपगतेति नास्तिलक्षणानुपपत्तिरिति। ननू-
पमाङ्गमास्तित्कोपिकस्मान्नोच्यते?। इवोहिवाक्यान्तरे
षूपमायाएवदृश्यते । नैवम्। उपमानोपमेयशब्दप्रतिप
न्नस्यसादृश्यार्थस्यद्योतनमिवेनक्रियते । नचलिम्पती
त्यादावुपमानमुपमेयंवास्ति । यत्सादृश्यद्योतनायइ-
वः प्रयुज्येत । नचतिङन्तेनोपमानमस्ति । तस्यसाध्या
र्थाभिधायित्वेनासत्त्वार्थत्वात् । तदाह "सिद्धस्यहि
समानार्थमुपमानं विधीयते। तिङन्तार्थस्यसाध्यत्वा
दुपमार्थोनविद्यते"इति। नचोपमायामेवेवशब्दोभवति
तद्यथा। कथमिवैतद्भविष्यति। अस्तुवालिम्पतितमसो
रुपमानोपमेयभावस्तथापितुल्यधर्मोनदृश्यते । यश्च
पमानोपमेयभावायप्रभवतिकिमन्येनलेपनमेवभवति
नलिम्पतिनाकेनभाव्यन्नहिलेपनंलिम्पेः पृथग्भवि

तुमीष्टे । ननु चेह द्वयं चकास्तिधातुर्लिम्पतिशब्दार्थश्च लेपनम्? । मैवम् । एवंसति लिम्पतिरिवेति स्यात् । न तु लिम्पतीवेति । अथ यथा राहोः शिर इति भेदाभावेप्य न्यत्रात्र यथा भावस्तथेह धर्मधर्मिभावो भविष्यति? मैवम् । उपमानोपमेयभावस्य भेदसादृश्यप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वात् । तदभावेपि यस्तन्मनुते स कथन्नोन्मत्तः स्यात् । तदुक्तम् "स एव धर्मो धर्मी चेत्युन्मत्तोपि न भाषते" इति । अस्तु तर्हि तिङ्वाच्यः कर्त्तोपमानमिति चेत् । न्यग्भूतोसौ क्रियापदे इति । कथम्पुनरसौ क्रियापदे न्यग्भूतो भवति? । श्रूयताम् । षडर्थास्तिङन्तेन प्रतीयन्ते । क्रिया, काल, उपग्रहः, साधनं, सङ्ख्या, पुरुषश्चेति । तेषु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैपदनिमित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते । प्रत्ययः साधनं सङ्ख्याम्पुरुषञ्च । एतेषां तु क्रियार्थत्वात् क्रियाप्रधानम् । कालात्मनेपदनिमित्ते क्रियाविशेषणत्वेन । सङ्ख्यापुरुषौ साधनविशेषणत्वेन तयोरेवान्यभ्भवतः । साधनं पुनः प्रकृतिप्रत्ययौ यत्र सहार्थं ब्रूतइति न्यायात्प्रधानभूतमपि भूतं भव्यायोपदिश्यतइति न्यायेन क्रियासिद्धावुत्पन्नव्यापारं परार्थं तस्याङ्क्रियायान्न्यग्भवति । तेनायङ्कर्त्ता स्वक्रियासिद्धावाकुलः कथमुपमानत्वेनोपमेयत्वेन चान्यदपेक्षितुं क्षमते । एवन्तर्हि योऽङ्गानि लिम्पति तेन क्रियोपलक्षितेन कर्त्रा तुल्यं तम इत्यर्थः प्रपत्स्यते? । मैवम् । क्रियोपलक्षितस्य कर्तुरुपमानभूतस्य शाब्दन्यायबलादप्रति-

पत्तिः । शब्दोहिमुख्यागौणीलक्षणाभिरर्थप्रकरणादिसम्पादितसाचिव्यादिभिस्तिसृभिरेववृत्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तम्भवति। तद्यथा । गौरित्ययं शब्दो मुख्ययावृत्त्या सास्नादिमन्तमर्थम्प्रतिपादयतिस एवतिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसम्पदमपेक्ष्यवाहीकादौप्रयुज्यमानो गौणीवृत्तिमनुभवति । यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधनभावङ्गन्तुमसमर्थस्तदालक्षणयास्वार्थाविनाभूतमर्थान्तरंलक्षयति । यथा "गङ्गायाङ्घोषः प्रतिवसती"ति । गङ्गाशब्दोविशिष्टोदकप्रवाहेनिरूढाभिधानशक्तिर्घोषकर्तृकायाः प्रतिवसनक्रियायाअधिकरणभावङ्गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतंयत्तटंलक्षयतीति। नचैतासामिहान्यतमाऽपिवृत्तिः संगच्छते। तथाहि । लिम्पतेः क्रियावचनत्वान्मुख्यानापिक्रियाकर्त्तारःसादृश्येन शुक्तिकादौ रजतादिवत्तद्भावापत्तिः । क्रियागुणानाङ्कर्त्तयंसम्भवात् । साक्षादिवप्रयोगाच्चनगौणी । क्रियायाश्चस्वयमेवधर्मरूपत्वात्। बुद्धिः पश्यतीतिवदन्यधर्माणामन्यत्राधिरोपणमुपचारइतिनगौणीभेदउपचरिता। इवशब्दस्यचासादृश्येपिदर्शनात् । नलक्ष्येतयदिहीवशब्दः सादृश्यमेवविद्योतयतितदालिम्पतिक्रियायाः सत्वभूतेनतमसासादृश्यन्नसम्भवतीतिस्वार्थाविनाभूतङ्कर्त्तारमाक्षिपति । नचेहलक्षितलक्षणाविरुद्धलक्षणादयोपिवर्त्तन्ते । यथाप्रियेजनेनास्तिपुनरुक्तं, स्वल्पे

रसावपिनदृश्यतएवकालैरिति । नचशब्दान्यविल म्बिनीपदार्थव्युत्पत्तिः प्रेक्षावद्भिराद्रियते । यद्यप्यध्याहारादिभिरिदमपिस्यात्तथापितुल्यधर्ममार्गणीयस्तद्वदेवविप्रतिपत्तेः । नचेन्दुमुखादिवदनभिधीयमानस्यापि तुल्यगुणस्यप्रत्ययोभवतीतिवाच्यम् । यथेन्दुरिवतेवक्त्रमितिकान्तिः प्रतीयते । नतथालिम्पतेर्लेपादन्यदत्रप्रतीयते ॥२०८॥ तदुपश्लेषणार्थोयंलिम्पतिर्ध्वान्तकर्तृकः । वर्षणार्थश्चविद्वद्भिरुत्प्रेक्ष्यतइतीक्ष्यताम् ॥ २०९ ॥ मन्ये शङ्के ध्रुवम्प्रायोनूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्दैरिवशब्दोपितादृशः ॥ २१० ॥ ३११ ॥ वाक्यवदेवप्रबन्धेष्वनौचित्यपरिहारेणगुणालङ्कारसङ्करनिवेशोभवति । तत्रानौचित्यपरिहारोयथा । मायया कैकेयीदशरथाभ्यांरामः प्रलम्भितोनमातापितृभ्यामितिनिर्दोषदशरथे, राममेवयोधयन्रामेणवालीनिहतोनसुग्रीवमितिमहावीरचरिते, रुधिरप्रियराक्षसेन दुःशासनस्य रुधिरंपीतन्नभीमसेनेनेतिवेणीसंहारे, दुर्वाससोऽपध्यानाद्दुष्यन्तः शकुन्तलास्वीकारंविसस्मार नानवस्थितानुरागतयेतिशाकुन्तले, लवणप्रयुक्तराक्षसाभ्यांत्रासोपस्करेणतदभिधायसीतापरित्याजितानकैकेयीमन्थराभ्यामितिच्छलितरामे, किंचदग्धायामपिवासवदत्तायांवैरप्रतिचिकीर्षयापद्मावतीमयोढावसितेचसमीहितेतथाविनाक्षणमपिनजीवामीत्यविज्ञातवासवदत्तासन्निधेर्वत्सराजस्याग्निप्रवेशाध्यवसा-

यः प्रियाहृदयतो व्यलीकशल्यमुद्धरामीति तापसवत्सराजे, मरीचाश्च: स्वामिकार्यंसाधयामीतिप्रभूत्त्यानिरपराधामपिप्रेयसींहित्वास्वामिकार्यापेक्षयाहमेनात्रन्तिदिनानिजीवितोऽननुकृतस्वामिकार्यस्तामेवानुगच्छामीतिशित्रगणः शूद्रकनिमित्तम्मायामयीञ्छिताञ्प्रियासमक्षम्प्रविवेशसापिलम्प्रेमावदातदर्शनापहृतप्रियव्यलीकात्तद्वियोगकातरात्तत्रैवात्मानम्प्रतिचिक्षेपेतिविक्रान्तशूद्रके इति। तद्देषदोषहानम्। गुणोपादानन्तुसम्यगगुणयोगेनसंविधानेसुसूत्रता ॥३१२॥ अपिचचतुर्वृत्त्यङ्गसम्पन्नमितिचतस्रोवृत्तयोभारत्यारभटीकैशिकीसात्त्वतीचेति। तत्र। यावाक्प्रधानानृपतिप्रयोज्यास्त्रीवर्ज्जितासंस्कृतयाथयुक्ता। स्वनामधेयैर्भरतप्रयोज्यासा भारतीनामभवेत्तुवृत्तिः ॥२११॥ यत्रावपातप्लुतलङ्घितानिच्छेद्यानिमायाकृतमिन्द्रजालम्। चित्राणियुद्धानिचतत्रवृत्तिमेताद्वशीमारभटिंवदन्ति ॥ २१२ ॥ याश्लक्ष्णनेपथ्यविशेषयुक्ता स्त्रीसङ्गता या बहुगीतवृत्ता। कामोपभोगप्रचुरोपचारातांकैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ २१३ ॥ यासात्त्विकेनात्मगुणेनयुक्तात्यागेनवृत्तेनसमन्विताच। हर्षोत्कटासंहृतशोकभारासासात्त्वतीतिप्रथितेहवृत्तिः ॥२१४॥ आसामङ्गानिषोडश। तेषुप्ररोचना,प्रस्तावना, वीथी,प्रहसनमितिचत्वारिभारत्यङ्गानि। तत्रवक्तर्यर्थप्रशंसापरंवचः प्ररोचना यथा। जयतिभुवनकारणंस्वयम्भूर्जयतिपुरन्दरनन्द

नोमुरारिः। जयतिगिरिसुतानिरुद्धदेहोदुरितभयापह रोहरश्चदेवः ॥३१३॥ प्रस्तुतवस्तूपपादनावसरसूचकं वच. प्रस्तावनायथा रत्नावल्याम्। द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपिजलनिधेर्दिशोप्यन्तात्। आनीयझटितिघ-टयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ३१४॥ उद्घात्य कादीनामङ्गानाम्प्रवृत्तिर्वीथी। उद्घात्यकः,कथोद्घा तः, प्रयोगातिशयः, प्रवर्त्तको,ऽवलगितमिति तत्रोद्घा-त्यकोयथा। कोजयतिजयतिशर्वःकेनजितञ्जितमन-ङ्गदहनेन। त्रिपुरारिणा भगवता बालशशाङ्काङ्कित जटेन ॥३१५॥ कथोद्घातोयथा। साकम्पङ्कजजन्मनासु रपतेरभ्यर्थनायावशादिक्ष्वाकोः शरदिन्दुबिम्बविम लेवंशेवतीर्यस्वयम्। निःशेषात्तपदंत्रयीपथजुषांविद्वे षिणंराक्षसंयःपौलस्त्यमहन्सपातुभवतोरामभिधानो हरिः ॥३१६॥ प्रयोगातिशयोयथा उत्थापितमवतुहरेः क्ष्मामुद्धरतोवराहवपुषोवः। शेषफणारत्नदर्पणसहस्रस क्रान्तबिम्बस्य ॥३१७॥ प्रवर्त्तकोयथा। आसादितप्रकट निर्मलचन्द्रहासः प्राप्तःशरत्समयएवविशुद्धकीर्तिः। उ-त्खातगाढतमसंघनकालमुग्रोरामोदशास्यमिवसम्भृत बन्धुजीवः ॥३१८॥ अवलगितंयथा। अमुमेवशरत्सम यमाश्रित्यागीयत तथाह्यस्याम्। सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः। निपतन्तिधार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥३१९॥ स्वधर्मविप्रचलितानां तापसादीनामुपहासपरंवचः प्रहसनं यथा। श्रमणः

स्त्रावकवध्वाः सुरतविधौदशतिनाधरन्दन्तैः । मलि-राक्षि! मांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति ॥ ३२० ॥

संक्षिप्तिका,ऽवपातो, वस्तूत्थापनं,संस्फोटइतिचत्वार्या रभट्यङ्गानि । तेषुमाहेन्द्रजालनेपथ्यादिर्वावस्तुसंक्षेपः संक्षिप्तिकायथा । रक्षसामृगरूपेणवञ्चयित्वासराघ-वौ । जहारसीताम्पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥ ३२१॥

भयादिभिर्विद्रवादिकर्मानुप्रवेशनिर्गमनमवपातोयथा॥ मृगरूपम्परित्यज्य विधायविकटंवपुः । नीयतेरक्षसा तेनलक्ष्मणोयुधिसंशयम् ॥३२२॥ अविद्रवः सविद्रवोवा सर्वरसभावसमासोवस्तूत्थापनंयथा । राहोश्चन्द्रकला-मिवाननचरींदैवात्समासाद्यमेदस्योरस्यकृपाणपातवि षयादाक्रन्दतः प्रेयसीम् । आतङ्काद्विकलन्द्रुतङ्करुणया विक्षोभितंविस्मयात्क्रोधेनज्वलितम्मुदाविकसितञ्चेतः कथंवर्त्ततताम् ॥ ३२३ ॥ नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः ससंरम्भंसम्प्रहारः संस्फोटोयथा । कृष्टायेनशिरोरुहे षुपशुनापाञ्चालराजात्मजा येनास्याः परिधानमप्य-पहृतराज्ञांगुरूणाम्पुरः । यस्योरःस्थलशोणितासव महम्पातुम्प्रतिज्ञातवान्सोयम्मद्भुजपञ्जरेनिपतितः संरक्ष्यताङ्कौरवाः ॥३२४॥नर्म,नर्मस्फिजो,नर्मस्फोटो,न र्मगर्भइतिचत्वारिकैशिक्यङ्गानि । तेषुस्थापितशृङ्गारंव चो,विचेष्टितं वा सपरिहासन्नर्मयथा । वयंतथानामयथा त्थकिंवदाम्ययन्त्वकस्माद्विकलः कथान्तरे । कदम्ब-गोलाकृतिमाश्रितः कथंविशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः

॥ ३२५ ॥ प्रथमसम्भोगेनवावस्थानंसम्भोगाग्रयवा-
क्यादिमर्मनर्मस्फिञ्जो यथा । प्राप्तासौवृषपर्वणः प्रि
यसुतासङ्केलखण्डेनवेवृष्टिः सेयमनम्बुदामृतमयीगा-
त्राणिमेसिञ्चति । किन्नानासिञ्चिनोदयिष्यतिमनः स-
न्तापमेवाद्यमेदुर्वार्तयैवनिवर्त्तयिष्यतिनभोस्तान्देवया-
नीयदि ॥ ३२६ ॥ आविर्भूताभिलाषानुभावयोरका
ण्डसम्भोगभङ्गोनर्मस्फोटोयथा । इतः परानर्भकहा
र्यशस्त्रान्वैदर्भि ! पश्यानुमता मयासि । एवंविधेनाहव
चेष्टितेन त्वम्प्रार्थ्यसे हस्तगताममैभिः ॥३२७॥ कार्य
हेतोः स्वरूपविज्ञानादिप्रच्छादनन्नर्मगर्भोयथा । अथा
जिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निवब्रह्ममयेनतेजसा।
विवेशकश्चिज्जटिलस्तपोवनंशरीरबद्धः प्रथमाश्रमोय-
था ॥ ३२८ ॥ उत्थापकः,परिवर्त्तकः,संलापकः,सङ्घा
त्यकइतिचत्वारिसात्त्वत्यङ्गानि । तेषुपरम्परीभूयार्थे
षूत्थापनमुत्थापकोयथा । प्रहरममतुकायम्प्राक्प्र-
हारम्प्रियोहम्मयितुकृतविघातेकिंञ्चिदध्याः परस्मात् ।
झटितिविततवह्न्यङ्गारभास्वत्कुठारप्रविघटितकठोर
स्कन्धबन्धःकबन्धः ॥३२९॥ प्रस्तुतार्थत्यागादन्यार्थभ-
जनम्परिवर्त्तकोयथा । मुनिमभिमुखतां निनीष-
वो याः समुपययुः कमनीयतागुणेन । मदनमुपदधेस
एवताभ्योदुरधिगमाहिगतिः प्रयोजनानाम् ॥ ३३० ॥
सदसिनानावाक्यैर्मिथोधिक्षेपः संलापकोयथा । क
थमपिननिषिद्धो दुःखिनाभीरुणावाद्रुपदतनयपाणि-

स्तेनपित्रा ममाद्य । तवभुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः शिरसि चरण एष न्यस्यतेंधारयैनम् ॥३३१॥ कार्यमन्त्रानुभावदैवादिभिः संघातभेदः संघात्यकोयथा । अपश्यद्भिरिवेशानंरणान्निवृतेगणैः । मुह्यत्येवंहिकृच्छ्रेषुसम्भ्रमाधिगतम्मनः॥३३२॥चतुर इत्यनेनशास्त्रीय लौकिकव्यवहारवेदिनो नायकस्यधर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यमुच्यते ॥३३३॥ उदात्त इत्यनेनप्राशयविभूत्योराभिजात्ययौवनादीनाञ्चोत्कर्षः प्रकाश्यते ॥३३४॥ चतुर्वर्गफलं को नप्रबन्धं वान्धवीयतीत्यनेनश्रोतॄणां रामादिवद्वर्त्तितव्यन्नरावणवदिति विधिनिषेधनिबन्धस्याभीष्टतमत्वमाख्यायते ॥३३५॥ मुखम्प्रतिमुखमित्यादिनातुपञ्चाङ्गम्प्रबन्धशरीरमभिधीयते । तदङ्गानिचोपक्षेपपरिकरादीनिचतुः षष्टिरपिमुखादिष्वेवान्तर्भवन्ति । यस्तद्वदेवपञ्चसन्ध्येकमपिवाक्यं प्रबन्धव्यपदेशमासादयति । तद्यथा । "कथमपिकृतप्रत्यासत्तौप्रिये" इति मुखम्, "स्खलितोत्तरे"इतिप्रतिमुखम्, "विरहकृशयाकृत्वाव्याजमप्रजल्पितमश्रुनमि"तिगर्भो, "ऽसहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रसादससम्भ्रमंविवलितदृशे" तिविमर्षः,शून्येगेहेसमुच्छ्वसितनन्तदे तिनिर्व्वहणम् । एतेनप्राचीनप्रबन्धार्थैप्येकवाक्योक्तेन प्रबन्धत्वमित्याख्यातम्भवति । तद्यथा । तुरगनिचयव्यग्रानुर्वीभिदःसगराध्वरेकपिलमहसारोषात्प्लुष्टान्पितुःप्रपितामहान् । अगणिततनूपातंतप्त्वातपांसिभगीरथोभगवति!तवस्पृष्टानद्भिश्चि

रादुद्दीपयत् ॥३३६॥ अविस्तृतमसंक्षिप्तमित्यनेनाविस्तरभीरूणां कथारसविच्छेदशङ्किनाञ्चचित्तमावर्ज्यते ॥३३७। अश्यवृत्तमित्यनेन वृत्तान्तैराश्वासकादिपरिसमाप्तिरितिपरिश्रान्ताः श्रोतार आश्वास्यन्ते स्रगादिसन्निवेशादित्र त्सन्दर्भे चाश्वासादयो विभाव्यन्ते ॥३३८॥ पुरोपवनेत्यादिनाचदेशकालपात्रसम्पदुपवर्णनादालम्बनोद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते ॥३३९॥ उद्यानसलिलक्रीडाद्युपलक्षणेनकामिनीनांदिवाचेष्टा, मधुपानं रतोत्सवइत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यन्ते ॥ ३४० ॥ विप्रलम्भा इत्यनेन चत्वारोपिप्रथमानुरागादयः परामृष्यन्ते ॥३४१॥ विवाहाइत्युपलक्षणेनप्रथमानुरागोविवाहान्तो,मानःप्रेमान्तः,प्रवासः प्रसङ्गमान्तः,करुणःप्रत्युज्जीवनान्तःप्रबन्धेकर्त्तव्यइत्युपदिश्यते ॥३४२॥ मन्त्रदूतेत्यादिपुरुषाकारायत्तसिद्धिसूचनेना द्यूनतादिनिरासान्नायकस्यसर्वोत्कर्षः प्रकाश्यते ॥३४३॥ नावर्णनन्नगर्यादेर्दोषायेत्यादिनासुपुरुषार्थासन्नोपकारकारित्वेन शैलर्त्तूद्यानचन्द्रोदयमधुपानरतोत्सवादीनां मन्त्रदूतप्रयोगाद्यनायकाभ्युदयादीनाञ्च नियमेनप्रयोगः, शेषाणान्तुप्रबन्धशरीरानुरोधेनेति प्रतिपाद्यते ॥३४४॥ गुणतः प्रागुपन्यस्यनायकन्तेन विद्विषाम् । निराकरणमित्यनेनगुणवतामाध्यन्न गुणद्वेषिणेतिज्ञाप्यते ॥३४५॥ वंशवीर्यश्रुतादीनि इत्यादिनापुनराभिजात्यौद्धत्यशौटीर्यवीर्यादयएव शत्रोर्वर्णनीया नत्ववच्छेदहेतवोन्या-

व्याचरणविनयादयइति प्रत्याय्यते ॥३४६॥ धिनोलिनइत्यनेनत्वयमेवपक्षःश्रेयानितिग्रन्थकारेण स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते ॥३४७॥

इतिनिगदितभङ्ग्यानङ्गसर्वस्वमेतद्
विविधमपि मनोभिर्भावयन्तोस्यखेदम् ॥
तदनुभवसमुत्थानन्दसम्मीलिताक्षाः
परिषदिपरितोषंहन्त सन्तः प्रयान्तु ॥२१५॥
यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनीधूर्जटे
र्यावद्वक्षसिकौस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः ॥
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढंधनुः कौसुमं
भूयात्तावदियं कृतिःकृतधियांकर्णावतंसोत्पलम्
॥ २१६ ॥

इतिश्रीमन्महीमहेन्द्रमहाराजाधिराज
श्रीभोजदेवविरचिते"सरस्वतीकण्ठाभरणा"भिधेऽलंकार
शास्त्रेरसविवेचनोनाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥

॥ समाप्तश्चायंग्रन्थः ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ श्रीमल्लक्ष्मीव्यङ्कटेशाभ्यांनमः ॥